

УМАРАЛИ НОРМАТОВ

ГУЗАЛЛИК
БИЛАН
УЧРАШУВ

ЎЗБЕКИСТОН ЛҚСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
«ЕШ ГВАРДИЯ» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1976

Н 79

Норматов У.

Гўзаллик билан учрашув. Т., «Еш
гвардия», 1976 (С).
208 б.

Норматов У. Встреча с прекрасным.

8РС

© ЕШ ГВАРДИЯ, 1976 й.

Н $\frac{70200\text{—}\text{№}419}{356 (06) 76}$ 68—76

(Сўз боши ўрнида)

Санъат ва адабиётни афсонавий гўзаллик юрти — Атлантидага қиёс қилишади. Бу қиёсда ҳам ҳақиқат, ҳам жузъий нуқсон бор. Ҳақиқат шундаки, санъат ва адабиёт Атлантида каби бутун бир гўзаллик олами, бу олам кишига битмас-туганмас завқ-шавқ, ўй-хаёлга парвоз, кўнгилларга куч-қувват бахш этади. Жузъий нуқсон шу ердаки, Атлантидада ҳамма нарса мукамал, етук, у ердаги ҳаёт ғуборлардан, ташвиш ва аламлардан тамоман ҳоли. Яхшиси санъат ва адабиёт оламини реал ҳаётнинг ўзига қиёс қилган маъқул. Бу олам худди ҳаётнинг ўзи каби мураккаб, ранг-баранг; унда сиз ўзимиз яшаб турган ер куррасининг, атроф муҳитнинг бутун товланишларини кўрасиз, ер куррасидаги энг олий мавжудот — Инсон ҳаётининг ҳамма томонлари билан таниша оласиз; инсоннинг орзу-хаёллари, интилишлари, курашлари, унинг кучли ва ожиз жиҳатлари; бахтли, қувончли дақиқалари, алам ва кўз ёшлари, кўтаринки ёки кулгили ҳолатлари, матонат, жасорат ва ғалабалари, хиёнат, ўкинч ва мағлубиятлари — ҳамма-ҳаммаси унда мужассам.

Бу олам нақадар мураккаб, ранг-баранг бўлмасин — бари бир ҳаётнинг ўзи каби ниҳоятда гўзал. Илғор адабиёт ҳаётнинг ўзини гўзаллик манбаи деб билган кишиларни шу ҳаётни севишга чорлаган, уларни гўзаллик руҳида тарбиялашга интилган.

Санъат асарининг гўзаллик сирини аввало киши маънавий оламга кўрсатган таъсирдан изламоқ керак.

Ўз тажрибамдан мисол келтирай. Менинг болалик даврим Фарғона қишлоқларидан бирида ўтган. Ўша кезлари колхозимиз чорваси қирғизлар қўлида эди. Улар қишлоқни қишлоқда, ёзини эса Қирғизистон тоғлари оралигидаги яйловларда ўтказишар эди. Қирғиз чўпонлари

билан борди-келдимиз бўларди. Қишлоқда ҳам, яйловларда ҳам уларнинг хонадонларида кўп марта кўноқ бўлганман, уларнинг яшаш тарзини ўз кўзим билан кўрганман. Очиғи уларнинг турмуши менга унча хуш ёқмас эди... Орадан йиллар ўтди, Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссаси пайдо бўлди. Кўплар қатори бу асарни бир ўтиришда қўлдан қўймай ўқиб чиқдим, худди ўзим кўрган жойлар, таниш одамлар. Аммо қиссани ўқигандан кейин қирғизлар ҳаёти ҳақидаги аввалги таассуротларим бутунлай ўзгариб кетди. Қирғиз қирларининг дилрабо оқшомларини, қирғиз онахонларининг саний қалбини, қирғиз қизларининг сарв қоматини кўриб қувониб кетдим, бир умрга шу ҳаётнинг мафтунни бўлиб қолдим; бир вақтлар шу одамлар даврасида бўлганим, улар билан бир дастурхон теварагида ўтирганим, суҳбатларига, ўланларига қулоқ тутганим учун фахрландим; аини пайтда кўп марта шу гўзал ўлкада, шу ажойиб одамлар орасида яшаб, шу ҳаёт нафосатини тўла пайқамай юрганим учун афсусландим.

Адабиётнинг мана шундай сеҳрли кучини қалам аҳлининг ўзлари ҳам эътироф этишади.

Мана, шоир Эркин Воҳидов бу ҳақда нималар дейди. «Шеърят, — деб ёзади у, — инсон қалбининг кўзгуси ва малҳами, унга қанот берувчи омил экан, шоирнинг биринчи вазифаси кишилар кўнглига шодлик ва бахт олиб кириш, дардига ҳамдард бўлиш, унга куч ва мадад беришдир».

Жангчи адиб Шухратнинг мана бу сўзларига қулоқ тутинг: «Эсимда: фронтда ярадор бўлиб госпиталга тушдим, госпиталь собиқ мактаб биносида эди. Кутубхонаси сақланган экан. Қўлимга биринчи тушган китоб Ремаркнинг «Ғарбда ўзгариш йўқ!» деган романи бўлди. Ўқиб чиқдим-у, нчимни зулмат босиб кетди. Ҳеч нарсага қўлим бормаи қолди, ҳамма нарсадан ҳафсалам пир бўлди. Бу ҳолимни кўрган палатадош ўрта ёшли капитан: — Ремаркни бекор ўқибсиз. Урушнинг бундай оғир

кунларида асло уни ўқиб бўлмайди, сиз яхшиси Тургеневни ўқинг, кўнглингиз ёришади,— деди.

Чиндан ҳам Тургенев руҳини кўтариб юборди. Бирдан қалбим нурга тўлиб, яшаргандай бўлдим, фронт чарчоқларини ҳам унутиб, ўзимни тетик сеза бошладим. Образлардаги одамийлик, меҳр-муҳаббат ва оқибат, ёмон хулқларга бўлган оташин нафрат юрагимга алланечук куч бағишлади. Енгил тортдим. Ҳаёт ўзга бир жило билан ярқиради. Бу ҳаётбахш таассурот эса бутун уруш даври юрагимда яшаб турди».

Улкан драматург Комил Яшин ўзининг болалик кезларини, устоз Ҳамза асарлари билан илк бор танишган онларини эслаб шундай дейди: «Мен ҳали Ҳамза ғояларининг барчасини тўлалигича тушуниб етмасам ҳам, уларнинг жуда катта ва зарур ғоялар эканлигини ҳис қилардим. Ахир Ҳамза камбағалларнинг бойларга қарши кураши, озодлик ва адолат, халқлар дўстлиги ҳақида гапирар, тенгсизликни, дин аҳллариини фош қилар, инсоннинг яратувчанлик фазилати ва қудратини, ақл-заковатини улуғлар эди. Мен аввал ҳам дунёда бойлар ва камбағаллар мавжудлигини билардим, теварак-атрофда содир бўлаётган жабр-зулмни кўриб, ҳар гал ўзимга қайта-қайта: «Нима учун дунё шундай адолатсиз қурилган?» деган савол берардим. Жавоб тополмасдим. Фақатгина Ҳамза революцион ғояларнинг, ленинча таълимотнинг улугворлигини чуқур тушуниб етишимга ёрдам берди».

Кўряписизми, уч авлодга мансуб ижодкорнинг — менинг тенгдошим шоир Эркин Воҳидовнинг ҳам, ўрта авлод вакили жангчи адиб Шухратнинг ҳам, ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири йирик санъаткор К. Яшиннинг ҳам гапи бир ердан чиқяпти — учалови ҳам гўзаллик олами саналмиш адабиётнинг сеҳрли, ҳаётбахш кучини таъкидлаб кўрсатаётирлар.

Дарҳақиқат адабиёт реал ҳаётнинг кўзгуси, акси-сайдоси сифатида гўзал, «ҳаёт дарслиги» бўлиб, теварак-ат-

рофимиздаги нарс-ҳодисаларнинг туб моҳиятини англаб олишимизга, уларнинг чинакам гўзаллигини ҳис этишимизга ёрдам бериши билан гўзал, дардимизга ҳамдард-лиги, кўнгилга шодлик ва бахт олиб кириши, куч ва мадад бериши билан гўзал, кишини курашга, жасоратга ундагани, қабоҳатларга қаҳр, нафрат уйғотиши билан гўзал... Ниҳоят, адабиётнинг шакли, ифода воситалари гўзал; нарс-ҳодисаларни шундоқ кўз олдимизга келтириб қўйиши, уларнинг ё гўзал, ёки хунук, ё кулгили, ёки фожий хусусиятларини образли тарзда бизга тўла етказа олиш қудрати билан гўзал, ҳаммамиз гаплашиб юрадиган оддий сўзларнинг сеҳрли кучини — ҳаётнинг барча рангларини, инсон ўй-кечинмаларининг ҳамма жилоларини ифодалай олиш қобилияти билан гўзал...

Ушбу китоб ана шу гўзаллик олами билан учрашувда туғилган ўй ва мулоҳазалардан иборат. Унда гўзаллик олами саналмиш адабиётнинг, хусусан ўзбек прозасининг шу кунги тараққиёти билан боғлиқ қатор масалалар илгари сурилади, коммунизм қурилиши авж олдириб юборилган, фан-техника революцияси мислсиз мўъжизалар кўрсатаётган ҳозирги босқичда адабиётнинг маънавий ҳаётдаги ўрни, ривожланиш хусусиятлари устида гап боради; адабиётда меҳнат кишини образини яратиш, инсон, табиат, цивилизация муносабатлари, муҳаббат мавзуси, ижобий қаҳрамон, адабий ҳамкорлик, миллийлик ва интернационаллик, традиция ва новаторлик, устозлар ибрати, ёшлар ижоди, адабиёт билан санъатнинг бошқа турлари орасидаги муносабат, услублар, янгича ифода воситалари қидириш йўлидаги изланишлар — «Гўзаллик билан учрашув»нинг асосий мундарижасини ана шу муаммолар ташкил этади.

Қитобда кўтарилган проблемалар, илгари сурилган фикр ва мулоҳазалар ёш китобхонларда қизиқиш уйғотар, ёш қаламқашларга нафи тегар деган умиддаман.

XX аср ғоят тезкорлиги билан ажралиб туради. Инсоният неча минг йиллар давомида ҳамиша олға интилган, унинг ҳаётида жуда кўп ўзгаришлар, янгиликлар рўй бериб турган. Лекин ҳеч қачон тарих ғилдираги бизнинг асримиздагидек тез, шиддаткор олға борган эмас, тарих ҳеч қачон шунчалик қисқа муддат ичида бу қадар кўп мўъжизаларнинг гувоҳи бўлган эмас!

Аввало, Октябрь инқилоби инсоният тарихини янги изга солиб юборди, жуда муҳим социал ўзгаришлар учун йўл очиб берди, кейинчалик мана шу социал ўзгаришлар ёнига фан ва техникадаги буюк кашфиётлар келиб қўшилди. Эндilikда социал ўзгаришлар ҳамда фан-техникадаги революция биргаликда ижтимоий тараққиётни, тарих ғилдирагини тезлаштираётган асосий фактор бўлиб турибди.

Социал ўзгаришлар ҳамда фан-техника революцияси самаралари инсон ҳаёти ва фаолиятининг ҳамма соҳаларида, жумладан, санъат ва адабиётда чуқур из қолдирмоқда, илмий тафаккур билан бадий тафаккурнинг ўзаро алоқаси, бир-бирига таъсири масаласи ҳозирги куннинг энг актуал масалаларидан бири бўлиб қолди.

Фан-техника революцияси шароитида гўзаллик олами саналмиш санъат ҳамда адабиётнинг ижтимоий-маънавий ҳаётдаги ўрни ва роли қандай, илмий прогресс санъат ва адабиётга нималар берди-ю, нималарни тортиб олди, фан-техникадаги мўъжизалар муносабати билан адабиёт олдига қандай янги талаблар қўйилляпти? — шу саволлар теварагида кейинги пайтларда жуда кўп баҳслар бўляпти, ёзувчи, санъаткорлар, фан-техника арбоблари, социолог олимлар, адабиётшунос-танқидчилар шу масалалар устида жиддий бош қотирыпти.

Фан-техника равнақи билан санъат ва адабиёт ривожига орасида зиддият қидирувчилар ҳам борлиги ҳаммага

аён. Уларнинг фикрига кўра адабиёт ҳозирги пайтда иккита жиддий рақобатга йўлиққан. Улар, биринчидан, фан-техника ҳозирги замон кишиси ҳаёти ва фаолиятининг асосий сферасини ташкил этмоқда, фан ва техника инсон учун адабиёт ва санъатдан кўпроқ маърифат, маълумот, завқ-шавқ бермоқда, шунга кўра адабиёт аввалги маърифий ҳамда эстетик қимматини йўқотди; иккинчидан, санъатнинг фан-техника билан боғлиқ янги оммавий турлари — радио, кино ва телевидениенинг пайдо бўлиши бадий адабиёт аҳволини танг этиб қўйди, деган фикрни илгари сурмоқдалар.

Бир қарашда бу гаплар ҳақиқатга ўхшаб туюлади, аммо синчиклаб ўрганилса, ҳақиқий аҳвол улар ўйлаганига қараганда ўзгачароқ, мураккаброқ экани аён бўлади.

Дарвоқе, ҳозирги кунда фан ва техниканинг киши маънавий ҳаётидаги ўрнини тан олмаслик телбаллик бўлар эди. Бироқ, илмий прогресс қанчалик улугвор, ҳайратомуз бўлмасин, санъат ва адабиётнинг ўрнини босолмайди. Кишининг маънавий олами ўз номи билан бутун бир олам, унда фан-техника мўъжизалари учун ҳам, санъат дурдоналари учун ҳам ҳамниша жой топилади.

Шуниси қизиқки, фан-техника янгилликлари одатда ҳаётга катта шов-шувлар билан кириб келади, лекин одамлар тез орада унга кўникади-қолади, куни кеча катта сенсацияларга сабаб бўлган янгилликлар, гарчи ўзининг қадрини йўқотмаган бўлса ҳам, бугун оддий, табиий ҳодисага айланади-қўяди. Асримиз янгилликларидан баъзи бирларини, чунончи биринчи граммофон, биринчи трактор, биринчи электр чироғи, радио, кино, телевизор, сунъий йўлдош, космик кема, ойга парвоз ва ҳоказоларни эслайлик. Оддий «қутича»дан товуш чиққанда дастлаб одамлар лол бўлиб қолишган, «қутича»нинг эгаси одамларнинг кўзига «мислсиз шахс» бўлиб кўринган. Фафур Гулом «Сарҳисоб» сарлавҳали мақоласида қизиқ

бир воқеани ҳикоя қилади: Тошкентнинг эски «Қўрғон таги» маҳалласида Салтанатхон деган чиройликкина ёш хотин граммофонга ишқибоз бўлиб, тегирмончи эридан чиқиб, граммофон эгаси Шоқосим деган утилчига тегиб кетган экан. Далаларга биринчи трактор чиққанда, хонадонларда биринчи бор электр чироғи ёнганда, радиодан илк бор одам овозини эшитганда, зангори экранда ҳаёт аксини кўрганда одам боласи нақадар ҳайрат, завқ-шавқ ичида қолганлигини, бу ҳодисалар катта тўй-тантанага айланиб кетганлигини эшитганмиз, биламиз. Биринчи ер сунъий йўлдоши учирилгани, совет кишининг космосга йўл олгани ҳақидаги хабар жаҳонни ларзага солганлигини ўз кўзимиз билан кўрганмиз...

Уша биринчи мўъжизалардан буён фан-техника нақадар олға қараб кетди, хилма-хил гигант тракторлар яратилди, граммофон, радио ва телевизорнинг янги, мукамал турлари ишлаб чиқилди; юзлаб сунъий йўлдошлар космосга парвоз этди, одам боласи ҳафталаб космосда бўлди, неча бор ой сатҳини кезиб қайтди, эндиликда буларнинг ҳаммаси кишиларга одатдаги ҳодисалар каби туюладиган бўлиб қолди...

Санъат ва адабиётдаги мўъжизаларга келсак, унинг инсон маънавий ҳаётига таъсири ўзгача. Санъатдаги янгилик, мўъжиза ўзининг таъсир кучини, маърифий ва эстетик аҳамиятини узоқ вақт, ҳаттоки абадий сақлаб қолишга қодир. Қаранг, «Шоҳ Эдип» яратилган пайтида ҳам эл-юртни титратган, бу асар орадан йигирма беш аср ўтиб ўзбек саҳнасига чиқди, атом ва космос асри кишиларига ҳам, худди биринчи бор бўлганидек, битмас-туганмас завқ-шавқ, ҳаяжон бахш этди. Беш аср бурун битилган Лутфийнинг «Бу кўнгил», Навоийнинг «Келмади», уч юз йил аввал ёзилган Машрабнинг «Найлайин», «Уртар» радиофили шеърлари билан айтиладиган қўшиқларни тинглаганда фан-техника даврининг одамлари эҳтирослар оламига фарқ бўлиб кетади; совет ҳокимиятининг тетапоя даврида пайдо бўлган «Бой ила

хизматчи», «Тинч Дон», «Ўтган кунлар» каби асарлар сеҳри ҳозирги кунда ҳам ўқувчини ҳайратга солади.

Илмий прогресс билан санъат ва адабиётнинг ҳозирги ривожига бошқачароқ қараш ҳам бор. Бир гуруҳ ўртоқлар фан билан санъат, олимлар билан санъаткорлар, «физиклар» билан «лириклар» орасидан зиддият қидиришни бемаънилик деб биладилар, шу билан баробар, ҳозирги пайтда илмий тафаккур бадий тафаккурга қараганда тезроқ кетаётганлигини тан олиш зарурлигини уқтирадилар. Масалан, литвалик санъаткор Д. Баннионис «Литературная газета» анкетасига берган жавобида шундай ёзади:

«...Инсон кейинги йилларда ҳаётни бадий билиш бобида алоҳида кашфиётлар қилолган эмас; микромирни тадқиқ этишдаги каби бурилишлар санъатда йўқ. Универсаллиги ва чуқурлиги жиҳатидан Софокл, Шекспир ва Достоевский менинг учун ҳозирча етиб бўлмас чўққи. Эҳтимол, билмадим, ташқи дунёни тадқиқ этишга қараганда ўзингни ва ўзингга яқинларни билиш қийинроқдир. Аммо, такрорлайман, фандаги каби улкан кашфиётлар бизнинг соҳамизда ҳозирча оз». («Лит. газета», № 34, 1972.)

Бу гапларда жон бор. Дарҳақиқат, илмий прогресс билан санъат ва адабиёт орасида рақобат йўқ, фан-техника адабиёт ва санъат ўрнига даъвогарлик қилаётгани йўқ, балки у адабиёт ва санъат аҳлини мусобақага чақираётир. Фан-техника революцияси даврида бадий ижоднинг маърифий, фалсафий-эстетик қимматига бўлган талаб ҳар қачонгидан ҳам ошиб кетди. Хусусан социология, психология, тарих, фалсафа каби ижтимоий фанлар тез ривожланаётган, дунё хилма-хил информациялар билан тўлиб-тошиб кетган ҳозирги шароитда кишиларга ҳаёт ҳақида янги гап топиб айтиш, уларнинг кўнглига йўл топиш хийла мураккаб бўлиб қолди. Ҳозирги кунда фактлар ҳақида шунчаки маълумот беришнинг, ҳаётни қуруқ мадҳ этишининг, воқеликни ҳаққоний

кўрсатишнинг ўзи мутлақо етарли эмас; фактларни худди философ каби идрок этиш, социолог каби тадқиқ қилиш, психолог каби микромирларга кириб бориш, яъни бадий ижоднинг асл табнати — **ҳодисаларга янги томондан ёндашиш**, ҳаётнинг китобхонга қоронғи бўлган янги қирраларини очиб бериш катта аҳамият касб этапти.

Шуниси муҳимки, адабиёт ва санъат ҳозирги мураккаб шаронгда ҳам ўз анъаналарига содиқ қоляпти, инсониятга маърифат, ахборот беришдек муҳим функциясини адо этапти. Гарчи фан-техникадагидек бўлмаса-да, адабиёт ва санъатда ҳам жиддий кашфиётлар бор. Баъзи қиёслар келтираман. Олимлар Октябрьнинг эллик йиллиги, Ватан урушининг йигирма беш йиллиги муносабати билан 60-йиллар давомида жуда кўп иш қилдилар, халқнинг социализмга келиш йўлини атрофлича ёритиб бердилар; салкам тўрт йиллик уруш тарихи ҳақида олти томлик монументал илмий асар яратдилар... Шу йиллар давомида адабиёт ва санъатда ҳам ўша даврларни бадий тадқиқ этиш давом этди, биргина ўзбек адабиётида Октябрь арафасидаги ҳаёт ҳақида «Улуғ йўл», «Болалик», «Фаргона тонг отгулча», «Ўтмишдан эртактлар», «Кўрган-кечирганларим» каби ўнга яқин асар пайдо бўлди. Ойбек билан М. Исмоилий ўз романларида шу пайтга қадар ўша давр ҳаётининг жамоатчилик учун қоронғи бўлиб келаётган томонларини очиб бердилар — ўзбек интеллигенциясининг революцияга келиш йўлини тасвир этдилар; А. Қаҳҳор ўз қиссасида ўша йиллар социал типларининг бутун бир галереясини яратди, илгор кучларнинг жаҳолат билан тўқнашувини кенг қўламда кўрсатди. Н. Сафаров эса узоқ йиллардан бери баҳсларга сабаб бўлиб келаётган Жиззах қўзғолони воқеасига аниқлик киритди, унинг ҳаққоний моҳиятини катта жасорат билан очиб берди... Шу йиллар давомида Улуғ Ватан уруши даври ҳақида биргина ўзбек адабиётида ўнга яқин йирик асар яратилди: «Шинелли йил-

лар», «Қудратли тўлқин», «Уфқ», «Эр бошига иш тушса», «Тошкентликлар», «Ҳазрати инсон» каби романларнинг авторлари ўша оғир, жанговар йилларнинг ғоят ранг-баранг лавҳаларини бадий гавдалантириб бердилар...

Яна бир қиёс. Олис тарихимизнинг ёрқин юлдузларидан буюк олим Мирзо Улуғбек ҳақида жуда кўп илмий тадқиқотлар яратилган. Худди ўша мавзуда атоқли адиб М. Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясини ёзди. Бу трагедия Улуғбек ҳақидаги ҳақиқатни оммага етказишда жуда муҳим роль ўйнади.

Бу ва бунга ўхшаш асарларнинг маърифий қиммати илмий тадқиқотлар берадиган маълумотлардан асло кам эмас.

Шуниси ҳам борки, маърифат, ахборот беришда фан билан адабиёт ва санъат орасига тенглик қўйиб, бу икки соҳага бир хил талаб билан ёндашиб бўлмайди. Украин ёзувчиси П. Загребельний техник олим А. Иващенко билан суҳбатда айтганидек, фан каби адабиётнинг ҳам ўз вазифаси, ўз олами, ўзининг мураккабликлари, ўз принциплари бор. («Лит. газета», № 34, 72.) Адабиётга алоқадор бўлмаган, бадий тафаккур функциясига кирмайдиган кўпгина вазифаларни фан адо этади, шунингдек, фан қила олмайдиган талай ишларни адабиёт бажара олади; адабиёт ҳаётни универсал тарзда ўрганишга, унинг яхлит картинасини чиқишга, социолог, психолог, тарихчи, философ, юрист, медик, сиёсатчи, физик, математик бажарадиган вазифаларнинг айрим жиҳатларини бир вақтнинг ўзида бажо келтиришга қодир. Хуллас, бадий тафаккурнинг имкониятлари жуда кенг. Тажриба шуни кўрсатаётирки, агар адабиёт реализм йўлидан борадиган бўлса, Бальзак, Толстой, Достоевский анъаналарини изчил давом эттирса, инсониятни ҳаёт сирлари билан таништиришда, инсониятга маърифат, ахборот беришда яна ҳам кўпроқ ҳайратомуз ишлар қилиши мумкин.

* *
*

Санъатнинг фан-техника равнақи билан боғлиқ турлари — радио, кино ва телевидение бадий адабиётга таҳдид соляпти, деган фикрга келсак, бу ердаги аҳвол ҳам баъзи бировлар ўйлаганидан ўзгачароқ. Тўғри, радио, кино ва телевидение гоят оммавий характерга эга, адабиёт бу борада улар билан асло тенглаша олмайди. Бироқ радио, кино ва телевидениенинг кенг аудиторияга эга эканлиги асло уларнинг адабиётдан устунлигини билдирмайди.

Буржуа назариячилари худди шу «оммавийлик»ни рўкач қилиб, бадий асарнинг тақдири аллақачон ҳал этилган, ҳозирги ўта индустриал даврда кишилар информация олишнинг мукамалроқ воситаларини яратишга мажбур бўляпти, традицион адабиёт эса иккинчи планга ўтиб, фақат тор «киборлар» доираси шуғулланадиган ўзига хос «хобби»га айланиб қоляпти, деб ишонтирмоқчи бўладилар. Бунга жавобан Чингиз Айтматов яхши бир гап айтган эди. «Адабиётни,— дейди у,— ҳеч нарса билан алмаштириш мумкин эмас. У — ҳаёт каби абадий. Чунки, адабиёт инсон ўзи ҳақида гапиришга одатланган даврдан бошланган. Инсониятнинг абадийлиги унинг фикрлаш лаёқатидадир. Китоб инсон фикри ва туйғусини абадийлаштиришнинг энг мукамал шакли. Прогресс китобга муҳтож. Китоб эҳтимол информация беришнинг «оммавий воситаси» бўлолмас, у бунга даъво ҳам қилмайди. Китоб — ҳар қанақа информациянинг асоси, унинг базиси». («Известия», 1972 й., 15 апрель.)

Радио, кино ва телевидениенинг пайдо бўлиши муносабати билан адабиёт мухлислари камайгани йўқ, балки қиёс қилиб бўлмас даражада кўпайиб боряпти. Баъзи рақамларни келтираман. Радио, кино ҳаётга эндигина кириб келаётган 20-йилларда «Утган кунлар»дек роман-

нинг биринчи бўлими бор-йўғи беш минг нусхада чиққан эди; радио, кино, телевидение ғоят кенг тарқалган йиллари эса бу ромон 150 минг нусхада қайта босилди ва «яшин тезлигида» тарқалиб кетди; телевидение энди расм бўлаётган 50- йилларнинг ўрталарида бизда шеъринг тўпламлар 5 минг, прозаик асарлар эса 10—15 минг нусха атрофида босилар эди, 70- йилларга келиб шеъринг китобларнинг тиражи 15—30 минг, проза асарлари эса 60 минг, ҳатто 90 мингга етди; ўзбек тилида чиқадиган ягона адабий-бадний журнал «Шарқ юлдузи» 1960 йили 20 мингга етар-етмас нусхада босилган бўлса, ҳозирги кунга келиб тиражи 140 мингдан ошиб кетди.

Келтирилган рақамларнинг ўзиёқ адабиётнинг кишилар маънавий ҳаётидаги ўрни, роли тинимсиз ортиб бораётганлигидан далолат беради. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, радио билан телевидениени оммавий қилган омиллардан бири адабиёт ва санъатдир, радио ва телевидение орқали бериладиган адабий эшиттиришлар халқ орасида машҳур бўлиб кетганлиги ҳеч кимга сир эмас, у ёғини сўрасангиз, кино ҳам бадний адабиёт замирида вужудга келган. Аслида, радио ва телевидение адабиётга рақиб эмас, балки уни пропаганда қилувчи, оммалаштирувчи воситадир...

Шунга қарамай радио, кино, телевидение билан адабиётнинг ўзаро муносабатида баъзи муаммолар борки, буни четлаб ўтиш асло мумкин эмас.

Кино совет ва жаҳон адабиётининг жуда кўп дурдоналарини экранлаштирди, телевидение худди шундай дурдоналар асосида телеспектакллар бериб боряпти. Бу ҳол, боя айтганимиздек, бир томондан, ижобий аҳамиятга эга; иккинчи томондан, бу ишнинг баъзи нохуш томонлари ҳам сезилиб қоляпти, кино ва телевидение туйфайли айрим кишилар орасида «маънавий текинхўрлик» кайфияти тарқалиб боряпти, улар бадний асарини ўқишга эринадилар, телевизорда берилган инсценировкасини ёки кино экрандаги аксини кўриш билан чеклана-

дилар, асар устидан телевидение ёки кинодагига қараб ҳукм чиқарадилар.

Оддий ўқувчи шундай йўл тутса кечирриш мумкин. Баъзан олий ўқув юртига, филология факультетига имтиҳон топшириш учун келган абитуриентлар, ҳатто шу факультетда таълим олаётган студентлар орасида ҳам шундай ҳолатга дуч келаётирмиз. Чунончи, улардан «Тинч Дон», «Очилган қўриқ», «Ўтган кунлар», «Қутлуғ қон», «Уруш ва тинчлик», «Анна Каренина», «Жиноят ва жазо», «Судхўрнинг ўлими», «Алвидо, Гулсари», «Синчалак» каби асарларни ўқиган ёки ўқимаганлигини сўрасангиз, умуман бу асарлардан хабардор эканликларини — киносини кўрганлигини ёки телевизорда томоша қилганлигини айтадилар. Кино ва телевизорда кўриш билан чекланиш киши учун жуда катта йўқотиш эканини улар ўйлаб кўрмайдилар. Чунки, энг муваффақиятли чиққан кинофильм, радио постановка ва телеспектакль ҳам бадий асар ўрнини босолмайди, асар руҳини тўла очолмайди, асар бойлигини мукамал равишда тингловчи ёки томошабинга етказолмайди. «Уруш ва тинчлик», «Ака-ука Қарамазовлар», «Ўтган кунлар»дек етук фильмларни ёки «Қисмат», «Уфқ», «Фарғона тонг отгунча», «Эрк» каби муваффақиятли чиққан телеспектаклларни шу асарларнинг асли билан қиёс қилиб, кўпгина эътирозлар билдириш мумкин; шундай қилинганда, фильм ёки телеспектакль авторлари дарҳол кино ёки телевидениенинг ўзига хос томонларини, имкониятларини рўкач қиладилар. Шунинг ўзи ҳам кино, радио, телевидение билан адабиёт бошқа-бошқа олам эканини тасдиқлаб турибди.

Шу ўринда ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш практикасида юз бераётган бир номақбул тенденция устида тўхтаб ўтмоқчиман. Сўнги йилларда адабиёт дарсларида техника воситаларидан фойдаланиш кенг ёйилиб борапти. Бу, умуман яхши. Аммо улардан оқилона фойдаланиш зарур, бу ишни модага айлантириб юбормаслик

лозим. Қузәтишлар шунн кўрсәтәптики, кўпчилик мактабларда ўқитувчи машҳур асарларни ўтишдан олдин шу асар асосида яратилган фильмларни томоша қилишни ёки магнитофонга ёзиб олинган радио постановкаларни коллектив бўлиб эшитишни уюштиради, сўнг асарлар таҳлилига киришилади. Кўпинча «Она», «Қутлуғ қон», «Синчалак» каби асарларга ажратилган соатлар шу тартибда ўтилади. Шу тариқа адабиёт дарси кино ёки инсценировка дарсига айланиб кетади. Ўқитувчи ўз ишидан, дарсни «кўргазмали воситалар» асосида уюштирганидан мамнун, у ўқувчиларга фильмларни кўрсатиш ҳақида бош қотиради-ю, уларнинг шу асарларни бошдан-оёқ ўқиган ёки ўқимаганликларини, ўқиш пайтида қандай кечинмаларга, ўй-хаёлларга борганликларини сўраш, суриштиришни эсдан чиқариб юборади. Бу билан ўқитувчи қанчалик жиддий хатога йўл қўяётганлигини хаёлга ҳам келтирмайди. Ахир «маънавий текникхўрлик» кайфияти худди ўша нуқтадан бошланмасмикан?!

Шундай қилайликки, техник воситалардан фойдаланиш ўқувчилардаги адабиётга бўлган эҳтиёжни, қизиқишни сусайтириб қўямасин, ўқувчи фильмни кўриш, радио постановкани эшитиш, телеспектаклни томоша қилиш билан асло чекланиб қолмасин, бадний асарнинг асли билан танишмаса, уни ўқимаса туролмайдиган ҳолатга тушсин, адабиёт ўзича мустақил, даҳлсиз олам эканини билсин, адабиёт, аввало, сўз санъати эканлигини, унинг ўрнини ҳеч нарса босолмаслигини, китоб сатрларига, бадний сўз замирига жо бўлган фикр ва туйғулар санъатнинг бошқа ҳеч қайси турларидан топилмаслигини, китобдек гўзаллик олами билан яккама-якка учрашувда туғиладиган ҳис-ҳаяжон, ҳолат инсон умрининг энг ширин, бетенг, бетакрор дақиқалари бўлишини ўқувчи мактабдалик пайтидаёқ англаб етсин, ҳис қилсин; у бир умр адабиётга мафтун бўлиб қолсин, адабий асарларни ўқиб бориш унинг учун маънавий заруриятга айланиб кетсин...

Фан-техника ривожни муносабати билан адабиётда бир қатор муҳим янгиликлар юз бераётир. Аввало, адабиётимизнинг бош қаҳрамони — ҳозирги давр совет кишиси билим ва маданият жиҳатдан жуда илгарилаб кетган; мамлакатда фан-техника интеллигенцияси состави бошқа социал группаларга нисбатан ғоят тез ўсмоқда. Ҳар йили 25 мингдан ортиқ мутахассис фан кандидати, юзлаб олим фан доктори деган илмий даража олаётир; қишлоқ кишиларининг меҳнати тобора индустриал меҳнат тусига айланиб борапти, ҳозирги деҳқон техника ва агрономия билимларининг катта запасига эга бўлган, мамлакат, жаҳон воқеаларидан, сиёсат ва маданият янгиликларидан чуқур хабардор кишилардир; республика-миз қишлоқларидаги ҳар минг аҳолига 18 олий маълумотли, 153 умумий ва ўрта махсус маълумотли киши тўғри келади; жамиятимизнинг етакчи социал кучи саналмиш шонли ишчилар синфининг состави ҳам сифат жиҳатдан аввалги даврларга нисбатан қиёс қилиб бўлмас даражада ўсган, ҳозирги ишчи юқори малакали, ўқимишли киши, статистик маълумотларга кўра бизда ҳар минг ишчига 326 олий ҳамда ўрта махсус маълумотли киши тўғри келар экан...

Хуллас, фан-техника, маданият ривожини совет кишиси характерида чуқур из қолдирмоқда, унинг интеллектуал савияси тобора ошиб бормоқда.

Маълумки, фан-техникага, маданиятга муносабат масаласи совет адабиётининг етакчи мавзуларидан бири бўлиб келган; фан-техника янгиликларини улуғловчи қанчадан-қанча шеърлар, дostonлар ёзилган, бу борадаги қолоқликни қораловчи кўпдан-кўп ҳажвиялар битилган, техника билан боғлиқ можаролар талай драма, қисса ва романларнинг етакчи конфликтини бўлган, адабиётимизда меҳр билан тасвир этилган қатор новаторларнинг,

қахр билан қаламга олинган антимеханизаторларнинг образлари борлигини яхши биламиз.

Адабиётимизда бу анъана ҳозир ҳам давом этапти, бироқ эндиликда фан-техника билан боғлиқ можаролар бутунлай янгича қўйилаётир, замон шуни талаб этаётир.

Шу ўринда бир воқеа ёдимга тушиб қолди. 1972 йилнинг кузида Наманган область Учқўрғон районидаги «Коммунизм» колхозида бўлган эдик. Қолхоз раиси Усмонжон ака билан учрашув бизда катта таассурот қолдирди. Асли юрист бўлган бу одам фан ва маданиятнинг ҳамма соҳасидан хабардор, у адабиёт янгилекларини синчиклаб кузатиб борар экан. Усмонжон ака бир ёш ёзувчининг ҳикоясини ўқиб қаттиқ ранжиганлигини айтди. «Бу укамиз, — дейди у, — ҳозирги раисларни пахта териш машинасига қарши қилиб кўрсатибди. Ун йил бурунги гап! Катта кетмайин-у, ҳозир бунақа раисни кундузи чироқ ёқиб ҳам бутун республикадан тополмай-сиз!»

Дарҳақиқат, ҳозир техниканинг афзаллиги етти ёшдан етмиш ёшгача ҳаммага аён, боягидек новатор билан антимеханизаторнинг олишув тарзидаги эски можаролардан асар яратмоқчи бўлган ёзувчи кулгил аҳволга тушиб қолиши турган гап.

Шунингдек, санъат тили орқали фан ва техника афзаллигини жўнгина пропаганда қилиш даври ҳам орқада қолиб кетди.

Пешқадам ёзувчиларимиз фан-техника равиқининг ҳозирги даражаси билан боғлиқ янги проблемаларни кўтариб чиқаётирлар, бутун жамоатчиликни қизиқтираётган улкан масалаларга муносабат билдираётирлар. Илмий-техник прогресс шароитида ақл билан туйғу нисбати, билимдонлик билан ахлоқ-одоб, эътиқод, инсон ва табиат муносабати, аёллардаги мускиллашув, эркаклардаги феминлашув жараёни — ёзувчиларимиз диққатини жалб этаётган асосий масалалар шулар.

Арман ёзувчиси С. Хонзадян адабиётнинг фан-техника революцияси давридаги вазифаси тўғрисида гапириб, ёзувчи кишига янги, ўзгариб бораётган шаронгда ўзини чуқурроқ билиб олишга ёрдам бериши, уни турмушдаги янгиликларга дадилроқ тайёрлаши лозим, токи инсон нозик ва сезгир психик хусусиятларини майиб этиб қўймасин, асримиз рационализми ундаги жонли эмоцияларни ўлдириб юбормасин, деган эди. («Литературная газета», № 45, 1972 йил.)

Сўз санъати бу ишга аллақачон киришган. Ҳиссиликка қарши исён адабиётда маълум тенденция тусига кирган. Дастлаб бу кайфият поэзияда намоён бўлган, хусусан Э. Воҳидовнинг «Юрак ва ақл», А. Ориповнинг «Темир одам» шеърларида ёрқин ифодасини топган эди; Зулфия билан А. Мухтор ўз шеърларида бу мавзу доирасини хийла кенгайтирди ҳамда чуқурлаштирди.

Биргина асарни эслатиш билан чекланаман. Мана, «Ойдин соната»ни тинглар бир йигит» деган сатрлар билан бошланувчи шеър. А. Мухтор бу шеърда куй баҳонасида икки хил одамнинг поэтик портретини чизади. Улардан бири эрудит, яъни билимдон шахс, у музикани тушуниб тинглайди, асар мағзини чуқур англайди, йўл-йўлакай уни бемалол таҳлил этиб боради, ёнидагиларга ўзининг билимдонлигини билдириб, тўхтовсиз сайрайди, илмий-техник терминларни қалаштириб ташлайди; бироқ унда ҳис, завқ-шавқ йўқ, куй унинг учун механик садолар йиғиндиси, холос. Иккинчиси, бунинг тамоман акси: бу содда мирзачўллик йигит, куй маъноси билан ишн ҳам йўқ, асар таҳлили уни қизиқтирмайди, фақат куй сеҳри билан маст: у санъат қонуниятларини чуқур англамаса ҳам, миқ этмай ҳузур қилиб тинглайди, куй бу ёқда қолиб, хаёллари узоқ-узоқларда кезади, балки ойдин соҳилларда дарё шамолларига кўкрак тугади, ёшлик сўқмоқларини излайди... Мана шу соддадил йигит ҳолати шоирда ҳавас уйғотади, бояги эрудит ҳолатини эслаб эти увишади. Шоир дейди:

Кўз олмайман мен ҳам шу йигитдан,
Унга ҳозир фарқсиз: тунми, яримми...
Худовандо, дейман, эрудитдан
Ўзинг асра қўшиқларимни!

Орадан кўп ўтмай «юрак ва ақл» можароси, эрудитлар, темир одамлар образи прозага ҳам кириб кела бошлади. А. Мухторнинг «Чинор», С. Зуннуованинг «Ака», «Ёлғизлик», П. Қодировнинг «Эрк», О. Еқубовнинг «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба», Ҳ. Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин», Ҳ. Ҳошимовнинг «Қалбингга қулоқ сол», Ш. Холмирзаевнинг «Ой ёруғида» каби асарларида бу мавзу кенг планда, хилма-хил аспектда ёритилди. Бу асарларда тақдир ва талқинлар қанчалик хилма-хил бўлмасин, улар замирида битта асосий гап ётади: авторлар ҳиссизлик киши учун катта фожиа эканлигини таъкидлайдилар, одамларни бу хавфдан огоҳ бўлишга ундайдилар.

Тўғри, бир гуруҳ асарларда юракни ақлга бутунлай қарама-қарши қўйиш — ҳиссиётни идеаллаштириш, ақл-фаросатдан, мулоҳаза юритиш лаёқатидан ҳоли бўлган ўта сентиментал кимсаларни қаҳрамон қилиб кўрсатиш ва уларни зўр бериб ҳимоя остига олиш ҳоллари ҳам бўлди. Бундай асарлар ўз вақтида кескин танқид қилинди.

Кишида ақл бўлса-ю, ҳис етишмаса, бу — ёмон, аксинча, ҳиссиёти жўш уриб турса-ю, ақл, мулоҳаза етишмаса, бу ҳам оғир кўргулик; юрак билан ақл ҳамжиҳатлиги вужудга келгандагина инсон етукликка кўтарила олади. «Чинор» романидаги Ориф, «Эрк» қиссасидаги Саттор, Розия, «Қанот жуфт бўлади» асаридаги Акрамлар худди шу фазилати билан китобхон майлини ўзига тортади.

У. Назаровнинг «Журъат», «Одамнинг тафти» номли ҳикоялари ақл ва ҳис талқини жиҳатдан характерли. Мен бу ҳикояларни батафсил таҳлил этмоқчи эмасман;

улар камчиликлардан ҳоли эмаслигини — таевирда изчиллик етишмаслигини, баланд-пастликлар, узукликлар мавжудлигини бу ерда исботлаб ўтирмайман. Айрим камчиликларига қарамай, бу икки ҳикоя ўқувчида қизиқиш уйғотади. Чунки уларда китобхонни қизиқтираётган юрак ва ақл, цивилизация ва инсон муносабатларига ҳозирги кун нуқтаи назаридан ёндашиш, замондошларимизнинг, хусусан ёшларнинг худди шу хусусдаги кайфиятларини бадний тадқиқ этишга интилиш бор.

«Журъат»даги Асад дастлаб «ҳиссиёт кишиси» тарзида кўринади. У туйғулар асирга айланиб мўмин-қобил, ожиз-нотавон одам ҳолига тушиб қолган. Мана шу хислати туфайли у кўп кўргиликларга дуч келади, онла-да, мактабда кулги бўлади, кейинроқ армия ва ишда панд ейди, одамлар орасида масхара, кулги бўлади... Пичоқ суякка етиб боргач, у бирдан ўзига келади, ўзини шу кўйга солган хислатларга қарши исён кўтаради; бу йиғит аянчли ўтмиши билан бир йўла хайр-маъзур қиламан деб, бошқа бир томонга ўтиб кетади, ўзидаги эзгу туйғулар устига ҳам чизиқ тортиб юборади, сунъий равишда ниҳоятда фаол, ўта журъаткор, тошбағир, беҳис бир одам қиёфасига кира бошлайди. У бу билан ишда маълум муваффақият, обрў-эътибор қозонади. Аммо, аввал ижобий бўлиб туюлган бундай ўсиш, ўзгаришнинг ҳам кейинроқ ишкали чиқиб қолади; ҳиссизлик, сунъийлик туфайли у ўзининг инсоний жозибасини йўқотади, севгилисни кўнглига совуқлик солиб қўяди, севгисини барбод этади.

«Одамнинг тафти» ҳикоясидаги Элёр замона эрудитларидан, ёш рассом. Бироқ цивилизация, шаҳар ҳаёти унинг жонига теккан; ҳиссиёти «жўш уриб», цивилизациядан, одамлардан бешиб, «соф табиат» қўйнидаги осойишта ҳаётни қўмсаб қолган. Унинг кўзига шаҳар, маданий турмуш тартиблари тутириқсиз ва манфур бўлиб кўринади, олис тоғдаги кимсасиз маскан эса завқшавқ, романтик хаёллар, битмас-туганмас ижод манбан

бўлиб туюлади. У ўз мақсадига эришадн, кибернетика билан машгул хотинини ёнига олиб тоққа кўчиб боради, тоғ қишлоғи одамларидан, у ерларга ҳам етиб борган цивилизация неъматларидан қочиб, поллик маданий уйни, электр ва газни рад этиб, олисдаги ғариб чордевори маскан тутади...

Элёр ўзининг замона зайлига зид бундай хатти-ҳаракатлари билан фақат ҳамкасб дўст-биродарлари, олима хотини олдида эмас, оддий қишлоқ кишилари орасида ҳам кулгига қолади, улар кўзига унинг хатти-ҳаракатлари ғайри табиий, сирли-сеҳрли бўлиб кўринади. Ҳикояни ўқиб, биз ҳозирги кунда цивилизацияни рад этиш, сунъий равишда табиатга, табиийликка интилиш ҳам бир телбалик эканини баралла ҳис этамиз. Ҳикоя қаҳрамони пировардида ўзи аввал қаттиқ ёпиб кетган эшикни қайта очишга мажбур бўлади, ноилжликдан шаҳарга, одамлар орасига йўл олади.

* *
*

Кейинги йилларда катта мунозараларга сабаб бўлаётган нарса цивилизация ва ахлоқ-этика масаласидир. Ёзувчи ҳамда адабиётшунос М. Слуцкис айтмоқчи, илмий-техник революция самаралари қанчалик хайрли бўлмасин, инсон ҳаёт синовларида ғоят қийинчилик билан қўлга киритадиган ахлоқ ва унинг оддий ҳақиқати ўрнини босолмайди; илмий-техника муваффақиятлари, гарчи ҳаётни енгиллаштира, ҳатто умрни узайтира ҳам, инсоннинг бахти муаммосини ҳал этиб беролмайди. Демак, илмий-техник прогресс шароитида ҳам адабиётнинг азалий анъаналари ўзгармайди — инсон бахти, ахлоқи, маънавияти унинг етакчи проблемаси бўлиб қолаверади.

Биламизки, билимдонлик билан онглилик — маънавий етуклик ҳар доим ҳам бир-бирига мос келавермайди. Киши ўзини юксак маданият эгаси ҳисоблаши, катта

билимдон, олим бўлиши мумкин, аммо ана шундай маърифатли, истеъдодли одамлар орасида ҳам маънавий жиҳатдан тубан кимсалар учраб туради; халқ ибораси билан айтганда, олим бўлиш мумкин, аммо одам бўлиш қийин; «билимдон мешчанинлар», «маърифатли мешчанинлар», «транзистрли мешчанинлар», «дипломли мешчанинлар» деган ном билан юритилаётган кимсалар аслида шулардир. Совет адабиётида, жумладан, сўнгги йиллар ўзбек прозасида «маърифатли мешчанинлар»нинг бир талай образлари яратилди. «Умид»даги Салимхон Обидий, «Қотил»даги Талъат, «Одам бўлиш қийин» романидаги Абдулла, «Баҳор қайтмайди» қиссасидаги Алимардон, «Умр»даги Чўлпоной шулар жумласида. Бу тур образлар устида қизгин тортишувлар бўлди. Бу табиий бир ҳол. Бизни бошқа бир нарса ташвишга солаётир. Айрим адабиётчилар ҳаёт ва адабиётдаги бу жараёни бир ёқлама талқин этаётирлар, шу хил фактларга асосланиб цивилизация билан ахлоқни бир-бирига зид қилиб қўяётирлар.

Баъзи далиллар келтирай. Ёзувчи Г. Бакланов «Бизнинг бурчимиз ҳақида» (1972 йил) тўпламига кирган мақоласида техник тараққиётни кишиларнинг маънавий олами билан қиёс қилиб: «Инсон лоақал урушдан олдинги даврга нисбатан маънавий жиҳатдан қанчалик ўсди экан?» — деган савол қўяди ва: «Бу қиёсда техника устунлик қилар, деб қўрқаман. Бу эса ҳозирги кунимизнинг энг хатарли томонларидан бири», — дея жавоб қилади. Адабиётшунос Я. Эльсберг бир ўрнида бу фикр-ни танқид қилган эди.

Украиналик ёзувчи П. Загрбелый илмий-техник прогресс ва ахлоқ хусусида тўхтаб дейди: «Биз ёзувчиларни шахснинг маънавияти ҳаяжонга солаётир. Биз ҳозир этиқодсизлик ҳақида кўп гапираётирмиз, чунки ҳаётнинг ўзида кишилар орасида маънавий тубанлашми жараёни ўсиб бораётганлигини кўриб турибмиз», («Лит. газета», № 34, 1972 й.)

Бу хил фикрни инкор этар эканмиз, аини пайтда бу борадаги расмий, юзаки оптимизмни ҳам рад қиламиз; биз масалага бутун мураккаблиги билан қараш тарафдоримиз; ҳаётда ахлоқий — манавий тубанлик ҳоллари учраб қолаётган экан, уни фақат илмий-техник прогрессга олиб бориб тақаш, барча нохуш кайфиятларни нуқул цивилизация оқибати деб кўрсатиш нотўғри. Маънавий тубан кишилар, мешчанинлар фақат эрудитлар, билимдонлар орасида эмас, цивилизациядан йироқ кишилар ичида ҳам топилади. Ахир «Оқ кема»даги Урозқул, Саидаҳмадларнинг, «Қора кўзлар»даги Исмат боба ва «Чинор»даги Убайдуллахонларнинг цивилизацияга қандай алоқаси бор? Улар маърифатдан йироқ, соф «табиат фарзандлари» бўлсалар-да, ниҳоятда манфур, маънавий тубан кишилардир...

* *
*

Илмий-техник прогресс билан боғлиқ ҳодисаларни адабиётда акс эттириш принципи хусусида ҳам зиддиятли қарашлар мавжуд. Бир гуруҳ ўртоқлар бунда бевоқифа фан-техника кишилари ҳаётига мурожаат этишни, тўғридан-тўғри илмий прогрессга алоқадор муаммоларни кўтаришни афзал деб биладилар; бошқа бир гуруҳ ёзувчилар эса илмий прогресс шароитида кенг омма ҳар кун дуч келаётган масалаларни кўтаришни муҳим деб атайдилар. Чунончи, М. Слуцкис: «Ёзувчи сифатида шахсан мени улкан ўзгаришлар содир бўлаётган даврда оддий одамнинг кайфияти кўпроқ қизиқтиради», — дейди.

Бизнингча, ҳар иккала турдаги асарлар ҳам керак. Оддий одам кайфиятини кўрсатиш орқали ҳам давр руҳини, зиддиятларини ифодалаш мумкин. Шу билан баробар фан-техника мислсиз мўъжизалар кўрсатаётган ҳозирги шароитда фан кишиларининг ҳаётига бўлган

қизиқиш кучайиб боряпти. Совет санъати ва адабиётида «Момақалди роқ сари», «Бир йилнинг тўққиз куни», «Ҳаммаси одамларга қолади», «Оловнинг бўйсундирилиши», «Кўл бўйида» сингари ҳозирги замон фан кишининг образини бутун мураккаблиги, улуғворлиги билан кўрсатган асарлар яратилди. Сўнгги йиллар ўзбек прозасида ҳам бу борада баъзи ютуқлар бор. Афсуски, кўпчилик асарларда қаҳрамонларнинг касби-корига, илм-фанга алоқадор муаммолар ҳамон шунчаки бир фон бўлиб қолаётир, ишлаб чиқариш характеридаги можаролар жуда юзаки чиқаётир; шу кунги олимнинг қиёфаси, унинг ўз касби билан боғлиқ ўй-кечинмаларини, илмий-фалсафий концепцияларини, қувонч ва ўкинчларини, фан йўлида чеккан заҳмат ва интригаларини бутун борлиғи билан кўрсатиб берадиган асарлар йўқ ҳисоб. А. Мухторнинг янги пьесаси «Самандар» адабиётдаги шу келтирми тўлдирмиш йўлида бир уриниш бўлди. Бошқа жанрларда ҳам шундай асарларни кутамиз. Чунки атом асри «Фауст» типидagi юксак интеллектуал бадий полотноларга муҳтожлик сезяпти.

* *
*

Илмий-техник революция самаралари адабиётнинг инфодалар оламига, бадий шакл ва услубга ҳам маълум таъсир кўрсатяпти, давр ритмикаси тасвир ритмикасига ҳам кўчиб ўтяпти, ёзувчи манерасида ҳам гоҳ ошкора, гоҳ пинҳоний янги жараёнлар содир бўляпти.

Авалло санъатнинг фан-техника билан боғлиқ турлари киносценарий, телесценарий, радиопостановка каби янги адабий жанрларнинг туғилишига олиб келди, ҳозирги пайтда талай ёзувчилар анъанавий шакллар билан баробар шу жанрларда ҳам ижод этаётирлар. Ўз вақтида сўз санъати театр, музика, рассомлик, ҳайкалтарошлик билан ўзаро ҳамкорликда ривожланган, улар

тажрибасидан озикланган бўлса, эндиликда улар ёнига кино билан телевидение келиб қўшилди.

Ҳозирги пайтда ёзувчи кино ва телевидение тажрибасини четлаб ўтиши мумкин эмас. Абдулла Қаҳҳор бир суҳбатида «Оддий фашизм» фильми ҳақида тўхталиб, бу асар ҳаётга синчков назари, реал ҳаёт фактларидан катта бадий — фалсафий умумлашмалар чиқариш санъати билан ёзувчиларни мусобақага чақиради, дегани ёдимда. «Қирқ биринчи», «Мусаффо осмон», «Турналар учади» каби фильмлар ўз даврида фақат кино санъатида эмас, адабиёт ривожига ҳам чуқур из қолдирганлиги, адабиётда янги тенденцияларнинг туғилишига туртки бўлганлиги ҳаммага аён. Шунингдек, ҳаётни бадий ўзлаштиришдаги кўпгина муҳим тенденциялар кинода ҳам, адабиётда ҳам бир вақтнинг ўзида содир бўляпти.

Шундай бўлса-да, кино ва телевидениенинг сўз санъатига, хусусан унинг ифодалар оламига таъсирини ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатиш нотўғри. Баъзи адабиётшунослар ҳозир яратилаётган асарлардан кинодагига ўхшаш элементлар топиб олиб, уларни нуқулгина кинонинг таъсири тарзида талқин этмоқдалар. Аслида «кинематографик элементлар» деб аталган хусусиятлар сўз санъатида ҳали кино у қадар тараққий этмаган, балки кино яратилмаган даврларда ҳам бўлган. Киношунос Ҳамидулла Акбаров «Мисра ва кадр» мақоласида («Ўзбекистон маданияти», 1972 йил, 22 август), ҳатто Навоий асарларида, унинг «Фарҳод ва Ширин» достонида кинематографик манбалар борлигини айтади, достонни киношунос кўзи билан таҳлил этишга, унда яширинган кинога хос хусусиятларини аниқлашга ҳаракат қилади.

Бунинг ҳеч қандай ажабланидиган ери йўқ, одатда сўз санъати образлар воситасида фикрлайди, образлик ҳаммадан бурун нарса ва ҳодисаларни кўрсатиш, киши кўзи олдида гавдалантириш демакдир. Бу хусусият айниқса реализмда мукамал тус олади, ҳаётни худди

ўз шаклида пластик тарзда кўрсатиш принцип даражасига кўтариллади. Бинобарин, реалистик асар кинематографик элементларга ниҳоятда мўл бўлиши табиий. 30-йилларда овозли кино эндигина оёққа туриб келаётган, ҳали кинонинг адабиётга, хусусан, ўзбек прозасига таъсири айтарли сезилмаган бир шароитда ёзилган А. Қаҳҳорнинг «Апор» ҳикоясини, ундаги мана бу лавҳани эслайлик: «Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтир-кул ранг осмонга қараб ўтирар эди. Туробжон тикка туриб қолди. Токчадаги бешинчи чироқ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди. Туробжон ҳам дарча ёнига ўтирди. Шипнинг қаеридир «қирс» этди, қаердадир калтакесак чирқиллади. Туробжоннинг қулоғи жингиллади. У ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради. Мачитдаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғиш ўт оловли из қолдириб жуда юқориледи ва гўё осмонга урилгандай чилпарчин бўлиб «пўп» этди».

Бу парчадаги тасвир уч жиҳатдан характерли: унда ҳам хатти-ҳаракат, ҳам ранг, ҳам овоз бор; худди оддий кинодаги каби персонажларнинг қадди-қомати, хатти-ҳаракати ва ҳолатини шундоққина кўриб турамыз, бамисоли рангли кинодаги каби дарчадан тушган хира шуълани, осмоннинг қорамтир-кул ранг тусини, юлдузларнинг хиралигини, терак орқасидан кўтарилган қизғиш ўтнинг оловли изини аниқ туйиб оламыз; худди овозли кинодаги сингари чироқнинг пихиллашини, шипнинг «қирс» этганини, калтакесакнинг чирқиллашини, мушакнинг «пўп» этиб чилпарчин бўлганини баралла эшигиб турамыз. Кинодагига ўхшаб шу қисқа муддат ичида бир неча бор кадрлар алмашинади, уйга кириш, уйдаги манзара-ҳолат, сўнг осмон, осмондаги из бирин-кетин кўз олдимиздан ўтади.

Демак, сўз санъати кино таъсирсиз ҳам ҳаёт лавҳаларини шу хил гармоник тарзда мукамал кўрсата

олган. Очиғини айтиш керак, ҳозирги вақтда бевосита «кино услиби» таъсирида ёзилаётган асарларда ҳам мана шундай ёрқин, мукаммал картиналар кам топиллади. Хуллас, адабиётнинг тасвир имкониятлари чексиз, бутун гап улардан моҳирлик билан фойдаланишда, яширин имкониятларини қидириб топишда қолган. Айрим ёш авторларда сўз санъати имкониятларини назар-писанд этмаслик, нуқул «кино тили»да гапираман деб беллетристика принципларидан чекиниш ҳоллари ҳам бўлди. Шу йўл билан яратилган асарлар бадний прозадан кўра киносценарийга яқинлашиб қолди. Маълумки, кино синтетик санъат, сценарий унинг бир бўлаги, холос. Ҳар қандай яхши сценарий ҳам моҳирлик билан лентага кўчирилган, экранда гавдаланган тақдирдагина санъатга айланади. Сценарий китобхон учун, ўқиш учун эмас, аввало суратга олиш учун ёзилади. Табиийки, сценарий ҳолига тушиб қолган прозаик асардан китобхоннинг кўнгли тўлмайди. Шундай асарлар бизда китобхон билан танқидчиликнинг жиддий эътирозига дуч келди. Бунинг учун У. Назаровнинг «Кунлар», «Ғубор» қиссалари устида кетган баҳсларни эслаш кифоя. «Кино тили»нинг ожиз томонларини авторнинг ўзи ҳам сезиб қолди. Ёзувчи кейинги асарларида «кино тили»ни «беллетристика тили» билан қўшиб олиб боришга ҳаракат қилипти.

Ёки «телеграф услуби» деб аталган шакл устидаги шов-шувларни эслайлик. Қатор адабиётшунослар бунинг ҳам бутунлай янгилик, фан-техника таъсири, «кибернетика даври стили» деб кўрсатмоқчи бўлдилар. Орадан кўп ўтмай бу услубий ҳодиса ҳам янгилик эмаслиги, бунақа сиқик форма прозада Пушкиндан бошланганлиги, А. Чехов уни юксак чўққига кўтарганлиги тан олина бошланди. Тўғриси, ҳозир «янги услуб» соҳибидеб аталаётган носирларнинг ҳеч бири сиқикликда А. Пушкин ва А. Чеховга, ўзбек прозасида эса А. Қаҳҳорга тенглаша олганлари йўқ. Бунинг устига «телеграф услуби»да ёзилган баъзи асарлар ҳақиқатан ҳам оддий телеграм-

ма ҳолига тушиб қолди, жўнгина қуруқ маълумотлардан ташкил топган бундай «тасвир»нинг бадийликка мутлақо алоқаси йўқ.

Давр руҳини бадий шаклга солишда бошқа хил камчиликлар ҳам бўлди, айрим асарларда услуб жиҳатдан ҳаёт садоларига тақлид қилиш, техника суронларини тўғридан-тўғри тасвирга кўчириш фактларига ҳам дуч келдик. Бир мисол. У. Назаров илк ҳикояларидан бири «Илтижо»да ишчи йигит образини яратишга, унинг меҳнатини ва интим кечинмаларини ифода этишга интилни. Ёзувчи ўз қаҳрамонини дастлаб заводда, иш устида кўрсатмоқчи бўлади:

«Бахтиёр қоғозни тўрт буклаб чўнтагига солди. Ишлаш керак. Кнопкани босди: шинг-нг-нг... Станокнинг овозини яхши кўрган киши кам, аммо Бахтиёр яхши кўради. Шинг-нг-нг... Маза қилиб хаёл сурасан киши...

Шинг-нг-нг... Бахтиёр тайёр детални темир қутига ташлади...

Шинг-нг-нг...

Иш тугагандан кейин ишчилар кўча томон йўл олдилар...» («Гулдаста» тўплами, 1964 йил, 243—244-бетлар.)

Шу билан қаҳрамоннинг «заводдаги фаолияти» тугайди, станок овозлари ҳам тинади, энди унинг интим кечинмалари бошланади, кўчада у бехос севгилисига дуч келади, бу ердаги хатти-ҳаракат ва ҳолатларнинг садоси ўзгача тус олади, бу садолар ҳам тасвирга кўчади:

«Бахтиёрнинг елкаси — тап-тап-тап!.. Вуй! Кўзларини қара-я! Жиз-зз! Бахтиёрнинг юрагини кимдир иккала ҳовучига солиб бирдан эзворганга ўхшадн! Худди анорни эзгандек. Дук-дук-дук-дук...

...Қиз Бахтиёрнинг қўлини ўзининг иссиқ кафтлари орасига олиб исита бошларкан, Бахтиёр сеҳрланган жонивордек ундан кўзини уза олмайди: дук-дук-дук-дук-дук-дук...

— Менга бунақа қараманг. Қўрқаман. Куф-ф-ф...» (245-бет.)

Адабиёт тарихидан хабардор ҳар бир кишига аёнки, бунда «тақлидий услуб» ҳам янгилик эмас. 20—30-йиллар адабиётида, айниқса поэзияда шу йўл билан давр янгиликларини, техника садосини ифодалашга уринишлар бўлган эди. Бу услуб ўзини оқламади, натуралистик империзмнинг бир кўриниши сифатида адабий тажриба уни рад этди. У. Назаров ҳам бу услубнинг ожиз томонларини тушуниб қолди ва тезгина ундан қайтди. Ёзувчи биз юқорида тилга олган янги ҳикояларида бу хил «эксперимент»лардан қочган, традицион реалистик услубларга яқинроқ келган, шунга қарамай уларда «замон стили»да ёзилган асарларига нисбатан давр руҳи, садоси, замондошларимиз кайфияти ёрқинроқ акс этган.

Хўш, шундай экан, илмий-техник прогресснинг бадний формага, услубга кўрсатаётган таъсирини қаердан қидирмоқ керак? Менимча, буни яратилаётган асарларнинг умумий руҳидан, асл моҳиятидан излаш керак. Ҳозир замон билан ҳамнафас чинакам талантларни, улар ғоят хилма-хил ижодий манера соҳиб бўлишларидан қатъи назар, услуб жиҳатдан бир хусусият бирлаштириб турибди — уларнинг барчасида аналитик тасвирга мойиллик кучли, тасвир оҳангида ўйчанлик, мулоҳазақорлик орғиб боряпти, қисқаси, ҳозирги пайтда аср рационалиزم услуб ритмикасини тайин этувчи омиллардан бири бўлиб турибди. Бу мураккаб, зиддиятли, айни пайтда ғоят самарадор жараён хусусида жиддийроқ бош қотириш лозим.

ҚАҲРАМОН — ДАВР ТИПИ

Адабиёт қаҳрамон билан тйрик. Адабиёт равнақи, камолот даражаси у яратган қаҳрамонларга қараб белгиланади. Адабиётдаги чинакам янгилик янги одам характериғи кашф этишдан бошланади. Янги одам образини яратиш — ҳаёт ҳодисаларига янги томондан ёндашиш, жиддий проблемаларни кўтариш, муҳим гап айтиш демакдир. Булар эса ўз навбатида янги ифода воситалари, оригинал усулларни тақозо этади. Бадиятга — тил, услуб, сюжет, композиция, конфликт ва ҳоказоларга оид изланишлар бош мақсад — янги қаҳрамон характериғи кашф этишга бўйсундирилган тақдирдагина ўзини оқлаши мумкин. Мабодо ёзувчи янгича ифода воситаларини қидриб топиш пайида бўлса-ю, янги қаҳрамон образини яратишга интилмаса, уни яратолмаса, бу хил интилишлар беҳуда, шунчаки бир шаклбозлик бўлиб қолаверади.

Ҳозирги буржуа адабиётининг инқирози бу ҳақиқатни яна бир бор тасдиқ этмоқда. Модернистлар, авангардистлар деб ном олган буржуа адилблари ўз асарларини «санъатнинг сўнги кашфиёти», «новаторлик намунаси» деб атаётган бўлсалар-да, улар адабиёт равнақига, бадий тафаккур ривожига бирон жиддий янгилик қўшаётганлари йўқ. Чунки, уларнинг асарлари қаҳрамонлардан, қаҳрамонликдан тамоман ҳолли; бу хил адилблар адабиёт ва санъатининг бош вазифаси — инсонни улуғлаш эканини унутиб қўйганлар, улар инсон имкониятларига, келажакига ишонч туйғусидан маҳрумдирлар. Бу ҳол буржуа оламидаги илғор фикрли ёзувчиларни ҳам қаттиқ ташвишга солмоқда. Чунончи, таниқли инглиз ёзувчиси Р. Ф. Делдерфилд яқинда мана бундай деб ёзди: «Бир вақтлар биз билган қаҳрамонлар романларни тарқ этиб кетди, ҳолбуки, бундай қаҳрамонларга ҳозирги кунда эҳтиёж катта. Кўп ҳолларда уларнинг ўрнини

ғайри қаҳрамонлар эгаллаб олди. Бошқа ҳолларда эса ҳамма ёқни, ҳатто, умуман қаҳрамон дейишга ҳам но-лойиқ, аллақандай абстракциялар босиб кетди». «Авангардистлар, — деб давом этади у, — урушдан кейинги йилларда минглаб бадний усулларни кашф этдилар, аммо инсоний фазилатларни қандай тасвирлаш керак-лигини унутиб қўйдилар. Аслида, менинг назаримда, бу нарса адабиётнинг тани-жони ва қонини ташкил этади». (Герои уходят..., «Лит. газета», 1971, № 13.)

Бунга қарама-қарши ўлароқ социалистик реализм адабиёти жаҳон адабиётининг мўътабар анъаналарини изчиллик билан давом эттирмоқда; совет ёзувчиларининг энг яхши асарлари чуқур инсонпарварлик ва ҳаётбахш-лик руҳи билан йўғрилган, уларда инсонга, унинг истиқ-болига ишонч барқ уриб туради, инсон деган ном мағрур жаранглайди; дунёни ўзгартираётган, уни қайта қура-ётган, шу билан баробар ўзи ҳам ўзгариб, камолотга эришиб бораётган бунёдкор, курашчан, ўйчан, мутафак-кир инсон — бу адабиётнинг бош қаҳрамони.

Буни ўзбек адабиётининг сўнгги муваффақиятлари мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. 60-йилларда яра-тилган йирик жанр намуналари — роман ва дostonларга бир назар ташлайлик. Бир-икки асарни мустасно қил-ганда, шу йиллар давомида пайдо бўлган барча йирик асарлар марказида ижобий қаҳрамон образи туради.

Ижобий қаҳрамон теварагида жуда кўп баҳслар бўл-япти. Янги баҳс пайтида ҳар гал эски муаммо қайта тилга олинади: ижобий қаҳрамон қандай бўлиши керак? У идеал шахс бўлиши шартми? Оддий одам ҳам қаҳра-мон бўла оладими? Ижобий қаҳрамон нуқсонли бўлиши керакми ёки нуқсонсиз? Баҳс қатнашчилари ҳам доим шу масалалар теварагида тортишади ва одатдагидек бу саволлар ҳар гал ечилмай қолаверади.

Шундай бўлиши табиий. Чунки қаҳрамон ундай бў-лиши керак, бундай бўлиши керак, деб кўрсатма бериш мумкин эмас. Чинакам санъаткор ҳеч қачон рецептлар

асосида иш кўрмайди. Ҳаёт, бадний ижод шу қадар мураккаб, сеҳрли жараёнки, кўпинча янги одам образини яратишда энг доно маслаҳатлар ҳам иш беролмай қолади: ёзувчи кашф этган янги одам қаҳрамон ҳақидаги эски тасаввурларни бутунлай ўзгартириб юбориши ҳам мумкин; адабиёт тарихида бундай ҳодисалар кўп бўлган.

«Идеал шахсларгина ижобий қаҳрамон бўла олади», «ижобий қаҳрамон бениқсон бўлиши керак», деган тезис ҳам, «қаҳрамон оддий бўлиши керак», «ижобий қаҳрамонда нуқсон бўлиши мумкин ва ҳаттоки шарт» деган тезис ҳам бир ёқламаликка олиб боради, схематизм ва китобийликка йўл очади.

Ижобий қаҳрамон ҳақидаги мунозаралар вақтида ҳар гал иккинчи жиддий камчилик такрорланяпти. Муҳолифлар, биричидан, ижобий қаҳрамоннинг қандай бўлиши лозимлиги устида кўп бош қотирадилар-у, энг муҳими, қаҳрамон — давр типини бўлиши кераклигини унутиб қўядилар: иккинчидан, адабий жараёни, қаҳрамон характери яратиш бобидаги мавжуд тажрибани етарли ҳисобга олмайдилар.

Ниловна, Чапаев, Қорчагин, Давидов, Ғофир, Йўлчи, Отабек, Анвар, Қўкан, Саида, Абай, Танабой, Ойқиз каби совет ёзувчилари асарлари саҳифаларида қад кўтарган машҳур қаҳрамонларни эсга олайлик.

Уларни эслаганда, ҳар қанақа схема ва рецептларни, адабий усул ва қондаларни тамоман унутиб юборасиз; улар ҳақиқий маънода ҳаёт қаҳрамонлари, давр типлари; улардаги хислатлар конкрет тарихий шароит ва муҳитнинг маҳсули, уларда илгор, етакчи социал кучларга хос хусусиятлар шу қадар тўлиқ, ёрқин ва бетакрор муҷассам этилганки, реалистик санъат сеҳри олдида лол қоласан киши. Ахир Горький П. Ниловнани асар бошида атайин содда, лоқайд этиб кўрсатган эмас. Бу аёл онги ва характеридаги ўсиш, ўзгаришлар қандайдир «янгича усуллар» маҳсули ҳам эмас. Горькийнинг буюклиги шун-

даки, Ииловна тимсолида асримиз бошида уйғонаётган, революция йўлига кираётган социал кучнинг мохиятини кўрди, унда давр ҳақиқатини ифода этди. «Синчалак» автори Саидани ҳар тарафлама етук, оқила, тадбиркор, дадил, ғолиб раҳбар аёл тарзида талқин этар экан, конкрет тарихий шароитга таянади, адиб Саида сиймосида ўзбек аёлининг бугунги камолотини кўради, партия XX съезидан кейинги муҳим жараёнлар эса Саидага кучкуват, дадиллик бахш этади. Танабой табиатидаги жамик кучли ва заиф жиҳатлар, ҳаётндаги барча қувонч ва ташвишлар давр билан боғлиқ. Қолган энг яхши қаҳрамонлар ҳам шундай.

Биз моҳир санъаткорларнинг анъана ва тажрибаларини қадрлаймиз. Аммо анъана ва тажрибалар ҳар қанча мўътабар бўлмасин, уларни айнан такрорлаш мумкин эмас. Санъат ва адабиётда такрорийлик кетмайди, энг мақбул адабий усул ҳам, энг етук қаҳрамон образи ҳам фақат бир бор кашф этилади. Нуқул бадийи кашфиётлар таъсиридагина яратилган қаҳрамонлар шунчаки бир тақлид, соя бўлиб қолаверади.

Ҳаёт ҳамиша ўзгаришда, ҳар бир давр ўз қаҳрамонларини яратади, қаҳрамон ва қаҳрамонлик ҳам ҳамиша янгиланиб туради. Ҳаётга, ҳаёт қаҳрамонларига яқинлик ёзувчи учун янгидан-янги имкониятлар очади, уни схемалардан, китобийликдан халос этади. Бадийи ижод ўз номи билан ижод. У ҳамиша ҳаётга, одамларга янги жиҳатдан ёндошишни тақозо қилади.

Сир эмас, кейинги йилларда адабий танқидчиликдаги айрим догматик тасаввурлар ижобий қаҳрамон проблемасига салбий таъсир кўрсатди. Энг яхши қаҳрамонларга, чунончи Саида, Ойқиз, Луқмончаларга тақлидан яратилган қаҳрамонлар кўпайиб кетди. Айрим адиблар, оддий кишилар ҳам қаҳрамон бўла олади, деган қонда асосида иш кўраман деб, қаҳрамон обрўсини, қаҳрамонлик мезонини тушириб юбордилар. Уларнинг асарларида анчайин жўн, тўпорн, фаолниятсиз кимсалар қаҳрамон-

ликни даъво қила бошлади. Ижобий қаҳрамонда нуқсон бўлиши мумкин ва ҳаттоки шарт, деган даъво баъзи қаламкашларни чалғитди. Бу хил ёзувчиларнинг катта меҳр-муҳаббат, зўр умид билан қаламга олган қаҳрамонларини бир хотирлаб кўринг. Улар ҳар қадамда адашаверадилар, кетма-кет хатога йўл қўяверадилар, автор қаҳрамон деб тақдим этган шахс ҳаёти ва фаолияти билан танишиб чиқасиз-у, ундан бирорта ҳам ибратли фазилатни тополмайсиз. Баъзан эса маҳорагининг етишмаслиги туфайли ёзувчи яратган қаҳрамон жозоба кучидан маҳрум бўлиб қолаётир. Бундай асарларда ижобий қаҳрамон жуда кўп хайрли ишлар қилади, кўпгина мақбул гапларни айтади; автор унинг хайрли ишларини эринмай ипидан-игнасигача тавсиф этади. Аммо улар сизни сираям ҳаяжонга солмайди, бу тафсилотларни ўқиганда китобхонини эсноқ босади. Бундан шундай хулоса чиқадикки, ҳаёт қаҳрамонларини адабиётга олиб кириш нусхакашлик эмас. Ҳаётдаги донгдор кишилар портретини, фаолиятини батафсил тавсиф этиш билан ижобий қаҳрамон пайдо бўлиб қолавермайди. Абдулла Қаҳҳор айтганидай, ҳаётдан тўғридан-тўғри кўчириб ёзиш китобдан кўчириб ёзишдай бир гап. Копия копия бўлиб қолаверади. Бундай нарсалардан оригиналлик кутиб бўлмайди; оригиналлик ҳаёт ҳақиқатини кўнгил призмасидан ўтказиш, уни ҳис қилиш, унга ҳис-ҳаяжонларингни, ўйлаб юрган гапларингни сингдириш, тилак ва идеалларингни кўшиб ифодалаш билан юзага келади...

Шу хил камчиликларга қарамай, сўнгги йиллар ўзбек адабиётида давр руҳини, ҳаёт нафосатини, коммунизм қурувчисининг энг яхши хислатларини ўзидо мужассам этган қатор оригинал қаҳрамонлар пайдо бўлди. «Қудратли тўлқин»даги Пўлат, «Олтин зангламас»даги Содиқ, «Уфқ»даги Икромжон, «Қора кўзлар»даги Аваз, Замонали, «Чинор»даги Очил бобо, Ориф, «Қунлар»даги Муаттар, «Қанот жуфт бўлади» қиссасидаги Акрам, «Эрк»даги Саттор, «Сотволдидан салом»

достонидаги Сотволди образларини бадний кашфиёт, давр типлари деса бўлаверади.

Ўзбек адибларининг ютуқлари кўп жиҳатдан ибратли. Бу тажрибалар қаҳрамон ҳақидаги тасаввуримизни анча кенгайтиради, ижобий қаҳрамонни қандайдир андазаларга солиш зарарли эканини, улар ниҳоятда хилма-хил бўлиши мумкинлигини яна бир бор тасдиқ этади.

«Қудратли тўлқин» қаҳрамони Пўлат жисмонан ҳаста, касалманд бўлишига қарамай, ўзини машаққатли ишларга уради. Пўлатдаги бу жонбозлик, фидойилик ўша даврни кўрмаган китобхон учун бир оз ғалати туюлиши мумкин. Аслида ҳамма нарсани уруш ўз комига тортаётган, инсониятнинг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган бир шароитда танида жони, қалбида виждони бор одам жим туриши мумкин эмас, ҳаста бўлса-да, жим туrolмас эди. Пўлат ўзligидан кечиb, шахсий ҳузур-ҳаловатини унутиb, касаллигига қарамай она юрт учун фойдали ишлар қилишга бел боғлаган экан, уни давр, шароит шунга мажбур этади. Ш. Рашидов қаҳрамондаги худди ўша — давр, шароит тақозо этган хислатларни бир оз бўрттириб, қабартириб кўрсатган экан, бунга унинг ҳаққи бор; қолаверса, «Қудратли тўлқин» романтик услубга мансуб асар, романтик услуб эса қаҳрамондаги маълум хусусиятларни кучайтириш учун авторга ҳуқуқ беради.

Шунга ўхшаш манзарани «Олтин зангламас» романида ҳам кўрамиз. Роман қаҳрамони Содиқ мураккаб вазиятга тушиб қолади, ниҳоятда пок, халқига, Ватанга садоқатли бу одам айбдорлар қаторига тиркаб қўйилади. Аммо у, энг оғир дақиқаларда ҳам виждонига, коммунистик эътиқодига гард юқтирмайди, оғир синовлардан матонат билан ўтади. Ахир, бундай оғир вазиятга тушиб қолган одам баъзан иккиланиши, шубҳага бориши, умидсизликка тушиши ҳам мумкин-ку! Роман муаллифи Шухрат юз бериши мумкин бўлган бундай руҳий ҳолатларни атайин четлаб ўтади, романтик тасвирга ҳос

бирёқламароқ йўл тутадн, қаҳрамондаги конкрет вазиятда юзага қалқиб чиққан ижобий фазилатларни бўрттириб, пафос, патетика даражасига кўтаради; Содиқ ҳеч қандай куч буколмайдиган коммунистик этиқоднинг рамзига айланади.

«Чинор»даги Очил бобо характери тасвирида бўрттириш, муболага яна ҳам кучли. Тўқсондан ошган бир одамнинг шу кунги ҳаёт ҳодисаларига, ахлоқий-этик масалаларга янгича, тўғри ёндошиши, бу оддий чолнинг ҳаёт жумбоқлари устида донишмандларча фикр юритиши, ижтимоий бурчни чуқур ҳис этиши, ҳар қандай масалада йирик давлат арбоби тарзида иш тутиши бир қарашда бир оз ғайри табиий туюлади. Бу образнинг туб моҳиятини англаб етган китобхон учун эса бундай ажабланишга ҳеч қандай ўрни йўқ. Очил бобо романтик ҳамда рамзий образ. Бу чол — ўзбек халқининг йиғма образи, у халқ етуклиги ва донишмандлигининг рамзи. Асқад Мухтор Очил бобо образини атайлаб идеаллаштирган. Бироқ автор шунда ҳам ҳаётга, ҳақиқатга зид борган эмас; Очил бобо сиймосида давр ҳақиқатини мужассам этган.

Санд Аҳмаднинг «Уфқ» романида эса бошқачароқ манзарага дуч келамиз. Романининг етакчи персонажларидан бири Икромжон ҳам ижтимоий бурчни юксак қадрлайдиган, ватан, халқ, партия ишига фидокор шахс. Мана шу пок қалб эгаси бошига катта мусибат тушадн, унинг кўз қораси, яккаю ягона фарзанди қочоқ, хоин бўлиб чиқади, юрт ишидан ўзини четга олади. Бу ҳол Икромжонни ларзага солади, унинг кўнглида хилма-хил, зиддиятли туйғулар жўш уради. Икромжон, бир чеккаси, ўгли қилмишидан ғазабланади, ушн нафратлайди, оқ қилади, дуч келганда, ҳатто унга қарата ўқ узади; иккинчи томондан, ота, бари бир, оталигича қолади, қалбининг қаеридадир ўз фарзандига писбатан оталик туйғуси зарраларини асраб қолади.

Икромжон руҳиятидаги бу хил зиддиятлар, юрт иши-

га фидокор бир одамнинг шахсий майлларга берилиши ундаги ижтимоий туйғунинг аҳамиятини асло туширмайди; балки бу ҳол қаҳрамонга алоҳида фазилат, жозоба бахш этади.

«Қудратли тўлқин», «Олтин зангламас», «Чинор», «Уфқ» романларида, боя айтилганидек, қаҳрамонлар кескин, мураккаб вазиятларда кўрсатилади, шунинг оқибати ўлароқ, улардаги воқеа ҳам фавқулодда характер касб этади, персонажлардаги хусусиятлар хийла кучайтириб, бўрттириб берилади. «Қора кўзлар», «Эрк», «Қапот жуфт бўлади», «Кунлар» типдаги асарларнинг авторлари эса ўзгача йўл тутадилар. Бу асарлардаги қаҳрамонлар талқинида биз айтарли бўрттириш ва муболагаларни учратмаймиз; улардаги қаҳрамонлар ҳақиқий маънодаги оддий кишилар, оддий фазилат эгалари; улар кишини лол қолдирадиган бирор фавқулодда жасорат кўрсатишмайди, шунчаки кундалик ишлар билан банд бўлишади, оддий ижтимоий ва онлавий бурчларини адо этишади... Шундай бўлса-да, улар ҳам барибир қаҳрамон, давр типлари даражасига кўтарилаверган. П. Қодиров, О. Еқубов, У. Назаровларнинг маҳорати шундаки, улар оддий кунларимизнинг чуқур маъносини, оддий одамлардаги оддий хислатларнинг сеҳри ва жозибасини очиб беришга муваффақ бўлганлар.

Очиғи, Муаттар типдаги ёш замонавий зиёли ўзбек қизи портрети «Кунлар»га қадар ўзбек прозасида кам эди. Муаттарнинг кийиниши, кўриниши, фикрлаши, муомаласи, юриш-туриши — ҳаммаси янгича, замонавий. У ҳам ижтимоий, ҳам шахсий ҳаётда ўз йўлини топиб олган; ҳамма жойда ўзини эркин ҳис этади, севги бобинда эркин йўл тутайди; аёл зотига ишончини йўқотиб қўйган одамдан тезгина юз ўгиради, ўз талабасига кўнгил беришга журъат этади, севгиси, аёллик нафсониятини ҳар қандай вазиятда ҳам ҳимоя эта олади. Бизда баъзан янгиллик шиори остида беҳаёлликни тарғиб этиш ҳоллари учрайди. Улардан фарқли ўлароқ, У. Назаров Муат-

тар тимсолида янгиликни ахлоқий етуклик тарзида талқин этади, янгича хулқнинг нафосатини китобхонга етказиб беради. Зотан Муаттардаги янгича кайфиятлар нозик ҳаё, одамлар, удумлар олдидаги масъулият ҳисси билан қўшилиб кетган. У эскича қарашлардан тамоман ҳоли, замонавий аёл бўлса-да, унда ибo, орият туйғуси ниҳоятда кучли.

«Қанот жуфт бўлади» қиссасидаги Акрам, «Эрк» қаҳрамони Саттор характерида ҳозирги илғор ёш зиёлиларга хос кўпгина хусусиятлар ифода этилган. Уларнинг кундалик ишлари, ўй ва интилишлари, оилавий ташвишлари замирида катта ҳаёт ҳақиқатининг жилваларини пайқаш қийин эмас. Акрам ҳам, Саттор ҳам интеллектуал жиҳатдан бой, билимдон, кенг фикрлайдиган, ўйчан, мулоҳазакор кишилар. Улар айрим асарларда учраб қолаётган нуқул ўй суриб, ўйининг поёнига етолмай қолган, ўйланишдан, шикоят қилишдан нарига ўтмайдиган фаолиятсиз зиёлилар тоифасидан эмас, Акрам билан Саттор, аввало фаол кишилар, улар кўнгилларидаги ўй ва режаларини рўёбга чиқариш учун дадил кураш олиб борадилар, уларда мулоҳазакорлик, ўйчанлик курашчанлик ва тадбиркорлик билан қўшилиб кетади; кўпинча ўй-мулоҳаза ҳис ва майллардан устун ҳам келади, чунончи, Акрам кўп мулоҳазалардан кейин ўзидаги майлларга қарши иш кўради; Саттор эса, гарчи хотини Ойшахонга кўнгилсиз бўлса-да, она олдидаги, ёрдамга муҳтож бу содда, муштинпар аёл олдидаги масъулиятини ўйлаб, у билан бирга қолади...

Ҳ. Шариповнинг «Сотволдидан салом» дostonида ҳам қаҳрамон характеридаги оддий хислатлар қаламга олинди. Сотволди — оддий қишлоқ кишиси, шу кунги раҳбар ходим. У ерга меҳр қўйган, ўз ишининг илмини сув қилиб ичиб юборган, бир оз қув, муғомбир, аммо ниҳоятда ҳалол, дилкаш, тадбиркор, билимдон меҳнат кишиси. П. Қодиров, О. Ёқубов, У. Назаровлардан фарқ қилароқ, дoston авторини қаҳрамондаги мана шу оддий

хислатларни табиийликка путур етказмаган ҳолда анча бўрттириб, уларга фавқулодда тус беради. Натижада Сотволдидаги оддий фазилатлар ўткир таъсирчанлик касб этади. Сотволди бутун фазилатлари билан хотирамиздан мустаҳкам ўрин олади. Шоир тажрибаси оддий одамларнинг оддий хислатларини ҳам фавқулодда даражага кўтаравериш мумкин эканлигини яна бир бор исбот этади.

Хуллас, ижобий қаҳрамон ҳеч қанақа андозани, рецептни тан олмайди. Қаҳрамон яратишнинг усуллари, йўллари беадад, бу борада ҳали кашф этилмаган имкониятлар беҳисоб. Ижтимоий қаҳрамон ғоят хилма-хил бўлавериши мумкин, фақат биргина талабга жавоб берса бас — у ҳар қанча хилма-хил бўлса ҳам, ҳаммадан бурун давр типни бўлсин, даврнинг етакчи, илғор кучлари моҳиятини ўзида ёрқин, бетакрор мужассам этсин.

ЗАМИНДА ЯШАЙМИЗ, ЗАМИННИ УЙЛАЙМИЗ

Юксак маданият асрида яшайпмиз, мамлакатимиз аҳолисининг ярмидан кўпи шаҳарларда истиқомат қилди, қишлоқлар ҳам шаҳар тусига кириб бормоқда, саноат-техника нафаси ҳамма ерда кезиб юрибди, фан ва техника мўъжизалари кириб бормаган бирор хонадонни, оммавий информация воситалари — китоб, журнал, газета, радио, кино ва телевидениедан баҳраманд бўлмаган бирор кимсани топиш амри маҳол.

Атом асрининг руҳи адабиётда ҳам баралла уфуриб турибди. Аввало, замондош қаҳрамоннинг ўзи бутунлай янги одам, унинг ҳаёт тарзи, фикрлаш йўсини ўзгача; у олим бўладими, ишчи, колхозчи, ўқувчи бўладими, бари бир, ким бўлишидан қатъи назар, унинг онгида аср белгиларини топавериш мумкин, у ўзини қуршаб турган олам ҳақида кўп нарса билади, кўп ўйлайди, унинг манфаат, майл доираси ниҳоятда кенг.

Узоққа бормаилми-у, асримиз бошидаги оддий қишлоқ кишиларини, чунончи, «Ўтмишдан эртақлар»даги ёзувчининг ўзи бевосита шоҳид бўлган одамларни, баъзи ҳодисаларни эслайлик. У йиллар учун элементлар маданият янгиликлари, оддий техника асбоблари ҳам улкан мўъжиза эди; туғруқхона — «одам заводи», велосипед — «шайтон арава», кўчада велосипед миниб кетаётган одам бир кампир кўзига «оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётган бир махлуққа» ўхшаб кўринади, шунда кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборади ва уч кун деганда оламдан ўтади; ёзувчининг отаси Абдуқаҳҳор ака чок тикадиган «Зингер» машина сотиб олганда бутун қишлоққа доврўғ бўлиб кетади, узоқ-яқиндан одамлар уни кўргани келишади, оддий темирчи, баъзилар назарида, «зингерли бой»га айланади; шогирд Кулаланинг бир палла тарвуз пўчоғида кўрсатган «найранги», оҳанрабо билан тахта устида калит юргизгани

эл оғзига тушиб кетади, соддадил одамлар шогирди шунақа бўлса, устаси қанақа экан, деган хаёлга бориб Абдуқаҳҳор акани сеҳргар-дуохонга чиқазиб қўйишади...

Бунақа ҳодисалар, ёзувчи айтмоқчи, бугунги китобхон учун бамисоли бир эртақ; яқин ўтмиш кишилари хаёлига сиғмайдиган мўъжизалар шундоққина кўз олдида содир бўлса ҳам — одам боласи замондоши ой сатҳида кезиб юрганни телевизорда ўз кўзи билан кўриб турса ҳам, бунга ортиқча ажабламайди, буни табиий, оддий ҳодисадек қабул қилади. Яқин ўтмишда қора чироққа шукур қилган бобонинг авлоди бугун хонадониди бирпас электр чироғи ёнмай қолса, тоқати тоқ бўлади, кечагина Қўқондан бир ҳафта йўл босиб Тошкентга етиб келган отанинг фарзанди ярим соатлик манзилга етказадиган ҳаво лайнери жиндай кечикиб қолса ўзини қўйрга жой тополмайди. Биринчи жаҳон уруши бошланганини олти ойдан кейин эшитган фарғоналик деҳқон набираси марказий газеталар чиққан куни қўлига тегмаса Союзпечатга шикоят ёзади... Ҳозирги ҳаёт тарзи шундай. Бу инсон хаёлидаги, онгидаги улкан инқилобий ўзгаришлардан бир нишона!

Маълумки, ҳар қандай прогресс маълум қарамақаршиликлар асосида юз беради, бу табиий бир ҳол, диалектика қонуни шундай; ҳозирги маданий, илмий-техник тараққиётнинг ҳам ўзига хос зиддиятлари, қийинчиликлари бор. Чунончи, цивилизация оқибатида инсон табиат қучоғидан маълум даражада узоқлашиши, инсондаги интеллектуал майл унинг маънавий оламига кучли таъсир кўрсатиши, туйғулар сферасини ўзгартириб юбориши; маданият, фан ва техника тараққиёти баъзан табиатга, инсон онги, ҳаёти ва саломатлигига таҳдид солиши мумкин. Айтайлик, телевизор катта интеллектуал—маданий билим, эстетик завқ манбаи; аммо бўш вақтларни нуқул мук тушиб унинг рўпарасида ўтказиш зарар ҳам келтиради, бу билан киши саломатлигини йўқотиши, ўзидаги интеллектуал-эстетик майл-

ларин бўғиб қўйиши, шахсини ташаббусини бой бериб, «маънавий текшихўр»га айланиб қолишини мумкин. Олимлар, санъаткорлар бу ҳақда кўп гапирмоқдалар. Завод-фабрикаларнинг, транспорт воситаларининг инсон ҳожатини чиқаришдаги ролини ҳеч ким инкор этолмайди, уларсиз ҳозирги ҳаёт ва тараққиётни тасаввур этиш мумкин эмас, ammo ана шу ҳаёт ва тараққиёт воситаларини айни пайтда инсон учун энг зарур нарсалар — ҳаво билан сувни инфослантирувчи, осойишталикни бузувчи манба бўлиб турибди; шаҳар, саноат қурилишининг кенгайиши прогресс белгиси, лекин шу прогресс туфайли баъзан инсонни боқадиган, кўзини қувонтирадиган ҳосилдор ерлар, бог-роғлар камайиб кетяпти; маданий ўғитлар ҳосилдорликни оширишда муҳим омил, кимёвий дорилар қишлоқ хўжалиги зараркундаларига қирон келтиришда «мислсиз қурол», ammo шу «муҳим омил» билан «мислсиз қурол»нинг ҳам маълум хатарли оқибатлари бор...

Цивилизация асрининг шу хил зиддиятлари, муаммолари устида жаҳон олимлари, санъаткорлари, давлат арбоблари бош қотирапти, баҳслашяпти.

Нуқул даромад, бойлик орттириш асосига қурилган капиталистик жамият бу хил зиддиятларни ҳал этишга қодир эмас; шунинг учун ҳам буржуа санъати ва адабиётида, бир томондан, инсон билан цивилизацияни, иккинчи томондан, табиат билан фан ва техника тараққиётини бир-бирига кескин қарама-қарши қўйиши, инсонни фан ва техника олдида ожиз-потавои қилиб талқин этиши кен тарқалмоқда.

«Ҳамма нарса инсон учун, инсон бахти-саодати учун» деган ширга асосланган социалистик жамият эса бунақа зиддиятларни ҳал этишга қодир. Коммунистик партия совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида ноқ табиатни муҳофаза этиш юзасидан реал тадбирлар бошлаган эди. Партия ва ҳукумат фан-техника ғоят тез ривожланаётган ҳозирги шаронгда бу масалага янада катта эътибор бермоқда. КПСС Марказий Комитети Бош сек-

ретари Л. И. Брежнев колхозчиларнинг Бутуниттифоқ съездида шу тўғрида зўр ҳаяжон билан гапирди, партия XXIV съездида қилган ҳисобот докладиди эса қатъий қилиб шундай деди: «Фан-техника тараққиётини жадаллаштириш чораларини кўрган вақтда бу нарса ҳаво ва сувни хатарли равишда бузиш, ерни унумсиз қилиб қўйиш манбаи бўлиб қолмасдан, балки табиий ресурсларга жон куйдириб қараш билан қўшиб олиб борилиши зарур... Ватанимиз гўзал табиати берадиган ҳамма неъматлардан бизгина эмас, келажак авлодлар ҳам фойдалана оладиган бўлиши лозим. Биз табиатни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан раціонал фойдаланиш соҳасида коллектив халқаро тадбирларда қатнашишга ҳам тайёрмиз».

Партия ва ҳукумат табиатни муҳофаза қилиш борасида бир қанча чора-тадбирлар кўрди. Байкал кўли, Волга ва Урал дарёларининг ифлосланишига йўл қўймаслик, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ҳақида қарорлар қабул қилди, СЭВ доирасида биосфера хусусида комплекс программа ишлаб чиқилди, атроф муҳитни муҳофаза этишда ҳамкорлик қилиш учун АҚШ билан битим тузилди. СССР Олий Советининг 1972 йил сентябрида бўлиб ўтган Сессиясида шу масала кун тартибига қўйилиб, кенг муҳокама этилди. КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети 1973 йил январиди табиат муҳофазасига онд махсус қарор чиқарди...

Шуниси қувонарлики, катта ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ана шу ишларда совет ёзувчилари ва санъаткорларининг ҳам муносиб иштироки бор. Академик С. Л. Соболев «Литературная газета»даги бир суҳбатида совет ёзувчиларининг шу хизмати тўғрисида тўхталиб, ҳар қандай прогресс ҳамиша прогрессив ҳодиса бўлавермаслиги, ҳатто кишилар яхши ният билан амалга ошираётган ишлар бирдан ёмонликка олиб бориши мумкинлигини айтади, у кишиларнинг табиатга муносабатида шундай ҳодисалар бўлаётганидан ташвишланиб: «Ана

шундай кезларда ёзувчи интуицияси инсониятнинг бу хавфдан илмий башоратларга қараганда олдинроқ огоҳ этолса — бундай ёзувчи прогрессга қарши эмас, балки у прогресс фойдасига хизмат қилган бўлади!» — дейди («Лит. газета». 1972, № 18).

Совет ёзувчилари шундай қилмоқдалар. Атоқли адиб Л. Леонов 1947 йилдаёқ «Известия»да «Яшил дўстлар» — ўрмонларни асрашга доир оташин мақола билан чиққан эди; М. Шолохов, КПСС XXIII съездида, колхозчилар қурултойида сўзлаган нутқларида табиат муҳофазаси ҳақида куйиб-ёниб гапирган эди. Ш. Рашидовнинг қатор нутқ ва докладларида, Ғ. Фуломнинг «Ошпичоқ кўтарганлар», А. Қаҳҳорнинг «Ўзбекистон — пахта хазинаси», «Наманганнинг олмаси, анори бордир», Ойбекнинг Тошкент қурилишига доир, Қ. Яшин, Н. Сафаров, Ҳ. Фуломларнинг Мирзачўл ҳақидаги, П. Қодировнинг «Ўлмас анъаналар» сарлавҳали мақолаларида табиат муҳофазаси билан боғлиқ жиддий масалалар ўртага ташланди.

Табиат муҳофазасига доир бу хил ўй-фикрлар бадий адабиёт ва санъат асарларига ҳам кириб кела бошлади. Л. Леоновнинг «Рус ўрмони» романида, С. Герасимовнинг «Кўл бўйида» фильмида бу масала асарларининг асосий нафоси даражасига кўтарилди. Ч. Айтматов «Оқ кема» устида «Литературная газета»да бўлиб ўтган мунозара муносабати билан ёзган мақоласида, қиссининг етакчи мотивларидан бири инсон ва табиат масаласи эканини айтади, мунозара қатнашчилари буни сезмай қолгани учун афсусланади; кейинроқ «Известия» газетаси мухбири билан суҳбатда (1972 йил, 15 апрель) Сантош ўрмони йўлида ёзувчига ҳамроҳ бўлган бир шофёр йиғинининг буғи ҳақидаги мунгли ҳикояси қиссини ёзишга тўртки бўлганини гапирди.

Шундай ҳодисаларни ўзбек адабиётида ҳам кузатиш мумкин. А. Мухтор бир даврада Бойсун сафари таассуротларини гапириб, баъзи гўзал тоғ қишлоқларининг

нообод ҳолга тушиб қолгани учун таассуф билдирган эди. Кўп ўтмай шу фикр, шу туйғу «Чинор» саҳифаларига, асар қаҳрамонларидан бири Орпф қалбига кўчиб ўтди. П. Қодиров бир суҳбатда Тошкент зилзиласидан кейинги қурилишлар пайтида талай кўп йиллик дарахтлар пубуд бўлаётганини ачиниб гапирган эди. Тез орада шу кайфият ифодасини унинг «Эрк» қиссасида ҳам кўрдик.

«Сенга интиламан», «Умид», «Жаннат қидирганлар», «Юлдузлар жамоли», «Жимжитлик», «Қанот жуфт бўлади», «Одам бўлиш қийини», «Қалбингга қулоқ сол», «Гирдоб» каби асарлар авторлари ҳам инсон ва табиат масаласига қандайдир шаклда муносабат билдириб ўтганлар, ҳатто, шоир Миртемирнинг 20-йиллар воқеалари акс этган «Ленин ва Ражаб бобо» достонига ҳам инсон ва табиат муаммоси мавзу бўлган. П. Қодировнинг «Жон ширини», С. Зуннуованинг «Осмондан тушган қиз», У. Ҳошимовнинг «Иқрорнома», Ш. Холмирзаевнинг бир қатор ҳикоялари эса бевосита шу масалага бағишланган.

Инсон ва табиат муносабати проблемаси адабиётимизда ҳозирга келиб бирданига пайдо бўлиб қолгани йўқ; бу қадимий муаммо энг инсонпарвар адабиёт бўлган совет адабиётининг ҳамма босқичларида ишланган. Аввалари бу масала кўпроқ инсоннинг табиат стихияларига қарши кураши, табиатни ўз измига бўйсундириши тарзида кўйилар эди; шу масалага бағишланган асарларда қаҳрамонлар табиатни ўзгартириш, табиат ишжиқларини баргараф этиш, қўриқ ерлар очиш, ерларнинг шўрини ювиш билан банд бўлар ва жараёнда ўзи ҳам ўзгариб, «онгидаги шўрлар» ювилиб, камол топиб борар эди. Бунинг учун «Шоҳи сўзана» комедиясини, «Олтин водийдан шабадалар», «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» романларини эслаш kifоя. Шу хил талқини ҳозирги вақтда ҳам давом этяпти, айни пайтда ёзувчиларимиз масаланинг бошқа — шу кунги тараққиёт билан боғлиқ томонларига эътиборни жалб этяпти, энди кўпроқ табиатни асраш, табиат неъматларидан, фан-техника эҳсон-

ларидан оқилона фойдаланиш ҳақида баҳс бор-моқда.

Бундай асарларда табиат одатдагидек тириклик, завқ-шавқ ва ором манбаи, айти пайтда у инсондаги инсонийликни, қалб гўзаллигини кўрсатувчи мезон тарзида талқин этилади; кўпинча авторлар табиатга муносабатга қараб инсонни «яхши» ва «ёмон»га айирадилар; инсон табиатга қанчалик яқин турса, унга қанчалик зўр меҳр қўйса, унда табиий туйғулар шунчалик юксак камол топади; табиатга меҳр — аввало она юртга, халққа меҳр демакдир: табиат ҳақида қайғуриниш — юксак эътиқод белгисидир; шу тариқа биз назарда тутган асарларда табиатга алоқадор гаплар катта ижтимоий-ахлоқий масалалар билан, инсон ва унинг тақдирини, тарбиясини, камолоти ҳақидаги фалсафий ўйлар билан туташиб кетади.

«Эрк» қиссаси персонажлари — Саттор билан Максимич орасида мана бундай суҳбат бўлиб ўтади.

Саттор дейди:

«— Ҳа, Пётр Самойлович ҳар бир тийинни ўн марта санайдиган одам. Унинг тежамкорлиги яхши-ю, лекин табиатнинг қадрини пул билан ўлчаб бўладими?»

Максимич ўрнидан туриб, қалам-дафтар топди-да, хотира учун баъзи нарсаларни ёзиб қўйди.

— Мен икки-уч кунда ишга қайтаман. Ушанда Пётр Самойлович билан ўзим гаплашаман. Тежамкорлик учун бошқа имкониятлар бор. Аммо юз йиллик чинорлар... У одам Тошкентни кўрган эмас-да, дарахтлар ўрмондагидай ўзидан-ўзи ўсиб ётади, деб ўйлайди. Ҳар бир дарахт учун одамлар ариқ ковлаб, сув чиқариб, ер чопиб, қанча меҳнат сарфлашини кўз олдига келтиролмайди... Бу-ку одамлар тер тўкиб ўстирган дарахт экан. Уша бизнинг ўрмонларда ўзи ўсиб ётган қарагайлар бехуда нобуд қилинганини кўрсам, менинг ҳаётимда ҳам азиз бир нарса нобуд бўлгандай эзилиб кетаман. Ахир биз ҳам табиат фарзандимиз. Агар табиат йўқолса, биз ҳам йўқ бўлиб кетамиз. Биласизми шуни?»

— Сал-пал билсам керак. Мен ҳам табиат бағрида ўсганман. Менинг сезишимча, табиати вайрон қилинган жойда одамларнинг бузилиши осонлашади.

Максимич бу сўзлардан таъсирланиб кетиб:

— Қўлингизни беринг! — деди. — Биз сиз билан маслакдош эканмиз. Жуда яхши айтдингиз. Табиат биз учун фақат ташқи дунё эмас. Биз ўз ички дунёмизни ҳам фақат табиат ёрдамида чинакам гўзал қила оламиз!» («Эрк» тўплами, 83-бет.)

Китобхон қаҳрамонининг ўй, орзу, интилишларига бепарқ қаролмайди. Сатторнинг кимлиги, асл қиёфаси асосан севги ва оилавий можаролар орқали очилади, характеридаги айрим эҳдиётли, мураккаб ҳолатларга қарамай бу йиғит гўзал қалб эгаси экани ўша можаролардаёқ аён бўлади; табиатга муносабатда эса унинг борлиги яна ҳам равшанроқ кўринади, гарчи қиссада бу йўналиш маромига етмай қолган бўлса-да, қаҳрамон она табиат ҳақидаги боягидек ўй-мулоҳазалари, асрий чинорларни деб чеккан заҳматлари, уларни асраб қолиш йўлидаги жонбозликлари билан китобхонни ўзига ром этади.

Шундай хусусиятини бошқа асарларда ҳам кўриш мумкин. «Чинор» қаҳрамони Орифнинг иш ва ташвишлари бошдан ошиб-тошиб ётибди. Унинг расмийчиликка қарши курашлари, ачкиқ севги ва оила тарихи ўзича бир дoston. Шулар билан ҳам у етук қаҳрамон. Аммо Ориф бизга ҳаммадан бурун табиат шайдоси, табиат гўзаллигининг оташин ҳимоячиси тарзида кўринади, табиатга мафтунлик ундаги жамини туйғуларнинг асоси даражасига кўтарилади. Худди шу асардаги бошқа бир персонаж Матниёзни олиб қарайлик. Илк бор учрашувда бу одам ўқувчида нохуш таассурот қолдиради. У — уруш қурбони, сил касалига мубтало, кўримсизгина бир йиғит. Комиладек довиюрak, жозибадор қиз нега унинг атрофида парвона бўлиб қолганига, кейинчалик эса оиласини, икки фарзандини ташлаб у билан кетганига бошда ажаб-

ланамиз. Бунинг сирри кейшироқ бориб маълум бўлади: Матниёз улкан қалб эгаси экан, Қомила билан Матниёз орасида маънавий яқинлик бор экан, у ҳам Қомила каби довюррак, олижаноб, фидоқор, табиат ва она юртининг ёниқ ҳимоячиси экан. Матниёз бутун илмини, ҳаётини табиатнинг гўзал тухфаси саналмиш Орол денгизи ҳимояси йўлида бахшида этади; Оролни қуритиб, ўрнида фойдали экинзорлар барпо этиш йўлини тутган машҳур олим Шуман билан юзма-юз олишади, гарчи бу олишувда енгилса ҳам, у ўз ишидан мамнун; «Мен хафа эмасман... старли овоз ололмасам ҳам, Шуманининг позициясини астойдил қақшатдим. Бу кандидатлик унвонидан муҳимроқ», — дейди у. Бошда нохушгина таассурот қолдирган бу кўримсиз йиғит она табиат ҳақидаги дадил ўйлари, юксак идеал йўлидаги ана шу фидойилиги билан бизга ёқиб қолади.

Ҳозирги ўзбек прозасида инсон ва табиат муносабати талқини хийла ранг-баранг.

Санд Аҳмад ҳикояларида табиат бир оромгоҳ, сиқилган, зериккан кўнгилларга таскин берувчи маскан, ўқувчида эстетик завқ, лирик кайфият уйғотувчи бир восита. Унинг ҳикояларида Саттор, Ориф, Матниёз сингари табиат ҳимоячилари, бевосита табиат курашчилари бўлмаса ҳам, она табиатга бўлган улкан меҳр туйғуси баралла уфуриб туради; бу ерда ёзувчининг ўзи она табиатнинг мафтунли, ҳимоячиси, ёниқ куйчиси каби иш кўради. Унинг ҳикояларида кўклам таровати, саратон ҳарорати, олтин куз саҳовати, тиниқ тонг, сўлим кечалар пафосати яққол сезилиб туради; юлдузлар чарақлаган осмон, гоҳ ҳилол, гоҳ тўлни ой, кўм-кўк қирлар, қип-қизил лолага бурканган адирлар, икки тарафида адл тераклар саф тортган йўллар, азамат чинорлар кўзларни қамаштиради, тунлари эсадиган чўл шамолларининг ғир-ғир, осмонни тилка-пора қилган момақалдиरोқ гумбури, ёғаётган ёмғирнинг шивири, дарёнинг шовиллаши, қирғоққа сапчиётган сувнинг шалоплаши, синкага солинган дека-

дек осмондан учиб ўтаётган турналарнинг қуре-қуреси, кўк гумбазидан элас-элас қулоққа чалинаётган тўрғай навоси, чумчуқларнинг чуғури — барчаси асабга ором, кўнгиллarga шодлик бахш этади. Саид Аҳмад асарларида мафтункор ёз кечалари тасвири кўп учрайди, аммо бу тасвир ҳеч қачон бири иккинчисини такрорламайди; ҳар бир оқшомнинг ўз файзи, ўз гашти бўлгани каби, ҳар бир тасвирнинг ҳам ўз таровати, сурури бор.

«Дарё шовиллайди, тоғ орқасидан осмонга сут пуркагандек бўлиб аввал ой шуъласи кўрннади, кейини ўзи салмоқлаб осмонга кўтарилади, тоғ чўққисига айри мшиб туриб қолади. Бирам чиройли, бирам ёқимли шамол эсди. Саратон дазмолдек қиздирган тошларни шу шабада пуфлаб совитади. Ут-ўланларни силкитади. Жўжаси ҳали учирма бўлмаган она ўрдакларнинг аллага ўхшаш галати ғақиллашини узоқлардан олиб келади. Қаналнинг бетўсиқ-бетўлқин суви ойдинда худди поёни йўқ яхлит ойнадек ялтирайди. Қулоқ бошида сув очаётган миробларнинг товуши эшитилиб қолади. Айниқса, биттаси эзиб-эзиб ашула айтади. Кечаси олисдан келган қўшиқ галати бўларкан. Одамнинг томир-томирига кириб кетаман дейди...»

Нақадар сўлим, сеҳрли, мафтункор манзара! Уни ўқиганда китобхон ўзини ўша мафтункор ойдin кеча қўйинида, сув бўйида ҳис этади, ўша сеҳрли манзара тароватидан баҳраманд бўлади. Бу хил тасвирлар китобхондаги она табиатга меҳр ҳиссини жунбишга келтиради. Ана шу анъанавий усул ҳам санъат тили билан табиатни ҳимоя этишининг бир йўли.

Кейинги пайтларда Саид Аҳмад ижодида ҳам шу анъанавий усулни ҳозирги адабий жараёндаги ҳодисалар билан, яъни табиат тасвирини ҳозирги тараққиёт ҳақидаги фалсафий ўйлар билан қўшиб олиб бориш тенденцияси сезиляпти. Буни авторнинг «Жимжитлик» ҳикояси мисолида яққол кўриш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, адибларимиз табиатни мадҳ этар, уни астойдил ҳимоя қилар эканлар,

бу нарса ҳеч қачон фан-техника тараққиётига зид қилиб қўйилмайди. Аслида Ориф ҳам, Матнийёз ҳам, Саттор ва Максимичлар ҳам илм-фан кишилари, тараққиёт тарафдорлари; Ориф катта хўжаликка бош, Матнийёз — иқтисодчи олим, Саттор билан Максимич метро қурилиши бўйича мутахассис. Ўз соҳасининг бу пешқадам вакиллари табиатни ҳимоя этаётганда ҳам илм-фан кишилари бўлиб қолаверадилар, фақат ҳиссий кечималарга, эҳтиросларга берилиб эмас, айни пайтда, илмий асосларга таяниб табиатни ҳимоя этадилар. «Жимжитлик»да ҳам худди шу руҳ ўзига хос тарзда ифода этилган. Бу асар бало-офатларни, оғир мусибатларни енгган инсон шайхга мадҳия каби янграйди. Бу ерда ҳам она табиатнинг ёниқ куйчиси тарзида ўзбек қишлоғининг сўлим манзараларини шоирона тараннум этади.

Ҳикоя қаҳрамони Толибжон — инженер олим, у жаҳонгашта умр кечирган, йигитлик кучи, бутун илми, талантини чет элдаги қардошлар хизматиغا сарф этган. Тақдир уни аямаган, нотинч замон хотини ва ўғлидан жудо этган; шу кўргиликлар туфайли у асаб касалига мубтало, шовқинга чидамайдиган, гап кўтармайдиган, шаҳарга сиғмайдиган бўлиб қолган. Бу одам дардига таскин — жимжитлик қидириб табиат қучоғига, узоқ йиллар кўрмаган она қишлоғига келади. Мана, у ўзи тугилиб ўсган маскан — болалигини эслатадиган кўчалар, чўмилган анҳорлар, жимжит сойлар, ўтлоқлар қўйишида, кўпдан бери орзиқиб кутилган жимжитлик оғушида: «Осмон худди болалигидек тиниқ. Саноқсиз юлдузлар бир-бирларини имлашади. Толибжонни ҳам кўк бағрига чорлаётганга ўхшайди. Тоғ ортидан кўтарилган барқашдек ой бир гала оқ булутни ҳайдаб чиқди. Толибжон киприк қоқмай кўкка тикилади. Кеча шу қадар жимжитки, ҳатто кекса қайрағоч шоҳида мудраган чумчуқнинг қаноти қимирлаганигача эшитилади...»

Бироқ бу жимжитлик узоққа бормайди:

«Шу сокинликни бузиб, қайдадир кучли портлаш бўл-

ди. Унинг даҳшатли овози тоғ кўкрагига қадалиб, аксадо қайтди. Шу хил портлаш яна бир неча марта такрорланди...»

Табиатдаги нотинчлик давом этади: сал ўтмай осмонга сут ранг нур пуркаб чақин чақади, электропайванднинг ёрқин шуъласи азамат чинорларнинг учларини шам пилигидек яшнатиб ўчиради, қайдандир кўтарма краннинг гийқиллагани, қўнғироқ чалгани эшитилади... Толибжон кўчага чиқса, кўчада ҳам шу аҳвол: саратон офтоби деворлардан, шифер томлардан лип-лип аланга учиради, текис асфальт устида қорамтир из қолдириб самосваллар чопади, қаердадир мотор гуриллайди, ҳамма ёқ шовқин... У осойишталик қидириб олиш сой бўйига келса, шу ерларда ҳам техника нафаси кезиб юрибди, тоғ ўнгиридан металлларнинг жаранглаши, экскаваторнинг гуриллаши баралла эшитилиб турибди... Шунда автор хаёлга толади: «Толибжон жимжитлик излаб келган эди бу чекка она қишлоққа, йўқ, бу ернинг ҳам тинчи бузилган. Мудроқ чинорлар, асрлар уйқусидан уйғонмаган қоялар ҳам жонланган. Болалигини аста-секин оқизиб кетган бу ювош анҳор, сойлар ҳам қандайдир моторлар паррагини айлантириб, ҳориб, чарчаб келяпти.

Бу ором маскани бўлган водий қозондек қайнаяпти».

Бу замона зайли. Толибжон фан-техника нафаси гуркураб турган она табиат бағрида ҳозирги ҳаёт тарзининг моҳиятини чиқур ҳис этади, цивилизациядан ҳоли, одамлардан йироқ жимжитликни қўмсаш бу киши учун ҳалокат эканини англаб этади, энди у шовқин-суронларга парво қилмайдиган бўлиб қолади.

Ҳикояни ўқиганда кишида шундай таассурот туғилади: цивилизация тўлқини шовқин солиб турганда ҳам табиат ўзининг сеҳрли нафосат кучини сақлаб қолаверади, одамларни ўз саховатидан баҳраманд этаверади, Толибжон худди шу шовқин-суронга тўла она юрт осмони остида дардига даво топади, болалик йилларини эсга солувчи таниш манзаралар қўйнида, содда, самимий

одамлар орасида Толибжоннинг нотинч қалби ором олади, унинг сўнай деб турган умр шами қайта оловланади.

Одил Ёқубовнинг «Қанот жуфт бўлади» қиссаси қаҳрамони Акрам ҳаётида ҳам шунга яқинроқ ҳодиса юз беради. Акрам — лойиҳачи, шаҳарда маданий ҳаёт кечиради. Аммо илмий иш, маданий ҳаёт уни бир оз сиқиб қўйган, ишдаги чингалликлар, оиладаги кўнгилсизликлар туфайли шаҳар ҳаётидан, илм-фандан безиб, бир дам осойишта қишлоқ ҳаётини қўмсаб қолади, она қишлоғига талпинади, бу ерда у эски қадрдонни Амакига дуч келади, бу одам унинг кўзига ниҳоятда бахтиёр бўлиб кўринади. Мана, Амаки олтмишдан ошибдики, ёшлик, ҳаттоки болалик ҳиссиётларини йўқотмаган; бу одам дунё ташвишларидан, илм-фан жумбоқларидан, кишининг илгини қуритадиган ўй-фикрлардан халос; бу кишига ҳеч нарса керак эмас, бир коса гўжаю тагга битта намат, устига ёпишга битта тўн бўлса бас, ўтказган кунидан, ҳаётидан ниҳоятда мамнун... Амакини шу ҳолда кўриб, Акрамнинг унга ҳаваси келиб кетади; ўзини-ўзи қон қилиб, кечаю кундуз миясини ачитиб, бундай изтироб чекиб юргандан кўра, ҳали ҳам ўша ёшлик чоғларидагидай аравакашлик қилиб ёки Амакидай гўза суғориб юрганни яхши эмасми? Бу шон-шуҳрат, мартаба ва улкан мансаб, гўзал ва маданиятли хотиндан кўра, ўша меҳнати оғир бўлса ҳам ўзи оддий, беташвиш, беғалва турмуш аъло эмасми?.. Акрамнинг хаёлидан шулар кечади...

Бироқ булар бир дақиқалик ҳавас, холос. Акрам чуқурроқ мулоҳаза юритиб кўриб, биладикки, бу «беғашвиш, беғалва турмуш»нинг ҳам жуда кўп галвалари, ўз ички зиддиятлари бор. Амаки ҳаётини идеаллаштириш, Амаки даражасига тушишни ҳавас қилиш орқага чекин-иш, тараққиётдан, замона талабларидан юз ўгирниш бўлур эди. Бу йўл билан Акрам ҳаёт қийинчиликларини бартараф этиш мумкин эмаслигини тушушиб етади. «Олдида турган гов қанчалик катта, қиладиган ишлар қан-

чаллик мураккаб бўлмасин, энди орқага қайтиш мумкин эмас, чекинмишга йўл йўқ эди», — деб ёзди автор.

Шуниси муҳими, Акрам табиат қучоғида, табиатнинг асл фарзанди Амаки билан мулоқатда ана шу ҳақиқатнинг поёнига етади, она табиат бағрида ундаги сўнай деб қолган табиий туйғулар қайта жонланади, бу туйғулар эса унинг фикрлар оламидаги туманни ёритиб юборади, чигалликлар учини топиб олишда унга мадад беради.

Саида Зуннунова «Осмондан тушган қиз» ҳикоясида инсон ва табиат муносабатининг бошқа бир жиҳатига эътиборни тортади. Маълумки, Саида Зуннунованинг кейинги ҳикояларида ўйчанлик, мулоҳазакорлик чуқурлашиб борапти. Хусусан, «Осмондан тушган қиз»да шу фазилат яхши намоён бўлган. Ҳикояга асос бўлган ҳодисадан эҳтимол бошқа биров ҳажвий асар яратган бўларди. Дилшод шаҳарда туғилиб, нуқул иккинчи қаватда яшагани, мактабу курортдан бошқа жойни кўрмагани учун табиатдан узоқлашиб кетган. Биринчи бор қишлоққа келганда у ноқулай аҳволга тушиб қолади. Сув бўйида учиб юрган турли-туман капалак, ниначилар ҳам, даладан қайтаётган пода орқасидаги бузоқларнинг шаталоқ отиши ҳам, сув бўйидаги кўзини лўқ қилиб турган бақалар ҳам — ҳамма-ҳаммаси унга ғайри табиий бўлиб туюлади, ажойибхонага кириб қолгандай ҳайратга тушади; оддий маккажўхори поясини япон гули десалар чиппа-чин ишонади, сигир соғиш устидан чиқиб қолганда, сеҳрли ҳодисага дуч келгандек ажабланади...

Кулгили асар учун жуда ҳам қўл келадиган деталлар, ситуациялар. Бироқ Саида Зуннунова буларга ўзига хос тарзда нигоҳ ташлайди, шу ҳодисалар ҳам унинг талқинида кулгидан йироқ, ўйчан ва ҳазин оҳанг касб этади. Автор асосий диққат-эътиборни она қалбига қаратади. Қизалоқнинг кулгили ҳолати снани ўйга толдиради, у фан-техника асрининг мураккабликлари, инсон ва табиат, шаҳар ва қишлоқ, бола тарбияси каби маса-

лалар устида хаёл суриб кетади. Она кўнглидаги дард дарҳол бизга ҳам «юқади». Унга қўшилиб биз ҳам ўй суриб кетамиз. Ҳозирги болаларнинг кўпи фан-техника неъматларидан баҳраманд, радио, кино, телевизор уларнинг овунчоғи, техника сирларини беш бармоқдай билди, ой жинси таркибини айтиб бера олади; аммо шундай «билмидонлар» орасида она табиатнинг оддий алифбесини билмайдиганлар ҳам топилади. Табиатнинг ранг-баранг, бой неъматларидан бебаҳра қолиш ҳам киши учун катта йўқотиш; бу ҳол ота-оналар зиммасига катта масъулият юклайди. Ҳикоя қаҳрамони — Ҳурматойнинг, болага ахлоқ, одобдан ташқари ҳаётни, уни қуршаб турган атроф муҳитни, табиатни таништириш ҳам тарбияга кириди, деган хулосаси бизга ҳам маъқул тўшади.

Инсон ва табиат муносабати Шукр Холмирзаев ҳикояларининг етакчи лейтмотивига айланиб қолди десак муболаға бўлмас. Шуниси характерлики, ёзувчининг сўнги йилларда яратган деярли барча ҳикоялари шу мавзу атрофида айланса-да, улар бир-бирини такрорламайди, ҳар гал автор масаланинг янги қиррасини кашф этади, янги характер яратади, характер қалбини янги томондан очади; инсон ва табиат муносабати баҳонасида ёзувчи инсондаги табиий туйғуларнинг сеҳрли кучини удуғлайди, инсон қалбини асраш-авайлаш ҳақида ўй суради, ҳар қандай сохталikka, ҳиссиэлikka қарши исён кўтаради, инсоннинг инсон ва табиат олдидagi бурчи масаласини илғари суради.

Бундан бир неча йил бурун яратган «Ёввойи гул» ҳикоясидаёқ автор шу масалани кескин қилиб қўйган — ҳавойи орзулар қанотида парвоз этиб замондан, она табиат кучоғидан ажралиб қолган бир йигитнинг ҳам кулгили, ҳам аянчли қисматини хийла «шафқатсизлик» билан ифода этган эди; табиатнинг оддий тўҳфаси—тоғ бағридан келтирилган ёввойи гул йигитчага ўзлигини танитиб қўяди, қалбидаги табиий туйғуларни-уйғотиб

юборади, энди унда табиатига илашиб қолган сохталикларга қарши туғён бошланади.

Ҳа, ёзувчи талқинида табиат ана шундай сеҳрли кучқа эга. Оддий гиёҳнинг сеҳрли қудратини авторнинг бошқа бир «Бойчечак очилди» номли ҳикоясида ҳам кўриш мумкин. Бу ҳикоядаги ҳодисани сўнган вулқоннинг қайталаниш жараёнига қиёс қилса бўлади. Асар қаҳрамони — адабиётшунос олим бир вақтлар қалб амри билан асарлар ёзиб эл-юртга, илм-фан ривожига катта ҳисса қўшган, нафосат тарғиботчиси сифатида танилган, эндиликда эса у қандайдир лоқайдлик, эринчоқлик касалига мубтало; унинг илҳом булоғи сўниб қолган, кўнглида гап кўп-у, айтишга эринади. Ижодкор ҳаёти мураккаб. Баъзан арзимас тасодиф ҳам унинг руҳий оламини алғов-далғов қилиб юбориши мумкин. Ҳикоя қаҳрамони ҳаётида ҳам шундай ҳол юз беради. Бу ерда яна табиат қўл келади. Тоғ сайри, мафтункор она табиат манзаралари: қиш, қор қўйнида қуёшга бўй чўзган сўлим бойчечак олим қалбида ҳаяжон, илҳом уйғотади; унга тикилиб олим илм-фан, гўзаллик, эзгулик олдида ўзининг масъул эканини ўйлаб қолади, энди у ёзмаса, кўнглидагиларни айтмаса туролмайдиган бир ҳолга тушади...

Фақат гиёҳ-ўсимликларгина эмас, жониворлар ҳам табиат оламига мансуб. Шукур Холмирзаев «Уч ҳамроҳ эдилар», «От эгаси», «Кулган билан кулдирган» ҳикояларида кўнглидаги гапларни одамлар ва жониворлар муносабати орқали беришга интилади.

«Уч ҳамроҳ эдилар» чуқур рамзий маънога эга. Зиярат билан Теша керак бўлганда ҳамроҳлари Олапарни роса ишга соладилар, пешанасини силайдилар; иш битгач, ўзлари билан бўлиб кетиб, уни тамоман унутиб юбордилар. Бундан жонивор қаттиқ «ранжийди», ҳамроҳларидан юз ўгиради, ҳатто ўзини ўлимга маҳкум этади... Кўришиб турибдики, табиат олами ҳам инсоният ҳаётига ўхшаш, у ҳаминша эътибор талаб этади, эътибордан четда қолдими, дарҳол ҳамроҳидан юз ўгиради...

«От эгаси»да автор аввалроқ яратган ва паришонроқ чиққан «Жарга учган одам» ҳикоясидаги можарога яна қайтади. Бу ердаги Инод худди аввалги ҳикоясидаги Ислон каби табиатга ниҳоятда боғланган шахс; унинг учун ижтимоий вазифаси—севган касби ўқитувчилик ҳам, ота-оналар хоки ётган она қишлоқ ҳам, овунчоғи ягона қорабайир от ҳам баб-баробар қадрдон; буларнинг бирортасисиз у ҳаётини тасаввур этолмайди, учаласи ҳам унинг қалб бойлиги. Қаллоб Эгамберди унинг отига кўз тикади, амалини, лавозимини сунистеъмом қилиб, ҳукумат номидан иш кўриб, ўзининг шахсий муддасига эришмоқ истайди. Инод ноқулай аҳволда қолади. Гап, мол-мулкда эмас, йигит Эгамбердига бутун бисотини беришга тайёр, лекин отни беролмайди; ахир бу от қалбнинг бир бўлаги, у ота-оналаридан ёдгор, энг оғир кунларда Инод шу жонивор билан овунган, даҳшатли кўргиликларни шу овунчоғи туфайли енгган... Мана энди қаллоб бир кимса унинг шу қалб бойлигига кўз тикиб, азиз туйғуларини поймол этипти; у бунга йўл кўя олмайди. Инод мажруҳ, нотавон кимса эмас, балки мардона шахс, у шу мушкул дақиқаларда мудҳиш бир иш қилади, қаллобнинг назари тушган қадрдон отни ўз қўли билан отиб ташлайди. Инод отган ўқ қандайдир но-чорлик белгиси эмас, балки қаҳрамоннинг ҳиссиликка қарши исёни, қаллоблик устидан таитанаси каби янғрайди.

«Ой ёруғида» ҳикоясида ёзувчи инсон ва табиат муносабати масаласини хийла кенг, бутун мураккаблиги билан кўрсатишга интилади; ҳозирги ҳаётдаги икки хил тенденция—шаҳар, илм-фан кишиларидаги табиатга шайдолик, табиат қучоғига талпиниш; оддий қишлоқ одамларидаги шаҳарга, илм-фан, маданият даргоҳига интилиш кайфиятини жуда нозик ҳис этади, ҳар иккала тенденциянинг ўзаро алоқасини, ўз ички диалектикасини очишга, уларни бадний таҳлил қилишга тиришади. Бу интилиш яхши самара берган. «Ой ёруғида» ҳозирги

ҳаёт тарзини ҳаққоний, жозибадор кўрсатувчи ҳикоя бўлиб чиққан.

Кўриб турибмизки, нисон ва табиат муносабати тасвири ҳозирги ўзбек прозасида кенг ўрин олмоқда. Бу ҳақда астойдил гаплашиш, баҳслашиш, бу ҳодисани чуқур ва атрофлича илмий тадқиқ этиш, рус, қардош халқлар ва жаҳон адабиётшунослигида бўлгани каби бизда ҳам бу мавзуда йирик тадқиқотлар яратиш пайти аллақачон келган.

СЕҲРЛИ ТУЙҒУ СИРЛАРИ

У бетакрор,
бетенг,
беодат...

ЗУЛФИЯ.

Муҳаббат ҳақида, бу сеҳрли туйғунинг ҳозирги адабиётдаги ифодаси ҳақида гапирмоқчиман.

Яқинда бир адабиётчи дўстим қизиқ гап айтди:

— Авваллари ёшлар бирортасини севиб қолса, юрғидагини шеърга солиб севгилисига узатар эди, энди ҳикояда ифодаляйдиган бўлиб кетишибди. Қаранг, ёш ёзувчиларнинг деярли барча ҳикоялари севги ҳақида. Бу мавзу секин-аста қиссачиликни ҳам эгаллаб оляпти, ёш қиссанависларимиз ҳам нуқул муҳаббат теварагида айланадиган бўлиб қолишди...

Бу гапда жон бор. Ҳақиқатан ҳам муҳаббат, оила мавзуи ҳозирги адабиётда, хусусан ёшлар прозасида катта ўрин олаётир. Фақат 1965—1968 йиллар орасида худди шу мавзуга бағишланган ўндан ортиқ қисса пайдо бўлди. «Севги қаримас», «Ун саккизга кирмаган ким бор», «Қотил», «Кунлар», «Ғубор», «Чўл ҳавоси», «Одамлар нима деркин», «Шамол эсаверади», «Қанотлар», «Аму тўлғанади», «Дилпора», «Турналар учади», «Кўзларингни яширма мендан» — бу қиссаларнинг барчаси, аввало, севги ва оилавий муносабатлар ҳақида, уларнинг авторлари эса ёшлар. Ҳатто айрим қиссалар — авторларнинг ижодидаги илк қадам. Бу мавзу фақат ёшларнигина эмас, тажрибали адиблар эътиборини ҳам ўзига тартаётир, Атоқли санъаткор Абдулла Қаҳҳор сўнги асари «Муҳаббат»ни шу мавзуга бағишлади, тажрибали адиб Ҳаким Назир «Кўктерак шабадаси»да шу масалага муносабат билдирди. Кейинги вақтларда яратилган романларда эса севги, оилавий муносабатлар етакчи масалалардан бирига айланиб қолди.

Бунинг маълум сабаблари бор, албатта. Бир вақтлар бу мавзу маълум даражада эътибордан четда қолган эди, севги, оила «майда масалалар» қаторига қўшиб қўйилган эди. Уша кезлари севги ҳақида, кишиларимизнинг интим туйғуси ҳақида ёзган авторлар шаънига қандай таъналар ёғдирилгани ҳамманинг ёдида бўлса керак. У даврлар орқада қолиб кетди. Муҳаббат, оила аллақачон «катта масалалар» қаторидан ўрин оладиган бўлган. Бу кейинги йиллар адабиётида инсонга, унинг шахсиятига қизиқишнинг кучайганлигини, гуманизмнинг чуқурлашганлигини кўрсатувчи муҳим фактлардан биридир.

Афсуски, адабий танқид бу масалада оқсоқлик қиляпти, бу мавзунинг адабиётдаги ифодаси масаласи эътибордан четда қоляпти, бу борадаги тажрибалар чуқурроқ тадқиқ этилмай келяпти. Бунинг устига, ҳаёт ва адабиётдаги севги хусусида бир қатор юзаки ва чалкаш хулосаларга дуч келаётимиз.

Ёзувчилар Союзининг проза муҳокамасига бағишланган йиғинида адабиётшунос олимлардан бири, ҳозирги адабиётда ибрат бўладиган улкан муҳаббат тасвири йўқ, деган фикрни илгари сурди. Бошқа бир нотик эса бу фикрни қувватлаб, адабиётда муҳаббатнинг жўнлашиб кетаётганидан шикоят қилди. Худди шунга ўхшаш гапни файласуф Ю. Рюриковнинг умуман мазмундор ва қизиқарли ёзилган «Уч майл» китобида учратиш мумкин. Китоб автори ҳозирги адабиётда Петраркалар, Леандрлар, Вертерлар, Анна Қарениналар севгиси сингари оташни, улкан севгилар йўқ дейди, бу улкан мавзу майдалашиб, жўнлашиб кетаётганини айтади ва бунинг бош сабабини ҳаётнинг ўзидан қидиради.

«Мантиқ замонида, режа ва ҳисоб-китоблар замонида,— деб ёзади тадқиқотчи,— севгининг жамиятдаги ва ҳар бир шахс ҳаётидаги роли пасайиб-камайиб кетди.

Инсонни фақат биргина омил — севги ҳаракатга келтирган даврлар орқада қолган...

Биз ҳозир ҳаётӣй омиллар кўпайган замонда яшайп-миз, инсоннинг маънавий ҳаёти мураккаблашиб кетди, унга иқтисод, сиёсат, меҳнат масъулият, моддий ва маънавий манфаатлар, ижодий майллар келиб қўшилди. Севги кейинга ўтиб, сиқилиб қолди, ўз ўрнининг бир қисмини бошқа омилларга бўшатиб берди...» (Юрий Рюриков, Три влечения, М., Искусство, 1967, стр. 78). Сўнгра автор: «...севги ролининг бу хил пасайиб кетиши инсоният учун катта йўқотиш», дейди.

Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Утмиш адабиётида улкан, ҳиссиётчан севги тасвири кенг ўрин олган экан, бундан ўша даврда одамлар ўшандай эди, деган хулосага келиш ёки, аксинча, ҳозирги давр адабиётида севги тасвири ғариброқ чиқаётган экан, бундан ҳаётнинг ўзида севгининг қадрни пасайиб кетяпти, деб хавотир олиш тўғри бўлмас.

Улкан муҳаббат ўтмишда ҳам бўлган, ҳозир ҳам бор, келгусида ҳам бўлиши табиий. Утмишда муҳаббатнинг улкан ва ғайри табиий қилиб тасвир этилиши адабиётдаги аънаналар билан ҳам изоҳланадики, буни унутмаслик керак.

Маънавий омилларнинг кўпайиши билан севгининг роли камайиб-пасайиб кетади, кишининг шахсий-интим ҳаёти ғариблашиб қолади, деган фикр ҳам у қадар асосли эмас. Лоақал тарихдаги буюк шахслар Маркс билан Ленин ҳаётини эсга олайлик. Улар умр бўйи ғоят улкан ижтимоий ишлар билан банд бўлишларига қарамай, шахсий-оилавий ҳаётда ҳам ўзларининг етуқликлигини кўрсатганлар. К. Маркс рафиқасига, фарзандларига нақадар меҳрибон бўлган. Маркс вафот этганда Энгельс унинг тобутига севиқли умр йўлдоши Женнининг портретини қўйган экан.

Кремлдаги Ленин квартирасида бўлганимда мени бир нарса қаттиқ ҳаяжонга солган эди. Ильичнинг каравотида бир чойшаб ёзиғлик турибди. Уни Ильичга онаси ҳадя қилганлигини айтишди. Ильич эса уни энг мўъ-

табар нарса сифатида умр бўйи авайлаб асраган экан. Ленин 1917 йили хориждан Пеетрбургга қайтгач, Финляндия вокзалидаги митингдан сўнг дарҳол онаси мозорига зиёратга боради. Айтишларича, Ленин революциянинг дастлабки йилларида Москвадан Петербургга келиб, бир уй олдидаги йўлакда узоқ вақт туриб қолади. Бу уйда бир вақтлар у Н. К. Крупская билан танишган экан... Бу хил мисоллар жуда кўп.

Ҳозирги адабиётда ибрат бўладиган улкан муҳаббат йўқ, деган гап ҳам ҳақиқатдан йироқ. Ахир «Жамила»даги Дониёр билан Жамиля, «Давр менинг тақдиримда» асаридаги Аҳмаджон билан Сўнагул, «Олтин занглас»даги Жаннат билан Содиқ, «Қудратли тўлқин»даги Пўлат билан Баҳор орасидаги муҳаббат улкан, оташин муҳаббат эмасми. Эҳтимол, тасвир санъати ва кунлар» жиҳатидан булар «Анна Қаренина» ёки «Ўтган кунлар» даражасида эмасдир, аммо бу асарлардаги муҳаббат улкан муҳаббат эканлиги, улар ҳаётнинг ўзидан олинганлиги факт.

Севги мавзуйига ёндашишдаги жиддий камчиликлардан кўз юма олмаймиз, албатта. Беҳуда оҳ-воҳлар билан тўлиб-тошган қанчадан-қанча сеvgи саргузаштлари битилмади; ҳаётдаги реал, бетакрор, ноёб туйғу қанчадан-қанча «асар»ларда тайёр андазаларга тушиб ҳазон бўлмади дейсиз! Бу улкан туйғуни бутун нафосати, улғурлиги ва мураккаблиги билан кўрсата олмаслик, уни майдалаштириб, сийқалаштириб юбориш; шунинг томонига зўр бераман деб уни ижтимоий оҳангдан маҳрум этиб қўйиш ёки аксинча унга ижтимоий тус бераман деб самимиятдан жудо этиш ҳолларига кўп марта дуч келганмиз.

Гарчи бу хил қусурлар ҳали ҳам учраб қолаётган бўлса-да, сеvgи тасвирига ёндашишда бир қатор яхши аломатлар борки, булар улкан мавзунинг истиқболлигига катта умид боғлаш учун етарли асос беради.

Биринчидан, авторлар ишқ савдосининг жилваларини

ни ҳамма товланишлари, бутун мураккаблиги билан кўрсатишга, ошиқ қалбига чуқурроқ кириб боришга, ҳеч қанақа андазага сиғмайдиган «бетакрор, бетенг, беодат» бу сеҳрли туйғу сирларини кашф этишга интилаётирлар. Бу ҳол такрорланмас индивидуал характерлар яратишга имкон бермоқда. Қиссалардаги қаҳрамонлар тақдирда ўхшаш томонлар жуда кўп бўлса ҳам, туйғунинг ички тебранишлари ранг-баранг ва такрорланмас бўлганидан улар бир-биридан кескин фарқланадилар.

Иккинчидан, ёзувчилар улкан муҳаббат, яратувчи, ўзгартувчи, кишига куч-қувват ато этувчи муҳаббат ифодаси сари бораётирлар, муҳаббатнинг ҳаётбахш кучини улуғлашга уринаётирлар. Шуниси характерлики, барча қисса қаҳрамонлари севги туфайли маънавий баркамол бўлиб кетадилар.

Учинчидан, ижодкорлар улкан муҳаббат йўлидаги хилма-хил тўғаноқлар устида баҳс юритаётирлар, шу муносабат билан авторлар ахлоқий-этик масалаларни кўтараётирлар, жиддий ҳаётий проблемаларни қўзғайётирлар.

Тўртинчидан, адабиётда бу улкан туйғуни ниҳоятда оддий, инсоний қилиб бериш учун, дабдабалардан, оҳвоҳлардан, ўлдим-куйдимлардан ҳоли бўлган самимий муҳаббат ифодаси учун ҳаракат кучаймоқда.

Бу аломатларнинг барчаси жам бўлиб ишқий саргузаштларнинг ҳаётийлигини, ҳаққонийлигини таъмин этмоқда, асарларнинг таъсир ва ибрат кучини оширмоқда.

* * *

«— Мен яхши кўриш нима эканини ҳали билмайман, лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман. Буткул етим бўлганим, хафа бўлган пайтларимда юрагимни кимга бўшатишимни билмаганим учун бу гапни айтаётганим йўқ. Отам жон берган дамда олам

кўзимга хароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўринади, ўзимни ҳар ишга қодир сезаман,— дейди «Муҳаббат» қиссасининг қаҳрамони Анвар.

Анвар билан Муҳайё орасидаги севги кўпгина асарларда тасвир этиладиган бир кўришда ошиқи-беқарор бўлиб ўзини қўярга жой тополмай қоладиган, кечалари мижжа қоқмай висол умидида куйиб-ёнадиган, ёр шаънига қулоч-қулоч мадҳиялар битадиган ёшларнинг севгисидан фарқ қилади. Улар орасидаги севги оддий инсоний муносабатлардан бошланади, бу муносабатлар аввал дўстликка, дўстлик эса бора-бора тушунтириш қийин бўлган интим яқинликка айланади. Мана шу яқинлик туйғуси уларнинг ҳаётига бамисоли нур бўлиб киради ва уларнинг тақдирини бутунлай бошқа изга солиб юборади.

Шу нур пайдо бўлмасдан бурун ҳар иккала ёш ҳам шахсий ҳаётда зулматга дуч келганлар. Ёшликда онадан жудо бўлган Анвар энди отасидан ҳам ажралади, унинг куни Марғуба типидagi мол-дунёга ҳирс қўйган, маънавий тубан, пасткаш кимсалар қўлида қолади. Энди унинг учун олам хароб, бенаво; ўзи ожиз, нотавон. Муҳайё бўлса, севгида омади келишмай таъна-дашномлар гирдобидида қолган. Бояги нур ҳар иккала ёш кўнглидаги зулматни чақмоқдек тилка-пора қилиб ташлайди. Бу нур уларнинг кўнглига нафосат олиб киради, бу нафосат туйғуси улардаги масъулият ҳиссини оширади, уларни яшашга, ўйлашга, курашишга ундайди. Шу тариқа оддий инсоний муносабатлардан, дўстликдан, бир-бирига муҳтожликдан туғилган туйғу сеҳрли кучга айланади, энди уни сўндириниш, енгиш асло мумкин эмас.

Соф севгининг туғилиши ва унинг ҳаётбахш кучи қанчалик эҳтирос билан ифодаланган бўлмасин, бу — қиссада айтиладиган асосий гапнинг муқаддимаси, холос. Ҳали икки ёш орасидаги соф инсоний муносабатлар

интим муносабатларга айланмай туриб олдинда жиддий тўғаноқлар кўндаланг бўлади. Зотая ёзувчини қийнаган, ўйлатган нарса ҳам шу тўғаноқлар муаммоси. Булардан бири — моддий таъмагирлик, иккинчиси — эскича таомиллар. Моддий таъмагирлик севгини тап олмайди, соф туйғуни мол-дунё оёғи остига ташлаб топтайди; эскича таомиллар эса инсон қадрини ерга уради, одамни хўрлайди, одамларнинг нафсониятини бўғайди.

Марғуба Анварнинг Муҳайёга майлини пайқашни биланоқ ларзага тушади, бало-қазодай улар бахтига чап солади. Чунки Анварнинг Муҳайё билан бўлиб кетиши Марғуба учун Анварнинг отасидан қолган ҳовли-жойдан, «Волга»дан, кассадаги жарақ-жарақ пуллардан, қора қутидаги марваридлардан маҳрум бўлиш деган гап. Бунга у тоқат қилолмайди. У нима қилиб бўлса ҳам Анварни қўлда тутиши керак. Анварга у ўғай қизи Муаттарни рўпара қилади, бу билан у нари-бери бўлиб юрган эри Жавлонни ҳам жиловлаб олмоқчи. Ёзувчи вазиятни кескинлаштирадиган яна бир далил келтиради. Муҳайё — Марғубанинг биринчи эри Ҳакимжоннинг қизи. Марғуба бир вақтлар Ҳакимжонга бевафолик қилган, улар бир-бирларига ашаддий рақиб. Мана энди жияни Анвар рақибининг қизи билан донлашиб юрибди. Марғуба учун бу зўр даҳшат. Асослар пухта бўлганидан Марғубанинг барча хатти-ҳаракатлари, хуружлари ғоят ишонарли чиққан.

Масаланинг яна бир чигал томони бор. Ҳали уйланмаган Анвар эр кўрган аёлга меҳр қўйган. Худди шу хилдаги ҳодиса ҳақида бизда бир талай асарлар битилди. Биз мулоҳаза юритаётган қиссалар орасида ҳам шундайлар бор, булар тўғрисида кейинроқ тўхталамиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳодисага янгича ёндашади. Ёзувчининг қаҳрамони ҳусну малоҳатда ҳам, ақлу одоб бобида ҳам етук аёл. Севгида омади келмаган экан, бунга Муҳайёнинг ўзи айбдор эмас, кўпгина асарларда тасвирланганидек, бу енгилтаклик ёки масъулиятсизлик оқи-

бати ҳам эмас. Муҳайё эри Салимжонга зўр умид билан теккан, ўзининг аёллик масъулияти ва шаънини юксак қадрлайди; у эрининг ноҳўя хатти-ҳаракатларини биллади, аёл зотига ишончини йўқотиб қўйган рашкчи йигит кўнглида инсоний ҳис уйғотиш учун кўп уринади, лекин бундан натижа чиқмайди. Шундай бир вазият вужудга келадикки, Муҳайё бундан-буён асло Салимжон билан ҳаёт кечириши мумкин бўлмай қолади. Ёзувчи бунга китобхонни тўла ишонттиради. Энди Муҳайё иккинчи бир кимсага кўнгли қўйиш учун маънавий жиҳатдан ҳақли. Худди шу дақиқада у Анварга — уйланмаган йигитга рўпара келди, бу эса таомилларга энд бўлиб тушади; эскича таомиллар икки ёш орасидаги соф севгини уятга йўяди; таомилга кўра Муҳайёга «ит теккан», у қиз олмаган йигитга эрга чиқишга ҳаққи йўқ, энди у хотин қўйган ёки хотини ўлган бир кимсани кутиши керак.

Ёзувчи инсон шаънини ерга урадиган, одамни хўрлайдиган бундай таомилга қарши исён кўтаради. «Қиз олмаган йигит, йигитга тегмаган қиз... Наинки инсон-инсонга фақат шу кўз билан қараса? Қиз, йигит... Инсоннинг ўзи қаёқда қолди?»— дейди қисса қаҳрамонларидан бири.

Бошқа замон бўлганда бу хил таомиллар икки ёш севгини ҳазон этиб қўйиши, уларни фожиага олиб бориши ҳеч гап эмас эди. Қисса қаҳрамонларининг замони ўзгача. Ёзувчи масалани ҳал этишда давр аломатларига, замонамизнинг етакчи ахлоқий нормаларига таянади. Соф севги йўлидаги тўғаноқлар қанчалик хатарли бўлмасин, янгилик, инсон қадрини улуғлайдиган янгича ахлоқ тантана қилади.

Уятсизликни янгилик деб талқин этадиган, таниқли бир ёзувчининг иборалари билан айтганда, адашган, ахлатхонага тушиб кетган аёлни қулоғидан ушлаб, сувга чайиб, ҳеч нарса кўрмагандек қўлтиқлаб кетаверади диган одамнинг ишини олижаноблик деб кўрсатадиган, киши

кўнглини гаш қиладиган ҳодисаларни поэтиклаштирадиган асарларни кўп ўқиганмиз. Анвар ва Муҳайё орасидаги муносабатлар билан танишганда кишида бутунлай бошқача кайфият ҳосил бўлади. Улар орасидаги муносабат ниҳоятда пок, инсоний муносабат; Муҳайё ҳар жиҳатдан Анвардек йиғитга муносиб, улар орасидаги севги китобхонда заррача бўлсин ғашлик туғдирмайди.

«Муҳаббат»нинг яна бир ибратли томони бор. Қисса қаҳрамонлари ақлли, тadbиркор, курашчан ёшлар. Улар худди шу хислатлари билан авторнинг аввалги — «Шоҳи сўзана», «Синчалак» ва «Аяжонларим»даги ёшларни эса соладилар. Улар худди шу фазилатлари билан айрим севги қиссаларида учрайдиган бошга тушган кулфат туфайли калаванинг учини йўқотиб қўйиб, ҳадеб оҳ ураверадиган йиғлоқи, ожиз нотавонлардан кескин фарқ қиладилар. Қисса қаҳрамонлари ҳаминша ақл-фаросат билан иш кўрадилар, ҳаётдаги чигалликларни тadbиркорлик билан бартараф этадилар, ҳар қандай ҳамлага ақл ва мантиқ кучи билан зарба берадилар.

* *
* *

Учқун Назаровнинг «Кунлар» қиссасида ишқ савдосининг бошқа бир ғавғоси қаламга олинган. Фозил Муаттарни севиб қолади. Муаттарнинг ҳам Фозилга майли бор. Фозил билан Муаттар — тенгқур, ҳар жиҳатдан бир-бирга лойиқ, иккалови ҳам пок, олижаноб ёшлар, бир-бирини севса, бир-бири билан турмуш қурса арзийди. Лекин бу ишнинг бир ноқулай жиҳати бор: Фозил — студент, Муаттар эса унинг муаллимаси. Улар орасидаги мавқий айирма соф севги йўлида кўндаланг бўлади. «Ахир мен сизнинг муаллимангизман-а... Иккаламизнинг мавқеимиз буни истисно қилади», — дейди Муаттар Фозилга.

Ҳар иккала ёш мушкул аҳволда қоладилар, бир-бирларидан мумкин қадар ўзларини олиб қочадилар, кўнгилга зид ҳаракат қиладилар; Муаттар одамларнинг библиб қолишидан, гап-сўз бўлишидан чўчийди, узоқ вақт Фозилга сўз бермай юради, унинг олдида ўзини бир оз юқори олади, мураббиялигини писанда қилиб, расмий насихатлар қилади... Аммо минг уринмасин, бари бир сеҳрли туйғу ўз кучини кўрсатади, айирма, андиша туйғуси қанчалик кучли бўлмасин муҳаббат туйғуси олдида ҳеч бўлиб қолади; Фозилдаги аввалги лоқайдлик, тортинчоқлик барҳам топади, у севги туфайли хийла тетик бўлиб қолади, унда гайрат, жасорат пайдо бўлади, қизга муҳаббатнома ёзишга журъат этади, қиз билан дадил баҳслашади, ҳатто баҳсда галиб чиқади, меҳнатда ташаббус кўрсатади... Муаттар ҳам ўз навбатида ҳар қанақа андиша ва расмиятларни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, кўнгилга йўл беради, Фозил билан самимий мулоқатга ўтади. Зотан муҳаббат мавқе танламайдди, у «моҳият-эътибори билан ҳар қанақа айирмаларнинг душмани», «Муҳаббат беихтиёр инсонни тенгликка ва эркакка ундайди» (Ю. Рюриков).

Аммо бу ишнинг оқибати вой бўлиб чиқади. Муаттар билан Фозил орасидаги муносабат эл сўзига тушади, буни ёмонликка йўйгувчилар — Муаттарни ахлоқий бузуқликда айблаб, «ҳали шу ахлоқ билан сиз совет студентларига таълим бериб юрибсизми» дегувчилар, Муаттар ишнини кўпчилик муҳокамасига қўйгувчилар ҳам топилади. Худди «Муҳаббат» қиссасида бўлгани каби бу ерда ҳам масала янгилик, инсон шайлини улуғлайдиган янгича ахлоқ фойдасига ҳал бўлади. Муҳокамада нотиклардан бири дейди:

«Яқинда бир домламиз ўзининг студенткасига уйланди, ундан ҳаммангизининг хабарингиз бор. Уқитувчи билан студентнинг орасидаги муҳаббат мумкин экан, нега ана шу муҳаббат бошқалар учун ман қилиниши керак? Уқитувчи эркак киши бўлса мумкин-у, аёл бўлса мум-

киш эмасми? Муаттар опа бошига ёғдирилаётган бундай туҳматлар, тутуриқсиз гаплар шунинг учун бўляптики, Муаттар опа аёл киши! Биз ҳалиям аёл кишини беихтиёр камситамиз, пайига болта урамиз, таҳқирлаймиз, бир умр майиб қиламиз! Бировнинг юрагини титкилашга бизнинг нима ҳақимиз бор?! Ахир бу масалани муҳокама қилишнинг ўзи пасткашлик-ку, ўртсқлар!!»

Пировардида соф севгини уятга йўймоқчи бўлганларнинг ўзи уятга қоладилар, улар ректор олдида Муаттардан кечирим сўрашга мажбур бўладилар. Бу давр аломати, коммунистик ахлоқ тантанаси!

Яқингинада биз Учқун Назаровнинг ўз ижодий манерасидаги муҳим бир қиррани ўтмаслаштириб қўяётганидан койиган эдик. У. Назаров «Одамлар» ҳикоясида ҳаётнинг чинакам поэтик томонларини кўра олиш лаёқатини намоён этган эди, кейинчалик у нуқул ижодий манерасидаги иккинчи қиррага — ҳаётнинг соя томонларини кўрсатишга, ҳаётдаги сиртдан силлиқ, жозибадор кўринган ҳодисаларнинг чиркин томонларини очиб ташлашга зўр бериб, ўзининг ижодий имкониятларини бир оз чеклаб қўйган эди. «Кунлар»да бошқача манзарани кўрамиз. Ёш адибнинг диққат-эътибори биринчи галда ҳаётдаги ижобий, етакчи ҳодисаларга қаратилган, автор шу ҳодисалар поэзиясини очиб бера билган, ижобий ҳодисалар тантанасини асарнинг пафоси даражасига кўтарган. Ҳатто авторнинг бошқачароқ характердаги янги қиссаси «Ғубор» ҳам унинг аввалги асарларидан худди шу хил фазилати билан фарқ қилади. «Ғубор»да ҳаётдаги ғуборлар тасвири бир оз қуюқ, бироқ унда шундай нур борки, бу нур пок таиға қўнган ҳар қандай ғуборни кўтариб юборишга қодир. Бу — соф севги нури, асар қаҳрамони Моҳира қалбидаги сеҳрли туйғу нури. Ғаламислар, пасткаш кимсалар қуршовида қолиб, аёллик ғурури, номуси поймол бўлаётган Моҳирани бояги нур ҳалокатдан қутқариб қолади.

«Турналар учади» қиссасининг «Муҳаббат» ва «Кунлар» билан ўхшаш томонлари кўп. Худди «Муҳаббат»да бўлгани каби бу ерда ҳам ҳали уйланмаган йигит эр кўрган аёлни севиб қолади; «Кунлар»да бўлгани каби бу ерда ҳам севишганлар мавқий жиҳатдан тенг эмас: йигит — студент, аёл эса илмий ходим. «Муҳаббат» ва «Кунлар»дан фарқли ўлароқ, бу ерда севишганлар тенг-қур эмаслар, аёл йигитдан анча ёш улур. Бунинг устига шу севги йўлида йигит ҳар жиҳатдан ўзига муносиб бўлган бошқа бир гўзал қизнинг, аёл эса ўзга бир йигитнинг муҳаббатини рад этадилар.

Қисқаси, қиссадаги ҳодиса хийла мураккаб. Ишқ дунёсининг бу чигал савдоси ёш авторни ҳайратга солди, инсон қалбининг, севги туйғусининг нозик жилвалари унинг хаёлини банд этади, у шу сеҳрли туйғу ҳақида ҳайратланиб, ҳаяжонланиб, баҳс юритади.

Худди «Муҳаббат» ва «Кунлар»даги каби бу ерда ҳам севги туйғуси секин-аста тадрижий йўл билан шаклланади, бу туйғу қаҳрамонлар қалбида мустаҳкам ўрнашиб олгандан кейин сеҳрли кучга айланади, қаҳрамонлар ҳаётида катта бурилиш ясади; бу кўҳна олам уларнинг кўзига бошқача, инҳоятда гўзал кўришиб кетади, меҳнат ҳам мароқли бўлиб қолади; аввалги лоқайдлик, сўникликдан асар ҳам қолмайди. Бу туйғу уларда янги-янги орзу-истаклар уйғотади, уларни истиқболга, курашга ундайди. Хуллас, уларнинг ҳаёти чуқур маънадорлик касб этади, энди улар ўзларини беҳад бахтиёр ҳис этадилар. Агар ошиқ Али: «Мен уни севаман! Шу муҳаббатим билан фахрланаман», «Илгарилари бахт тўғрисида ўйлаганимда уни тасаввур қилолмасдим. Ҳозир мен бахтлиман. Бутун вужудимни бир илиқ нарса иситиб турибди. Юргим, куйлагим, қичқиргим, ўйна-

гим, қанот қоқиб бепоён уфқ, тубсиз осмон сарн учгим келади»,— деса, маъшуқа Райҳон: «Мен сенда умр бўйи излаган, лекин тополмай юрган нарсаларимни топдим... Бахт шумикан? Мен бахтни ўзимча жуда жўн ўйлаб юрган эканман. У эса мен тасаввур қилганимдан ҳам са-лобатли бўлиб чиқди. Уни ақл, қалб, идрок билан қам-раб олиш мумкин эмас. Унинг олдида ҳаммаси ожизлик қилиб қолади. У чексизлик, мангуликка ўхшаш сеҳрли... Турмуш қурган йилларимни эслайман: у қандай ҳаёт эди? Ун марта ўлиб, қайта тирилиб эндигина ўзим илҳақ бўлган нуқтага етгандекман. Ана шу нуқта инсон ҳаётининг чўққиси бўлса керак...», «Толеимдан миннатдор-ман. Сен билан учраштирди, умрим бўм-бўш, мазмунсиз эди. Энди бўш жой қолмади: ҳаётбахш нур билан тўлиб-тошди», дейди.

Қисса автори Менгзиё Сафаров севгини нуқул шод-ликдангина иборат деб тушунмайди, унинг «мушкул саодат» эканини эсдан чиқазмайди; севги изтироблари, севги йўлидаги тўғаноқларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Аммо автор ўзи назарда тутган ҳолатларнинг бадний ифодасига келганда тажрибасизлик қилиб қолади. Қиссада охирига етмай қолган гаплар кўп.

Али нега ҳар жиҳатдан ўзига муносиб Зилолни севмай, ўзига номуносиб Райҳонни севиб қолди? Буни изох-лаб бериш қийин, бу — кўнгил иши, аммо ёзувчи тушунтириш қийин бўлган бу хил кўнгил ишининг сирларини, сабабларини очишга уриниши керак эди, афсуски ундай бўлиб чиқмаган. Қаҳрамонлар қалбидаги майлнинг тадрижий ривожини бир ёқламароқ, руҳий эйдиятлар жуда осон бартараф этилади, севишганлар орасидаги мавқий айирма ҳам; ёшдаги тафовут ҳам қаҳрамонларни ташвишга солмайди ёки кутилган реакция бермайди. Али Райҳон билан мўйловдор йигит орасидаги илқ муносабатни кўриб рашк оловида ёнади, Райҳондан кўнгли қолгандай бўлади, бироқ дарҳол аҳвол ўзгаради. Али ўзига «у эрга теккан-ку» деган саволни бериб кўради,

лекни шу дамнинг ўзида «бу гаплар йироқ-йироқлардан сўнгги марта акси садо бергандай» йўқолиб кетади. Бир ўринда Райҳон ўзининг Алига номуносиблигини ҳис этгандай, бунинг учун изтироб чеккандай кўринади, аммо бу изтироб шу заҳоти кўнгилдан кўтарилади-кетади; асар охирида Райҳон Али умидида юрган Зилолга ачиниб, одамгарчилик юзасидан Алига бўлган севгисидан воз кечгандай бўлади; шу ерга келганда қаҳрамонлар қалбидаги руҳий зиддият бирмунча кескинлашади, лекин бу ҳам поёнига етмайди, йигитнинг қатъий аҳди, аёлнинг майини табассуми билан бу мушкулот ҳам юмшайди қолади.

Автор ошиқ-маъшуқларнинг соф кечинмалари билан овора бўлиб кетиб ташқи факторларининг ролига старли баҳо бермайди. Али билан Райҳон орасидаги севги шунчаки икки шахснинг «кўнгил иши» эмас, бу муаммонинг бир ёқли бўлишида ташқи муҳитнинг роли ҳам ниҳоятда катта. Хўш, бу ишга одамлар қандай қараркан? Маълумки, «Муҳаббат» ва «Қулар»да худди шу нарса ҳар иккала асар конфликтининг асосини ташкил этади, бутун можаро шу масала теварагида кетади; авторлар шу баҳонада даврнинг ахлоқ нормаларига муносабат билдирадилар, натижада ҳар иккала қиссадаги севги «кўнгил иши» доирасидан чиқиб, ўз-ўзида л муҳим ижтимоий масалаларга айланиб кетади.

«Турналар учади» қиссасида ҳам ҳодисанинг шу томони маълум даражада тилга олинган. Али билан Райҳон орасидаги муносабатга икки хил қаровчилар бор. Чунончи, кўпни кўрган аёл Жўраева бунга хайрихоҳлик билдиради, Алининг дўсти Шердил бўлса буни сира-сира ҳазм қилолмайди; дўстининг Зилолдан юз ўгириб, Райҳон билан бўлиб кетишига қатъий қаршилик кўрсатиб, Зилолга қайтишни маслаҳат беради. Али эса аҳдидан қайтолмайди. Шердилнинг «ўжар мулоҳазалар қурбони бўлиб қолаётгани»дан қойинади. Бу зиддият ифодаси оригинал. Икки дўст бевосита эмас, ёзишмалар

орқали тўқнашадилар. Афсуски, бу оригинал жиддий тўқнашув ифодаси ҳам меъёрига етмай, муҳим ижтимоий аҳамият касб этмай қолиб кетган.

* *
* *

Соф севги йўлидаги тўғаноқлар фақат эскилик сарқитларни эскича таомиллардангина иборат эмас, севгидаги қийинчиликларни ҳадеб ташқи факторларга оёриб тақайвериш тўғри эмас; бу борада бевосита шахснинг ўзига боғлиқ бўлган «туйғу маданияти»нинг етишмаслиги, ўзини уддалай олмаслик, «туйғу диалектикаси», яъни туйғунинг фақат ўз ички қонуниятлари асосида ўзгарishi туфайли келиб чиқадиган тўғаноқлар ҳам борки, бу соҳа жиддий бадний тадқиқотга муҳтождир.

Дадахон Нурий янги қиссаси «Дилпора»да худди шу хил мураккаб руҳий кечинмалар таҳлилига қўл урган. Еш автор бу қиссасида илк асарни «Оқшом қўшиқлари»га нисбатан анча илгарилаб кетган. Сиртдан қараганда «Дилпора» «Оқшом қўшиқлари»нинг бошқачароқ вариантига ўхшаб кетади. Бу ерда ҳам асарнинг бош қаҳрамони—студент йигит; у расм олиш учун тоғ қишлоғига келади, тоғ манзараси, тоғликлар ҳаёти унга ниҳоятда ёқиб қолади, тоғ қизига меҳр қўяди, қаҳрамоннинг жўшқин, ҳаяжонли севги саргузашти бошланади... Ана шу сиртқи ўхшашлик, гарчи табии бир сз хира қилса-да, асар билан яқинроқ танишганингиздан кейин бу хиралик ўз-ўзидан барҳам топиб кетади.

«Оқшом қўшиқлари»да китобийлик кучли эди. Асардаги севги саргузашти, қаҳрамонлар қиёфаси, хатти-ҳаракати ғайри табий, руҳий кечинмалар эса ғоят юзакли ва сийқа чиққан эди. Езувчи хаёлга сртиқча эрк бериб юборади, тасвирда ўта шартли йўлдан боради, натижада қаҳрамонларни реал заминдан, аниқ миллий қиёфадан маҳрум этиб қўяди. Чунончи, қиссадаги маъшуқа —

тоғ қизи одам боласига эмас, эртак ва афсоналардаги соҳибжамол париларга ўхшайди. Ҳусни-жамоли билан дарҳол кишини сеҳрлаб қўяди, бу қиз азимтуп ёнғоқ тепасида туриб нотаниш йигитга ошнқи шайдо бўлиб қолади, юрагидагини дарҳол байту газал орқали изҳор этади, ёр шаънига қўшиқ куйлаб юборади; йигит ҳам қизни кўрар-кўрмас ўзини йўқотади, қалбида муҳаббат жўш уради, унинг асирига айланади; йигит билан қиз бир неча дақиқа ичида ҳамма нарсага улгуради — ҳам танишиб, ҳам севишиб, ҳам дардлашиб қирқ йиллик қадрдонлардек бўлиб кетишади.

«Дилпора»да бутунлай бошқа бир манзара. Автор бу ерда хаёлотга берилмайди, ҳаётнинг ўзини беришга интилади. Ҳодисаларни кўриб, ҳис этиб ёзади. Бундаги қаҳрамонлар — реал, жонли одамларнинг тимсоли, улар ўзларининг аниқ қиёфасига эга. Бир оёғи ва ўнг қўли ногирон, сўйлоқ тиш, бир оз эзма, аммо дилкаш йигит Тешабой; ниҳоятда тортинчоқ, камсуқум, аммо сулув қиз Баҳор, меҳрибон аёл Зеби ача — буларнинг сиймоси киши хотирига мустаҳкам ўрнашиб қолади. Қисса қаҳрамони Омоннинг Баҳор билан танишуви, улар орасидаги самимий мупосабат ва севги тасвирида ҳеч қанақа гайри табиийлик йўқ, ҳамма-ҳаммаси ҳаётий.

Қисса зўр бир дард билан ёзилган, аммо ёзувчи ўз дардини «Оқшом қўшиқлари»да бўлгани каби оқ уриб изҳор этмайди, воқеаларнинг табний оқинига сингдириб юборади.

Бу қиссада ҳам севгида тенглик масаласи кўтарилади, севгининг сеҳрли кучи мадҳ этилади. Қисса қаҳрамони Омон севган қиз Баҳор — ногирон, соқов. У қиздаги бу қусурни билмай туриб, уни севиб қолган. Йигит бу ишқ оташида маст, ўзида йўқ шод. Бироқ бу шодлик узоққа бормайди, қизнинг ногиронлиги маълум бўлиб қолгач, йигит ўзи билан қиз орасида катта айирма борлигини пайқаб қолади, бу ҳол йигитни ларзага солади; у анча вақт иккиланиб, ўртаниб юради, лекин йигит қал-

бидаги муқаддас туйғу — муҳаббат туйғуси голиб келади, қиздаги қусур соф севги йўлига тўғаноқ бўлолмайди, у яна аввалгидек ишқ оташида маст.

Шуниси характерлики, қаҳрамоннинг бу қилмишида сохта мардлик йўқ. Қаҳрамон маъшуқа кўнгли учун, унга ачинганидан, раҳм-шафқат ёки олижаноблик юзасидан шундай қилаётгани йўқ. Баҳор гарчи соқов бўлсада, ниҳоятда дилбар қиз. Тенгсиз ҳусн, ўткир зеҳн, улкан меҳр, орият, ғурур — бу хислатлар унга алоҳида жозиба бахш этади. У ҳар жиҳатдан Омондек йигит севгисига муносиб. Қиз ҳам ўз навбатида йигитга меҳр қўйган. Қиз ўз севгиси ҳақида гапирмайди, гапиролмайди. Аммо автор қаҳрамон қалбидаги улкан туйғунини китобхонга жуда равшан етказди. Қизнинг хатти-ҳаракатлари, юзидаги имо-ишораларни орқали биз унинг улкан меҳрини, руҳий дунёсидаги жараёнларни баралла ҳис этиб турамыз.

Демак, Омон билан Баҳор орасидаги севги қалб амри билан тугилган иккиёқлама улкан севги. Омон ана шу улкан жозибадор севгисини билан бир умр бахтиёр бўлиб қолиши мумкин эди, ҳатто қиздаги қусурни тузатиш имкони ҳам бор эди. Аммо Омон ана шу муқаддас туйғунини асрашга, қадрлашга ноқобил йигит бўлиб чиқади. Йигит қалтис хатога йўл қўяди, севгисига, севгилисига хиёнат қилади, Баҳор кўнглини қолдиради, шу тариқа ўзининг ҳам, ўзганинг ҳам бахтига зомин бўлади. Омонга бўлган ишончи барбод этилгач, мағрур қиз ўзини тақдир ихтиёрига топширади, ўзи севмаган одам билан оила қуради, Омон эса йўл қўйилган уатоси учун руҳий изтироб ичида қолади...

Кўриниб турибдики, севгидаги муваффақиятсизлик боисини автор ташқи факторлардан, ошиқ-маъшуқлардаги бирон-бир айирмалардан эмас, балки қаҳрамон руҳий оламидаги ўзгаришлардан қидиради. Афсуски, бу нарса асарда ишонarli чиқмаган. Баҳор ишқида маст-аласт юрган Омон бирдан бошқа бир аёл атрофида пар-

вона бўлиб қолади, уни кўрганда кўзи қамашиб, кўнгли гулгула қила бошлайди, кайф аралаш унга тегишади ҳам. Бунни сезиб қолган Баҳор Омондан юз ўгиради.

«Мабодо севиб қолсанг олдингдаги чашма сувидан ўзгасини таъбинг тортмайди. Бундай вазиятда садоқат—табиий бир нарса»,— деган экан Стендаль. «Дилпора» қаҳрамони нега ўзи севган чашма қолиб ўзга чашма сувини истаб қолди? Уша топда ошнқ қалбига бу хил гулгула қандай сиғди экан? Ўшнқ характерида бунақа енгилтаклик аломатлари йўқ эди-ку!

Қаҳрамондаги шу руҳий ўзгариш жараёни дурустроқ асослаб берилганда асар янада таъсирчан чиққан бўлар эди.

Қисса воқеаси қайғули тарзда тугайди, ошнқ-маъшуқлар севгида муваффақиятсизликка учрайди; лекин, шунга қарамай, қиссани ўқиганда кишида илиқ бир таассурот қолади, асарда оптимистик руҳ мавжуд. Соф севгининг ҳаётбахш кучи асарга ана шундай фазилат бахш этган. Асар қаҳрамони Омон севгида муваффақиятсизликка учраса ҳам, шу севги туфайли бошқача бўлиб қолади, ундаги инсоний фазилатлар юзага қалқиб чиқади, шу севги унга илҳом беради, кучига куч қўшади, уни ижодга ундайди, шу севги илҳоми туфайли ижодда муваффақият қозонади, эл орасида обрў-эътибор топади.

* * *

*

Англашилмовчилик ҳам севги йўлидаги хатарли хавф. У тузатиш қийин бўлган катта хатоларга олиб бориши мумкин. Жаҳон адабиётида бунга мисоллар кўп. Уткир Ҳошимовнинг «Одамлар нима деркин» қиссасини ўқиганда ҳозирги кунда ҳам бу хавфнинг хатари жиддий эканига ишонч ҳосил қиламиз. Қиссада икки ёшнинг беғубор, самимий, аммо натижасиз чиққан илк муҳаббати ҳикоя қилинади. Уларнинг муҳаббати худди ўша

хатарли хавф — англашилмовчилик натижасида барбод бўлади. Бунда автор ёшларнинг ўзини асосий айбдор деб санайди; севги осон, лекин севгини асрай олиш ниҳоятда мушкул. Қисса қаҳрамонлари Ғайрат билан Нилуфар мураккаб вазиятга тушиб қоладилар ва шу вазият таъйиқ остида довдираб ўз бахтларини бой бериб қўядилар.

«Ҳаёт ажойиб нарса экан! Бир қарашда оддийгина кўринади-ю, ичкарироқ кириб борган сайин мураккаблашиб кетаверади»,— дейди асар персонажларидан бири. Дастлаб Ғайрат билан Нилуфар орасидаги севги силлиқ кечади. Нилуфар ҳар тарафлама етук қиз, онанинг эрка фарзанди, отаси катта мансаб эгаси. Ғайрат эса қишлоқдан, тул қолган онанинг боласи, ўзи ногирон—чўлоқ. Йигит билан қиз орасидаги бу хил «айирмалар» соф севги йўлига гов бўлолмайди. Йигитни қиз юракдан севади, лекин бу йўлда эркин ҳаракат қилолмайди, чунки шоир айтганидай, ичкарида ўзга ҳол, қиз учун ўзга фол. «Онамни эс-эс танийман,— дейди Нилуфар. — Тўрт ёшимдами ўлиб кетган... Бувимнинг қўлида қолдим. Дадам ойимни кўчадан бошлаб келган экан. Бувим шунақа дейди. Бувим онамни ҳалиям ёмон кўради. Ўлган онамни ёмон кўради. Нимага шунақа қилади? Бувим мени ҳам ёмон кўради. Онамга ўхшаб биттасига эргашиб кетасан сен ҳам, дейди»... Кампир шу нарсани олдини олиш ниятида қизни бошқа бировга унаштириб қўйган, ҳозир уйда тўй тарадудди...

Қиз ўз тақдирига бефарқ қарай олмайди, қалбдаги туйғу уни жасоратга, курашга ундайди. Қиз бу курашда голиб чиқади. Ўжар кампир таслим бўлади, ота Ғайрат билан учрашувга розилик беради. Аммо дастлабки ғалабанинг оқибати Ғайрат учун кўнгилсиз бўлиб чиқади. Ота билан учрашув кескин тўқнашувга айланиб кетади. Ғайрат отага маъқул келмайди, уни камптади, хўрлайди, қизни Нилуфарга тенг кўрмайди, бўлғуси қайната билан куёв бир-бирларига рақиб бўлиб қоладилар. Нилу-

фар ҳам бўш келмайди, курашда давом этади, такаббур отани қўлга олади, Ғайратдан кечирим сўрашга рози қилади...

Қизнинг онладаги кураши, унинг ўжар кампирни, дағал отани ўз измига олиши, бевосита тасвир этилган эмас, бу ҳақда орқаворатдан ахборот бериб ўтилган. Ахборот ахборатлигича қолган, ўқувчи на ундан таъсирланади, на унга ишонади.

Автор муддаога шошилади, уни галдаги ҳодиса қизиқтиради. Ишнинг бу ёғи ҳал бўлиши билан у ёғи чиғаллашиб кетади. Ғайратнинг уйида ҳам ўзгача ташвиш. Меҳрибон она уни уйлантириш, орзу-ҳавас кўриш умидида. Хатто «муносиб» келин ҳам тайёр. Қўшни қиз Шарифа унга бўлишиб қўйилган. Шарифа Ғайратни севади, у йигит васлига талпинади, йигитнинг хаёли эса шаҳарда, Нилуфарни ўйлаганда кўз олдида инсонлик шаънини оёқ ости қилган қизнинг отаси намоён бўлади, йигитда инсоний ғурур жўш уради...

Қисқаси, бир томонда она орзуси, маъсума қиз севгиси, иккинчи томонда севгилиси ва унинг жоҳил отаси — йигит мураккаб руҳий кечинмалар гирдобида. Уртада яна бир орабузар бор. Бу — Ғайратнинг «дўсти» Фаттоҳ. Енгил табиат, беқарор бу йигит учун дунёда муқаддас нарса йўқ. У чин севги, садоқат нима эканини тушунмайди, қадрига етмайди. Унинг фалсафаси, алдаш, алданиш, нима қилиб бўлса ҳам кўнгил очиниш. У бу «фалсафаси» билан фақат ўзини ғариб, бевурд этиб қўя қолмай, ўзганинг, яқин дўстининг бахтига зомин бўлади. Инсон қалбини тушунишга ноқобил бу йигит Ғайрат билан Нилуфарни чалгитади.

Ишнинг чаппа кетишида маъсума қиз Шарифанинг ҳам айби бор. Шарифа йигит кўнглини яхши билмай туриб, унга кўнгил қўйган, у нима қилиб бўлса ҳам, Ғайратга етишиш йўлини қидиради, Нилуфарга хат ёзиб, орага гов бўлмасликни сўрайди. Шарифа образи бирмунча мураккаб. Унинг жавобсиз қолган муҳаббатини

кўриб ачинасан, орабузарлигидан ғазабланасан киши. Фаттоҳнинг дағдағаларидан, маъсума қизининг илтижоларидан гангиб қолган Нилуфар ўзини ота-она ихтиёрига топширади, тўйга розилик бериб юборади.

Йигит билан қизни чалғитган омиллар ана шулар. Автор икки ёш қалбида, тақдирида юз берган ўзгаришлар боисини шу тариқа асослайди.

Езувчи гапни шу билан бас қилиб қўя қолмайди, уни қаҳрамонларнинг галдаги қисмати ҳам қизиқтиради. Шу муносабат билан ахлоққа—инсоний ғурур, номус, бурч ва масъулиятга оид масалаларни кўтаради. Нилуфар тавakkал қилган ишнинг натижаси маълум. У оилада бахтиёр эмас. Ота, она муносиб кўрган Аъзам унга номуносиб. Аъзам севгининг, севгилиснинг қадрига етмайди-ганлар тонфасидан. Бу йигит Нилуфарга танда қўйиб юриб, унга хиёнат қилади. Нилуфар у билан туролмайди, шу билан баробар илк севгисидан воз кечолмайди. У Файрат билан бўлишга тайёр, лекин номус, андиша, ғурур бунга йўл бермайди. У ўзи йўл қўйган хато учун изтиробда... Файратнинг вазияти яна ҳам оғир, у кўнглига хилоф иш қилолмайди, аммо орада номус, андиша бор. У севгисини сақлаб қололмаганидан қаттиқ пушаймон.

Афсуски, автор бу мушкулотни жуда осон бартараф этади, «айбдорлар»ни яраштириб бир-бирига қовуштиради-да, бунинг учун одамлардан икки оғиз кечирим сўраб қўя қолади. Қисса қаҳрамонлари ориятли, номусли кишилар, улардаги бу хислатларини автор неча бор таъкидлайди, лекин масалани ҳал этишда булар билан дурустроқ ҳисоблашмайди.

Қисса оптимистик хотималанса ҳам, севинганлар бир-бирлари билан топилса ҳам, улар фаол, курашчан қилиб кўрсатилса ҳам, унда қандайдир сўниклик, хазинлик бор. Бунинг сабаби, эҳтимол, авторнинг қаҳрамонлар манфаат доирасини торайтиб қўйганидадир. Қисса қаҳрамонлари фақат севги туйғуси билангина яшайдилар, гўё улар учун дунёда бошқа ҳеч қанақа ташвиш

йўқ. «Муҳаббат» ёки «Қунлар»ни эсланг. Уларда қаҳрамонлар ҳаёт манфаатининг кўлами бирмунча кенг. Қаҳрамонлар фақат севги деб яшамайдилар. Уларнинг бошқа ташвишлари, орзу-умидлари ҳам йўқ эмас. Булардан ташқари, «Одамлар нима деркин» қаҳрамонлари ташқи муҳитдан ажралиб қолгандек кўринади, улар ҳаётда нуқул орабузарларга йўлиқадилар-у, бирорта ҳам (Хайри холаин мустасно қилганда) ҳиноячи тополмайдилар, улар «ўз ёғларига ўзлари қоврилиб» юраверадилар. «Муҳаббат» ёки «Қунлар»даги каби ижобий фон бу ерда йўқ ҳисоби.

«Одамлар нима деркин» асарининг автори бу камчиликини ўзи ҳам пайқаган шекилли, кейинги қиссаси «Шамол эсаверади»да ўзгача йўл тутади, бу қисса ҳам асосан ёшларнинг севгиси ҳақида, аммо бу ерда қаҳрамонларнинг манфаат доираси анча кенг, ижобий фон барқарор, асарда хазинлик, сўниклик йўқ.

* * *

*

Аввал айтиб ўтганимиздек, севги улкан, жозибадор, сеҳрли туйғу. Аммо у санъат ва адабиётда ҳеч қачон ўзинча айри ҳолда улуғвор бўлолмайди, у ҳаёт, конкрет муҳит билан, даврнинг муҳим ижтимоий, ахлоқий, сиёсий масалалари билан боғлиқ ҳолда талқин этилган, қаҳрамонлар характер моҳиятини очишга қаратилган тақдирдагина катта ижтимоий маъно касб этади, зўр бадний таъсир кучига эга бўлади.

Ҳаёт билан, конкрет ҳаёт тақозо этган сиёсий, ахлоқий-этик масалалар билан узвий боғлиқлик севги тасвирига оригиналлик бахш этади. Буни О. Ёқубовнинг «Матлуба», У. Умарбековнинг «Уруш фарзанди» қиссалари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Бу икки асар орасида маълум яқинлик бор, ҳар иккала қисса ҳам улкан, лекин муваффақиятсиз чиққан

сёвги ҳақида, ҳар иккала автор ҳам севгидаги муваффақиятсизлик илдизини одат тусига кириб қолган омиллардан эмас, муҳим ҳаётий, сиёсий, ахлоқий факторлардан, характерлар моҳиятидан ахтаради, авторларнинг диққат-эътибори биринчи галда қаҳрамонлар характеридаги индивидуал хусусиятларни очишга, шу хусусиятлар билан боғлиқ муаммоларни таҳлил этишга қаратилган.

«Уруш фарзанди» — У. Умарбековнинг Болгарнияга қилган сафари натижасида яратган асарларидан бири. Сафар таассуротлари, руҳи қиссада баралла сезилиб турибди; қисса воқеаси ҳам сафар вақтида, жаннатмакон Болгар юртида бир неча кун ичида бўлиб ўтади, бу юртин кезган, «Олтин қумлоқ» гаштини сурган ҳар бир киши асардаги манзара ва кайфиятлар тасвирининг табиийлигига тан беради.

Ана шу мафтункор манзара фониди, асар қаҳрамонлари учун ғоят қувончли кунларда қайғули ҳодиса рўй беради. Воқеа бундай: ўзбек йигити Азиз венгер қизи Анна Мария билан танишган, улар бир-биринга кўнгли қўйишган; қиз ва йигит севги оташида маст; лекин бу узоққа чўзилмайди, қиз табиатан қизиқ, симобдек беқарор, денгиздек беором; бир қарасангиз ипакдек майинмулойим, ўзганинг кўнглини ўзинга ром қилади, бир қарасангиз довулдек шиддаткор, қаҳри тўзғиб ўзганинг дилини хуфтон қилади, шу беқарор қиз Азизни аввал севги лаззатидан баҳраманд этиб, кейин фироқ алаңасида қолдириб кетади.

Анна кўп жиҳатдан Тургеневнинг Асясини эсга солади. Умуман Улмас Умарбеков Тургенев ижодининг мафтунни, уни адабиёт даргоҳига етаклаган омиллардан бири ҳам буюк адиб асарлари бўлса ажаб эмас, у илк ижодидеъқ адиб тажрибасидан ўрганишга интилди, Тургенев қаламига хос самимият, эҳтирос, лирика, ҳаётбахш пафос унинг қисса ва ҳикояларига кўча бошлади. Авторнинг «Болгар қўшиқлари» бевосита Тургеневнинг нас-

рий назмлари таъсирида ёзилган, «Севгим, севгилим» қиссасида устод манерасига яқинлик бор, кейинги асари «Уруш фарзанди»да бу яқинлик яна ҳам кучли, қисса қаҳрамони Анна Мария Асяга эгизак — сингилдек ўхшаб кетади.

Маълумки, Ася қисматидаги бебахтлик, табиатидаги беқарорлик томири ўша давр адолатсизликларига, крепостнойлик муносабатларига, синфий айирмага бориб тақалади. «Уруш фарзанди» автори эса буни бошқача далиллайди, Анна Мариyaning беором, бахти қора бўлиб қолишига урушни сабаб қилиб кўрсатади. Ася — нобоп тузум фарзанди, Анна эса — адолатсиз уруш фарзанди; Анна Венгрия озод қилинган йили туғилган, тинч, фаровон даврда ўсиб-улғайган, лекин уруш унинг қисматида қора доғ қолдириб кетган; онаси Элиза коммунист эри қамоққа олинган, немис офицери билан алоқада бўлган, Анна болаликда отам коммунист ўтган, фашистлар билан олишган дея мағрур юради, кейинчалик у фашистнинг қизи бўлиб чиқади, шўрлик она қиздан бу даҳшатли ҳақиқатни узоқ вақт сир тутаяди, сир очилган, қизнинг ҳаёти алғов-далғов бўлиб кетади, оромин бузилади, ўзидан ор қилади, ўзгалардан уялади. Унинг беором, беқарор бўлиб қолишига сабаб шу, улкан севгини барбод этган куч ҳам шу.

Шундай қилиб, Аннанинг барбод бўлган севги тарихи катта ижтимоий маъно касб этади, автор бу билан урушнинг яна бир жиноятини фош этади, уруш фақат жудоликлар, вайронликлар, жароҳатлар келтириб қолмай, ўша даврда туғилганлар қисматида бедаво дард ҳам қолдирди, шу дард туфайли Анна бебахт, беҳуд, бенаво. Кўряпсизми, асар идеяси бевосита қаҳрамон табиати ва қисматидан келиб чиқяпти, қаҳрамон табиати ва қисматидаги қусурлар илдизи эса конкрет муҳитга бориб тақалапти, характердаги индивидуал сифатлар таҳлили орқали автор шаронтни таҳлил этипти, шаронт устидан ҳукм чиқаряпти.

Бу устоддан олинган сабоқнинг ижобий самараси Шуниси ҳам борки, автор баъзан устод санилатиша маълиё бўлиб кетиб, қаҳрамоннинг ҳиссий оламида беринчи да эскича йўл тутати, натижада Анварнинг ҳиссий йўлини XX аср одамидан кўра XIX аср одаминикига ўхшатиб қолган.

«Матлуба» қиссаси кўтарган ҳаётий проблемаларнинг салмоғи ва кўлами жиҳатдан авторнинг аввалги асарини «Қанот жуфт бўлади»га қараганда камтарроқ, аммо проблеманинг бадний ифодаси талқини, характернинг ёрқинлиғи жиҳатдан аввалги қиссадан устун. «Қанот жуфт бўлади»да қандайдир парижонлик бор, «Матлуба» эса поэтик томондан яхлит, китобхон ҳаёлини бир нуқтага жам этиб берувчи ягона туйғу, оҳанг билан йўқрилган.

Худди «Уруш фарзанди»га ўхшаш бу қиссада ҳам ёзувчи гоёси бевосита характер табиатидан келтириб чиқарилган, қисса қаҳрамони Матлуба севгисининг барбод бўлишига қиз табиатидаги сифатлар сабаб қилиб кўрсатилган. Аммо Матлуба табиатан бутунлай бошқа одам, мағрур, қайсар, мардона шахс, юксак эътиқод, олижаноб туйғулар эгаси. У ёшлиғида Самижон исмли йигитга кўнгли қўйган, у бир умр шу қайноқ севгисига содиқ қолишга тайёр. Чин севги ҳаминша беғубор, мусоффо бўлади, нопоқлик аралашган жойда унинг умрин тугайди. Матлуба кўнгли қўйган йигит нопоқ бир кимса, енгилтабиат, ориятсиз, тантиқ бир одам бўлиб чиқади: бу йигитда ҳам Матлубага нисбатан майл бор, бироқ унинг «севги фалсафаси» ўзгача, у «эркин севги» тарафдори, унда севги ва оила масъулиятини ҳис этиш этишмайди; у Матлубани ўз кўйига солмоқ, ўз муҳитига тортишмоқни истайдиган; лекин бу ўжар, мағрур қиз йигит йўриғига юролмайдиган, қиз билан йигит табиатан бошқа-бошқа одамлар, уларни келиштириш, қовуштириш асло мумкин эмас. «Баъзан одам ўз виждонига хилоф бир иш қилгандан кўра умрбод азоб чекишни маъқул кўради.

Инсон, айниқса, ана шундай пайтларда ўзининг бутун улуғворлигини намоён қилади»,— деган эди В. Г. Белинский. Матлуба ҳам ана шундай йўл тутади, бир умр ўзини аламлар, изтироблар гирдобиди қолдирса қолдирадими, виждонига, эътиқодига хилоф иш қилолмайди, ёшликдаги покликни, мусавфо туйғусини сақлаб қолади. Биз Матлубанинг барбод бўлган севгисидан огоҳ бўлиб ачинамиз, аммо бу қиз аянчли бир кимса эмас, кўз олдимизда у инсонлик шаънини, қизлик гурурини ҳамма нарсадан устун қўювчи пок, улуғвор аёл сифатида қолади.

Китобхонлардан бири авторга йўлаган хатида: «Матлуба Самижон билан топишиб кетса яхши бўлар эди», деб ёзибди; ёзувчининг ўзи ҳам худди китобхон сингари оқибат яхши бўлишини, қаҳрамонлар муродимақсадига етишини истайди, аммо ёзувчи хоҳиш-истакка қараб эмас, ҳаёт ҳақиқатига, характерлар мантиқига қараб иш кўришга мажбур; ҳаёт ҳақиқатини, характер мантиқини назар-писанд этмай, истак-хоҳиш кетидан бориб, асарни бўшаштириб юбориш ҳоллари бизда кўп бўляпти. Шундай фактлар О. Ёқубов ижодида ҳам учраган эди; чунончи, «Муқаддас»нинг иккинчи вариантда Шариф билан Муқаддас, «Бир фелъетон қиссаси»да Салтанат билан Қулаҳмад бир илож қилиб бир-бирлари билан яраштирилади. «Қанот жуфт бўлади»да ҳам қисман бу хил талқин таъсири сезилади. «Матлуба»да эса бу хил келишувчиликка бориш йўқ, ёзувчи ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқати олдида шафқатсиз қолади, бу ҳол асарнинг таъсир кучини оширади, асар идеясини нафос даражасига кўтаришга хизмат этади, бош қаҳрамон Матлуба чеҳрасини тагин ҳам очиб юборади.

«Матлуба» яна бир жиҳатдан ибратли, автор қаҳрамонларни осонгина яхши ва ёмонга чиқариб қўя қолайди, характер тасвирида ранг-баранг бўёқларни ишга солади. Матлуба — ижобий қаҳрамон, у юксак эътиқод эгаси, лекин унинг севгиси, гурури, орият ҳақидаги

қарашларига эскича тушунчалар ҳам аралашиб қолади, баъзан у ўта содда «қишлоқча» мулоҳаза юритади, ҳозирги шаҳарлик ёшлар орасида одат тусига кирган муносабатлар ҳам унинг кўзига ғайри табиий бўлиб кўринади. Автор бунинг учун сеvimли қаҳрамонига енгилгина танбеҳ бериб ўтади. Самижон — салбий қаҳрамон, эътиқодсиз бир кимса, лекин унда нурли жиҳатлар йўқ эмас, шон-шухрат гангитиб қўйганда ҳам у Матлубани ёддан чиқармайди. Ёзувчи печа бор буни таъкидлайди, афсуски асарда Самижонни Матлуба билан боғлайдиган омиллар дурустроқ асосланмайди. Шунинг учун бўлса керак, ёзувчининг Самижонга нисбатан тутган позицияси айрим ўринларда нотайинроқ бўлиб қолган, автор уни оқлаётгандек кўринади. Ёзувчи Самижон характеридаги қусурлар илдизини чуқурроқ таҳлил этиб берганда, Самижонлар муҳитини батафсилроқ кўрсатганда бу образнинг салмоғи яна ҳам ошган бўлар эди.

* *
*

Севги мавзунга ёндашишдаги яхши аломатлар ҳақида ўйлаганда, бу мавзунинг истиқболига катта умид боғлаганда биз асосан юқоридаги асарларни назарда тутган эдик. Йўл қўйилган айрим камчиликларига қарамай уларнинг ҳар бири сеҳрли туйғу оламининг янги қирраларини очиб бериши жиҳатидан қадрлидир.

■ ■
■

ЁЗУВЧИНИНГ АХЛОҚИЙ ПОЗИЦИЯСИ

Сўнгги йиллар ўзбек прозасида маънавий-ахлоқий масалаларга эътибор ҳар қачонгидан ҳам кучайди, адабиёт ахлоқ ҳақидаги жиддий баҳслар майдонига айланиб борапти. Ахлоқий баҳсларнинг кўлами жуда кенг, аммо уларнинг барчасини битта бош мавзу — шахс эрки ва масъулияти масаласи теварагига жамлаш мумкин.

Эрк ва масъулият... Бир қарашда тушунарли, оддий туюлган бу тушунчалар аслида ниҳоятда мураккаб ва зиддиятли. Инсон боласи ҳар қадамда бу жумбоққа рўпара бўлади, ҳар гал уни янгича ҳал этишга тўғри келади. Бу қадимий мавзунинг адабиётда ҳеч қачон эскирмаслик, ҳаминша янгиланиб туриш сирини ана шунда.

Социалистик жамият шахснинг эркин ва ҳар тарафлама ривож учун кенг имкониятлар очиб қўйган. Шу имкониятлардан ҳар бир шахснинг қай даражада ва қай тариқа баҳраманд бўлиши кўп жиҳатдан ўша шахснинг ўзига, онглилигига, яъни эрк ва масъулиятни қанчалик ҳис этишига боғлиқ. Киши ўзининг ҳаётдаги ўрни, қадри, ҳақ-ҳуқуқини билган, шу билан баробар ўзгалар, эл-юрт олдидаги бурчини ва жавобгарлигини юксак даражада англаган тақдирдагина бу жамиятга муносиб одам бўла олади. Эрк масъулият билан қўшилган жойдагина юксак онглилик, идеал намоён бўлади. Ҳозирги кунда партия, ҳукумат одамларни масъулиятни ҳис этиш руҳида тарбиялашга катта эътибор бераётганлиги шундан. Сўнгги йиллар адабиётда эрк ва масъулият муносабатларининг кескин қилиб қўйилганига сабаб ҳам шу.

Адабиётда ҳар қандай ўткир масала ҳам чуқур бадний таҳлил этилгандагина зўр таъсир кучига эга бўла олади. Чигал, ўткир масалаларни юксак бадний ҳал этишда ёзувчи муносабати, авторнинг ахлоқий позицияси муҳим роль ўйнайди. Лев Толстой Мопассан ҳақидаги машҳур

мақоласида ахлоқий муносабатларни бадийликнинг муҳим шарти деб атаган, Мопассаннинг айрим асарларидаги бадий камчиликлар илдизини ёзувчи ахлоқий позициясидаги нотайинликдан қидирган эди. Демак, ёзувчи муносабати, позицияси фақат ғоявийликка алоқадор масала бўлмай, бадийликнинг ҳам муҳим шартидир. Ёзувчининг муносабати бамисоли сафарбар этувчи куч, бу куч мўлжалга қанчалик тўғри, аниқ-равшан йўналтирилган бўлса, асар шунчалик ютади, салгина қинғайиш ёки нотайинлик бўлдики, дарҳол паришонлик бошланади, асарнинг таъсир кучи сусаяди, баъзан эса асар тамомила барбод бўлади. Ҳозирги ўзбек прозаси тажрибаси буни тўла тасдиқлайди.

«Баҳор ўтди», «Кечаги кун—кеча», «Ёлғизлик», «Қотил», «Баҳор қайтмайди», «Одам бўлиш қийин» каби кўпчилик эътиборини ўзига тортган асарларнинг муваффақият сирини, менимча, ҳаммадан бурун ёзувчи муносабатида, мўлжалнинг тўғри нишонга олинганида; бу асарларнинг авторлари эрк ва масъулият масаласига жиддий ёндашадилар, одамнинг одамийлигини, ҳаёт-мамотини ҳал этадиган бир мезон деб қарайдилар; бу асарлардаги қаҳрамонлар қисматидан чиқадиган хулоса шуки, масъулиятсизлик, бурчга хиёнат ғоят даҳшатли оқибатларга олиб келиши, одамни одамийликдан маҳрум этиши, фақат ўзинигина эмас, ўзгаларни ҳам фожиага мубтало қилиши мумкин. Автор муносабати китобхонга ҳам «юқадди», бу тур қаҳрамонлар кўзимизга ниҳоятда ғариб, аянчли бўлиб кўринадилар.

О. Ёқубовнинг «Матлуба», У. Умарбековнинг «Уруш фарзанди» қиссаси типидagi асарларда акс ҳолни кўрамиз. Уларнинг қаҳрамонлари энг қалтис, мураккаб дамларда ҳам ўзлигини, инсоний ғурурини, қалб саховатини ва поклигини, ўзгалар олдидаги бурчини, орзу-идеалига садоқатини сақлаб қоладилар, ўзлари учун қанчалик оғир бўлмасин, бурчга хиёнат қилмайдилар; бу тур асарларда ҳам масала кескин қилиб қўйилган, ёзувчи муноса-

бати мўлжалга тўғри йўналтирилган. Қаҳрамонлар қисмати бизни ҳаяжонга солади, уларга ҳамдард бўлиб қоламиз, уларнинг жасоратига тан берамиз, ҳар иккала асардаги аламзада, мушфиқ аёллар ҳам кўзимизга улугвор кўринадилар, маънавий покликнинг тимсоли бўлиб туюладилар.

Жиддий ҳодиса жиддий муносабатни тақозо этади. Агар ёзувчи жиддий ҳодисани қаламга олса-ю, унга муносабатда охиригача изчил турмаса, асар, образ ўзининг бадний — таъсир кучини йўқотиб қўйиши мумкин.

Шу муносабат билан «Оқ кема» устидаги мунозарарада айтилган бир гапни эслатиб ўтиш ўрнили бўлар эди. Мунозара пайтида китобхонлардан бири авторга қисса персонажларидан Уроққулни қамоққа олиб, Мўминчи пенсияга узатиб, Болани шаҳарга — мактаб-интернатга юбориб, мушкilotни ҳал этиб қўя қолсангиз бўлмасмиди, деган эди. Бунга жавобан Ч. Айтматов: «Шундай қилинган яхшику-я, лекин бу ёвузликка амнистия бериш бўларди. Менинг олдимда фақат бир йўл бор эди — повестини ёзиш ёки ёзмаслик. Ёзадиган бўлсам фақат шу тарзда ёзишим керак эди»,— дейди.

Тасаввур қилинг: мабодо автор ўша китобхон айтганидай қилганда «Оқ кема» тамом барбод бўлган, ният йўққа чиққан, китобхонда эътиқодли, фидокор Болага оташин меҳр-муҳаббат, жоҳил Уроққулга кескин ғазаб, продасиз Мўминга нисбатан ачиниш ва нафрат уйғота олмай қолган бўлар эди. Ёзувчи кескин ҳодисага муносабатда охиригача изчил тургани учун ҳам асар гоят таъсирчан, бадний мукамал чиқди, кенг жамоатчилик орасида жиддий баҳс қўзғатди.

Афсуски, бизда яратилаётган бир қатор асарларда мана шундай изчиллик етишмай қолаётир.

Кескин ахлоқий проблемаларни қаламга олганда изчил бўлишининг ўзигина кифоя қилмайди, кескин ҳодиса бутун мураккаблиги билан чуқур бадний таҳлил этилгандагина, ёзувчи қаҳрамоннинг ўзи мақбул деб билган хат-

ти-ҳаракатларига китобхонни ишонтира олган, қадрига
қилмишларига уни хайрихоҳ эта билган, қаҳрамонлар
қилмиши ҳам мантиқан, ҳам психологик жиҳатдан тўғри
далилланган, энг муҳими, ёзувчи қаламга олган ҳолик-
лар китобхонни зўр ҳаяжонга солган, уни ўйлашга унда-
ган, баҳсга тортган тақдирдагина муддао тўла рўёби-
чиқиши мумкин. «Чинпор»даги Комила, «Қора марварид»-
даги Оқила севги саргузаштлари муносабати билан
билдирилаётган эътирозлар тасодифий эмас. Ҳар иккала
асарда ҳам китобхонни тўла қафоатлантирмайдиган
ўринлар бор.

Комила оилани бузади, эрини икки фарзанди билан
ташлаб кетади, орани очди қилиб, севган йигити Мат-
ниёз билан турмуш қуради. Жуда қалтис ва чингал ҳо-
диса!

Ёзувчи бунинг сабабини айтишга шошилмайди, ки-
тобхон нега шундай бўлди, дея ҳайратга тушади, ҳатто
кўпни кўрган Очил бобо ҳам дастлаб Комиланинг бу
ишдан ажабланади, орқаворотдан уни койийди... Қисса-
ни ўқишда давом этамиз. Комиланинг ёшлик йиллари,
севги, оила тарихи билан танишамиз; Комила Матниёзга
кўнгли қўйган, лекин бу севги узоққа бормади, касал-
манд Матниёз олижаноблик қилади, Комила тақдирини
ўйлаб, ундан ўзини олиб қочади, йиллар ўтади, Комила
қари қиз бўлиб қолишдан қўрқиб ноиложликдан тавак-
калига, шунчаки эр деб севмаган одами Саттор билан
оила қуради... Комила билан Саттор бутунлай бошқа-
бошқа олам, жасур, шаддод, фидоний Комила бўш-баёв,
йигитлик нафсониятидан маҳрум, лоқайд йигит Сатторга
мутлақо номуносиб.

Қисса охирига бориб орадаги тафовут жуда кескин
намоён бўлади. Очил бобо набираси Комилани қаттиқ
койганида Саттор мана бу гапларни айтади:

«— Чақки бўлди, Очил бува,— деди эрталабдан буён
индамай ўтирган Саттор бирдан тилга кириб.— Бундай
қаттиқ кетмасангиз бўларди... Эҳтимол бир кун борию

ярашардик. Яхши кўрмаса кўрмапти, майли, тураверардик. Хотини ташлаб кетибди, деган гап ёмон».

Ана эрнинг аҳволи, йигит кишининг гапи! Бу гап китобхонни ҳам, Очил бобони ҳам ларзага солади:

«Ўзини босиб олган Очил бува Сатторни биринчи марта кўраётгандек, ёнига қайрилиб унга узоқ тикилиб қолди. У ҳозиргина довулдай бўлиб ўтган воқеани ўйлаб, нима бўлганини аниқлаёлмай, ҳар икки томоннинг далилларини совуққонлик билан тарозига солмоқчи бўлиб ўтирганида Сатторнинг гапи бутун фикри-хаёлини остинустин қилиб юборди. Бу бесўнақай, камгап, ювош одам унга ҳозир тўнгакдек ҳиссиз, ҳўкиздек бепарқ кўриниб кетди. «Ўз боламга ўзим нималар дедим», деб ич-этини еб турганида шу одамнинг гапи ҳамма нарсани очиқ-ойдин ошкора қилди-қўйди. Ўйлаб қараса, ўзи ҳам Комилага шу одамнинг гапини айтган экан: яхши кўрмасанг ҳам, жиркансанг ҳам туравер. Яъни молдек!»

Очил бободаги ҳолат китобхонга ҳам кўчади, дастлабки таассурот бутунлай ўзгаради, ҳодисага нисбатан бошқача муносабат пайдо бўлади.

Н. Худойберганов «Бадий ҳақиқат учун» сарлавҳали мақоласида («Шарқ юлдузи», 1970, № 6): «Очил бобонинг Комиланинг ажралишига икки хил қараши одамни ҳайратга солади. Дастлаб неварасини қоралаган буваси пировардида: «Ажралиши тўғри, жуда тўғри бўлибди»,— дейди. Қизиқ, чол қандай қилиб, нимага асосан аввалги фикрини ўзгартира қолди экан?»— деб ажабланади. Ажабланадиган ери йўқ. Очил бобо нимага асосан ўз фикрини ўзгартирганини юқоридаги парчанинг ўзинёқ кўрсатиб турибди.

Норбой Худойберганов бошқа масалада қисман ҳақ. У авторга таъна қилиб: «Комиланинг ажралиш ҳақида қарорга келган ва шу қарорни амалга оширган пайтлардаги ҳолатини тасвирлашингиз, кўрсатишингиз керак эди», дейди. Комиланинг ўша мураккаб вазиятдаги руҳий ҳолати бевосита тасвир этилмагани тўғри.

Бироқ ёзувчига ундоқ қилиш керак, бундоқ қилиш керак, деб кўрсатма бериш ўринсиз. Асарга баҳо беришда унинг умумий бадиий хусусиятини, автор қўллаган услуб ва усулларни ҳам ҳисобга олиш керак. Комила қиссаси «Чинор»даги бошқа кўпчилик боблар сингари романтик услубда ёзилган. Автор ҳодисаларни, қаҳрамон руҳиятидаги жараёнларни батафсил, ипидан-игнасигача тасвирлаб ўтирмайди, балки, кўпроқ ўша руҳий жараёнларнинг оқибатини, кульминациясини бериш билан банд бўлади, шу йўл билан ҳодиса моҳиятини очишга интилади. Қисса охиридаги Комила, Очил бобо, Саттор тўқнашувни тасвирида ҳам шундай йўл тutilган, ўша тўқнашувда қаҳрамон қалбида юз берган жуда муҳим жараёнларнинг натижаси ифодаланган; ўша ўринда бу омонат онлани барбод этиш, фарзандлардан жудо бўлиш Комила учун қанчалик қимматга тушганини маълум даражада ҳис этамиз. Қаҳрамоннинг ўша топдаги руҳий драмасини янада кенгроқ ва чуқурроқ очиш мумкин эди, афсуски, ундай қилинмаган.

Автор асосий диққат-эътиборни бошқа томонга қаратади: Комила, Саттор, Матниёз муносабатларини уларнинг характерлари мантиқидан келиб чиқиб асослашга интилади. Бу уч шахс табиатидаги етакчи хусусиятлар моҳиятини очиб берадиган воқеаларга, уларнинг тарихига катта ўрин ажратилади; қаҳрамонларнинг ҳаётдаги ўрни, мақсад ва интилишларини кенг ифода этади. Сатторнинг ҳаётдаги ўрни ҳам нотайин; у кўпроқ худбин, ўз қобилигига ўралиб қолган мешчанин. Комила билан Матниёзнинг кураш ва интилишларида умумий жиҳатлар кўп, уларнинг манфаат доираси кенг, иккалови ҳам юксакликка интилади, мақсад йўлида кураш ва жанглар сари дадил кўкрак очади... Характерлар мантиқининг ўзи воқеа ечимини белгилайди, воқеа тарихи билан танишиб чиққач, Комила шунақа аёл, у шундай йўл тутиб тўғри қилди, деган хулосага келасиз. Танқидчининг Комиланинг «Саттордан ажралганини қоралагимиз келмайди,

лекин Матниёзга қўшилши ҳам етарли асосланмаган» деган даъвоси асоссиз.

Хуллас, қиссада автор муносабати аниқ-равшан, ахлоқий позицияси изчил, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати мантиқан асосланган, унда фақат бир нарса етишмайди — қаҳрамоннинг руҳий драмаси чуқур очиб берилмаган; ёзувчи танқидчи тақдим этган йўлдан юриши, Комиланинг ажралиш ҳақида қарорга келган ва шу қарорни амалга оширган пайтлардаги ҳолатини тасвирлаши, кўрсатиши шарт эмас эди, балки ўзи таплаган усул билан ҳодисанинг якуни ва энг олий нуқтаси — финалдаги ҳолатини кенгроқ кўрсатиш орқали ҳам, эҳтимол, бунга эришиш мумкин эди. Комиланинг руҳий драмаси чуқур таҳлил этилмагани сабабли қиссадаги ҳаяжонли ҳодиса китобхонни кутилган даражада ҳаяжонга солмайди, уни ўйлашга ундамайди, баҳсга тортмайди.

«Қора марварид» романига келсак, ундаги ҳодисалар, қаҳрамонларнинг ёзувчи мақбул деб билган хатти-ҳаракатлари ўқувчинини на ўзига хайрихоҳ этади, на ҳаяжонга солади.

Романдаги бош қаҳрамон — Оқила қисмати билан боғлиқ ҳодисалар аслида жуда жиддий. Оқила — асранди қиз. Тўхтасин ака билан Қаромат хола кўчада қолган бу «бир парча ташландиқ этни» асраб, тарбиялаб одам қилган. Айниқса, Тўхтасин аканинг бу қизга меҳри зўр, уни якка фарзанди Мажид билан тенг кўради. Оқиланинг ҳам унга ҳурмат-эътиқоди катта; Тўхтасин ака ўлими олдидан унга: «Оқила қизим, кўзининг оқу қораси Мажид акангини, аввало худога, қолаверса сенга топширдим... Дадам гўрида тинч ётсин десанг, шу боламин одам қил, болам. Сенинг қўлингдан ҳамма нарса келади. Мажидга фақат вафоли хотин эмас, унга ақл бўл, кўз бўл, болам», деб васият қилган, қиз эса бу гапга «хўп» деган.

Ёзувчи Оқиланинг ҳусну малоҳатда, ақл-одоб, билим-тадбиркорлик бобида етук бир қиз сифатида таърифлай-

ди, айниқса, унинг ақлига тасавво айтади, ҳатто унга берилган исм орқали ҳам шуни таъкидлайди. Ақлли қиз Оқила ота васиятига амал қилиб Мажид билан бўлиб кетганда ҳеч гап йўқ эди. «Лекин,— деб ёзади автор,— ақл билан ҳис доим мутаносибликни сақлайверса, бу ёруғ олам ишларининг кўпи чала қолган, ё бўлмаса, кўпчилик ҳодисалар рўй бермаган бўлар, ҳатто ҳаётнинг шу қадар қизиқлиги, эҳтирослилиги ва сермазмунлиги хавф остида қолар эди».

Сал фурсат ўтмай Оқилада шу мутаносиблик бузилади; бу «оқила» қиз ота васиятини унутиб, Ҳикмат деган йигитни севиб қолади, шу тариқа дунёнинг «қизиқ», «сермазмуни» ҳангомалари бошланиб кетади.

Энди ёзувчи қаҳрамоннинг «ҳислар олами»га ҳамма эркин бериб қўяди, у ҳиссиётга берилиб ниманки қилса, барча хатти-ҳаракатларни маъқул деб билади, уни зўр бериб ҳимоя остига олади.

Тўғри, сеvgи зўр сеҳрли куч, баъзан у энг муқаддас бурч, таомиллардан ҳам устун келиши мумкин. Аммо Оқила ота васиятига, ота ўлими олдида берган сўзига қарамай, қалб амрига бўйсуниб, сеvgи йўлига кирган экан, бу осонликча кўчадиган иш эмас. Айниқса, Оқила типдаги ақлли қиз учун бу ғоят оғир, машаққатли бир кўргилик бўлиши, қиз қалбида жуда катта руҳий драма юз бериши лозим эди. Воқеа, характер мантиқи шуни тақозо этар эди; романда эса акс ҳол юз беради. Оқила эса ҳеч қанақа руҳий изтиробга тушмайди, автор фақат икки-уч ўриндагина васиятнома қизининг ёдига тушганини шунчаки эслаб ўтади, холос.

Муҳаббат — нафис, жозибадор туйғу. «Қора марварид»да ардоқланган муҳаббатда эса ҳеч қанақа нафосат йўқ, ошиқ-маъшуқларнинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари ниҳоятда яланғоч, беибо.

Оқиланин Ҳикматга кўнгил изҳор этиш картинасини эслаб кўринг:

«Оқила бир нафас сукут сақлаб турди-да, келиб йигитнинг билагидан ушлади.

— Сизга тегсам олармидингиз?

— Мажид-чи?— Ҳикматнинг овози қалтираб кетди.

— Хаҳ, соддасиз-э! Мажидга тегаман, бу сўзсиз. Борди-ю, у бўлмаганда, ҳа, нима дейсиз, у умуман йўқ бўлса-ю, иккаламиз қолган бўлсак, айтнинг, олармидингиз?

— Олардим-у...

— Нима олардим-у?..» ва ҳоказо.

Ёзувчи бино қўйган, меҳр билан қаламга олган маъшуқа Оқиланинг Ҳикмат билан илк танишуvidан тортиб, то унга танини ҳадя этгунга қадар барча хатт-ҳаракатлари худди шу хил бўёқда, шу хил оҳангда берилади.

Фақат Оқила билан Ҳикмат эмас, асардаги бошқа ошиқ-маъшуқлар, эр-хотинлар орасидаги муносабатлар ҳам ниҳоятда яланғоч; аёл зотида ҳеч қанақа ўй-андиша, ибо, назокат йўқ. Мана, яна бир «ошиқ-маъшуқлар»нинг танишув эпизоди: Ойжамол Ашир деган йигитни кўчада тутиб, гапга солади:

«— Тўхтанг, Аширжон ака,— дейди қиз унинг кетидан эргашиб,— мени танияпсизми? Ойжамолман, иҳим... қаранг, чиройлиманми?

— Қоч, йўлимни тўсма, дадангга айтиб бераман,— дебди Ашир пўнғиллаб.

— Вой, Аширжон ака, тушларимга кирасиз, сизни яхши кўраман,— дебди қиз ҳам ипакдай эшилиб.

— Э, борсангчи, гуноҳ бўлади...

Ашир ҳамон жиғибийрони чиқиб, йўлдан қолмасликка ҳаракат қилибди. Шунда қиз унинг бўйнига осилмоқчи бўлибди.

— Вой, акажон, битта ўпинг...

Аширнинг капалаги учиб кетибди:

— Ҳозир нари кет! — дебди у овози қалтираб. — Бўлмаса бақириб одам йиғаман».

Бу ҳодисани ёзувчи ҳазил тариқасида берган. Майли, буниси ҳазил бўлақолсин. Лекин бутун бошли романда

айтарли бирорта ҳам росмана аёл зоти йўқ. Каромат хола эри Тўхтасин акага ёвуз душман, уни хор-зор қилади, бошига итнинг кунини солади; Жўра қоровулни аянчли кунларга қолдирган ҳам хотини, асли исми Шожалил бўлган бу одамга хотини Мактуба хиёнат қилади, ўйнаш орттириб, эрини қўлга тиғ ушлашга мажбур қилади; Ҳикматнинг хотини Ҳадича қаллоб, Ҳикмат билан Оқила орасига ғов бўлади...

Гап бу ерда авторнинг ғоявий-бадий мақсади — асар учун худди шу хил қаҳрамонларнинг зарурлиги ёки нозарурлиги устида кетаётгани йўқ, балки авторнинг севги, оила, интим масалаларга, кишиларнинг нозик интим туйғуларига ниҳоятда дағал, қўпол муносабати устида кетаётди. Ёзувчи ардоқлаган қаҳрамонлардан бири Ҳикмат домласининг муҳаббат ҳақидаги илмий асри муносабати билан унга: «Ахир муҳаббат ҳақида ҳам шунақа совуқ ёзиладими», — дейди. Бу гапни бир оз ўзгартириб, тўлдириб, бадий асар «Қора марварид»га нисбатан ҳам айтиш мумкин: муҳаббат, оила, аёл зоти ҳақида шунақа совуқ, дағал, яланғоч ёзиладими?!

Демак, автор муносабатида гап кўп. Ёзувчи аниқ-равшан, изчил ва одил ахлоқий позицияда турган, илгари сурган ғоясига, меҳр билан қаламга олган ҳодисасига китобхонни хайрихоҳ эта билган ва уни ҳаяжонга сола олган тақдирдагина юксак бадийликка эриша олади.

1

1

■

АДАБИЙ ҲАМКОРЛИК ВА РЕАЛИСТИК АНЪАНАЛАР

Бошқа халқларнинг маънавий бойликларидан ўрганиш, илғор анъаналарни ўзлаштириш, ўзаро тажриба алмашиш, ижодий таъсир — бадий тафаккур ривожининг муҳим омилларидан бири. Адабий жараённи белгиловчи нарса, шубҳасиз, ҳаётнинг ўзи; ammo ижодий ҳамкорлик ҳам санъаткор учун ҳаётний зарурият. Жаҳон адабиёти тарихидан маълумки, улкан санъаткорлар ҳеч қачон ўз миллий анъаналари билангина чекланиб қолган эмаслар, улар инсоният яратган барча санъат дурдоналаридан баҳраманд бўлишга интилиб келганлар. Фақат ўзгаларга, қардош халқлар адабиётига кўрсатган таъсирга қараб эмас, балки қайси адиблардан таъсирланганига, ўрнак олганига қараб ҳам санъаткорнинг, қолаверса бутун бир халқ адабиётининг савияси, тараққиёт даражасини аниқлаш мумкин.

Ўзбек адабий алоқалари тарихи икки асосий босқични ташкил этади. Ўзбек адабиёти минг йил давомида асосан шарқ халқлари — араб, ҳинд, форс-тожик адабиётлари билан ҳамкорликда тараққий этган. Бу ҳамкорликнинг энг олий чўққиси Алишер Навоий ижоди бўлди. Октябрь инқилобига қадар ўзбек адабиётида ҳеч ким Навоийчилик «кўб ва хўб» ёзган эмас, шуниси ҳам борки, ўзга адабиётларни билганда, уларнинг тажрибаларини ижодий ўзлаштиришида ҳеч ким Навоийга тенглаша олган эмас.

Утган асрнинг ўрталаридан, яъни Урта Осиё Чор Россиясининг мустамлакасига айлангандан кейин адабий ҳамкорлик тарихида янги давр бошланди. Ўзбек адиблари қадимий ҳамкорлик анъаналарига содиқ қолган ҳолда ўзлари учун янги тафаккур олами билан, Европа, биринчи галда прогрессив рус маданияти ва реалистик адабиёт билан бевосита танишишга муяссар бўлдилар. Тўғри, бу танишув гоаят секинлик билан борди. Чор ҳокимияти

бундан асло манфаатдор эмас эди, у прогрессив рус адабиётининг таъсир кучидан, қудратидан чўчир эди, шунинг учун ҳам имкон борича маҳаллий аҳолини гафлатда сақлашга, рус бадий тафаккури неъматларидан дариг тутишга тиришарди.

Бироқ қуёш нурини тўсиш, жиловлаш мумкин бўлмаганидек, илғор ғоялар, прогрессив маданият ўзига йўл очаверди; ҳаётга ташна гнёҳ тошни ёриб қуёшга талпинганидек, янгиликка, прогрессга чанқоқ қалам аҳллари илғор рус ва жаҳон адабиёти сари интилдилар.

Рус ва Европа адабиёти билан танишув бу фақат илғор ғоялар билан танишув бўлиб қолмасдан, айни пайтда етук реализм билан, бадий тафаккурнинг янги нафода усуллари, шакллари билан, реалистик драма, роман, повесть ва ҳикоя каби янги жанрлар билан танишув эди. Бу танишув ўзининг ижобий самараларини бера бошлади, ўзбек адiblари секин-аста янги аъъаналарни ўзлаштира бориб, реалистик драма ва прозанинг дастлабки намуналарини ярата бошладилар. Ҳамзанинг «Янги саодат», «Заҳарли ҳаёт», Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг «Бефарзанд Очилдибой», Абдулла Қодирийнинг «Улоқда» каби асарлари шу тариқа майдонга келди.

Октябрь революцияси мустамлакачилик сиёсатининг ҳамма кўрinishларини, жумладан, адабий ҳамкорлик йўлидаги ғовларни, нурни тўсган қора булутларни чилпарчин қилиб ташлади. Миллатларнинг тўла тенг ҳуқуқчилиги, ўзаро ишончи, ҳамкорлиги асосига қурилган янги типдаги давлат — СССРнинг ташкил топиши ҳар тарафлама адабий алоқалар учун катта истиқбол эшигини очиб берди. Октябрдан кейин амалга оширилган иқтисодий, сиёсий, маданий соҳадаги муҳим ўзгаришлар туфайли халқнинг маънавий савияси ва эҳтиёжи мисли кўрилмаган даражада ошди. Янги ҳаётнинг ўзи адабиёт ва санъатдан янгиликлар кутар эди. Ўзбек совет адабиётининг асосчилари замон талабини, халқ эҳтиёжини чуқур ҳис этиб, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ «Бой

ила хизматчи» ва «Ўтган кунлар»дек етук, «янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчага бўладиган» тўлақонли реалистик асарларни яратишга муваффақ бўлдилар. Бу икки асарнинг пайдо бўлиши рамзий характерга эга, улардан бири — Октябрь инқилобининг, иккинчиси эга СССРнинг тенгдоши; «Бой ила хизматчи» Октябрь бўрони уфуриб турган, Октябрь ғалабасини ҳимоя этиш учун шиддатли кураш кетаётган кезларда яратилган, «Ўтган кунлар» эга худди Советлар Иттифоқи ташкил топган тарихий 1922 йили эълон қилина бошлаган эди.

Миллий маҳдудлик ботқоғига ботиб қолган баъзи кимсалар ўша кезлари шарқнинг, шарқ адабиётининг «ўзига хослиги»ни пеш қилиб, рус, Европа адабиёти анъаналарининг кириб келишига кескин қарши чиққан, Европа таъсири миллий ўзига хосликни йўққа чиқаради, деб айюҳаннос солган эдилар. Ҳаёт, адабий тажриба уларнинг даъвосини рад этди, реализм, социалистик реализм бирор адабиётнинг хусусий белгиси, мулки бўлмай, балки интернационал характерга эга эканлигини, барча халқлар адабиёти оқибат-натижада келадиган йўл эканини турмушнинг ўзи тўла исбот қилди.

Чет элдаги айрим «мутахассислар» алмисоқдан қолган ўша эски гапларни ҳамон тўтиқушдай такрорлайдилар; уларнинг даъвосига кўра, реализм шарқ адабиёти учун бегона эмиш, социалистик реализм Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек адабиётига сунъий равишда маъмурий йўллар билан зўрлаб киритилган эмиш.

Аслида реализм ўзбек адабиёти учун бегона эмас; бу адабиёт узоқ йиллик реалистик анъаналарга эга, бироқ ўтмишда реализмнинг тўла намоён бўлиши учун имкон берадиган шароит йўқ эди. Маълумки, деярли барча халқлар адабиётида реализмнинг метод сифатида шаклланиши миллатнинг ўз-ўзини англаш жараёни кескинлашган, адабиётда ўзини бор бўйича кўриш истаги кучайган даврларга тўғри келади. Октябрь арафасида,

хусусан, Октябрдан кейинги йилларда бизда худди шундай жараён юз берди, бинобарин, реализмнинг метод сифатида тўла шаклланиши, етук реализмни таъмин этадиган драма ва роман жанрларининг туғилиши учун шароит етиланган эди, энди Ҳамза, А. Қодирий каби етук санъаткорларнинг янги анъаналарга, рус ва Европа адабиёти тажрибаларига мурожаат этиши ҳаётий зарурат бўлиб қолди.

Абдулла Қодирий бу ҳодиса моҳиятини жуда яхши ифода этган. У «Ўтган кунлар»га ёзган сўз бошида: «Модомики, биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсида ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашамиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг «Тоҳир ва Зуҳро»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳод ва Ширин»лари ва «Баҳромгўр»лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз»,— деган эди; адиб «Ўтган кунлар»ни «янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба» деб атайди; бошқа бир ўринда: «Мен бу китобим билан халқимизнинг рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортай дер эдим»,— дея ўзининг асл ниятини ошкор этади.

Ўзбек адабиёти учун янгилик бўлган «Бой ила хизматчи» ва «Ўтган кунлар» «миллий ўзига хослик»ни асло йўқотмади, балки хийла чуқурлаштирди: бу икки асар тажрибаси миллийлик реализмда энг олий нуқтага кўтарилишини яна бир бор исбот этди; ўзбек адабиётида реализмнинг тўла тантанасини таъмин этган худди шу икки асарда ўзбек халқи илк бор ўз қадди-бастини, турмуш тарзини, кучли ва заиф жиҳатларини худди тиниқ ойнадаги каби бор бўйича кўришга муяссар бўлди.

Ҳамза билан Қодирий тажрибаси 20-йиллардаёқ маълум анъана тусини ола бошлади. Уша йиллари адабиётга кириб келган Ойбек, Ғ. Фулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳорлар олдидан: «Қайси йўлдан бориш керак?»—деган савол кўидаланг турар эди, улар Ҳамза ва Қодирийлар йўлини

танладилар, миллий-адабий анъаналарга чуқур эҳтиромни сақлаган ҳолда рус ва жаҳон реалистик адабиёти традициялари изидан бордилар, рус адабиёти билан яқиндан танишув улар ҳаётида чуқур из қолдирди, ижодий тақдирини белгилаб берди, эстетик принципларининг шаклланишида муҳим роль ўйнади. Рус адабиётининг ҳаётбахш таъсири устида гап кетар экан, бу адибларнинг ҳаммаси бир масалада ҳамфикр. Ойбек янги адабиёт олами билан танишгандан кейин, «энди бутунлай бошқача ёзиш кераклигини тушундим», деса, Ҳамид Олимжон Горький асарларини ўқиб: «Бу ўқиш энг аввало менинг роман ва ҳикоя китоблари ҳақидаги содда тушунчани парча-парча қилди», деб ёзади, Ф. Ғулом Маяковский шеърятини яқиндан ўргангач, «энди шу вақтга қадар ёзганимдек ёза олмаслигимни англадим», деса, Абдулла Қаҳҳор: «Гоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалик гўзал, бунчалик ўткир қилган «сир»ларни кашф қила бошлаганимдан олдин ёзган ҳажвий «асарларим» кўзимга шу қадар ғариб кўриндики, минбаъд бунақа асарлар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай, ўша вақтдаги яширин имзом «Норин шилпиқ»дан воз кечиб, сўнгги фельетонларимга бошқа имзо... қўядиган бўлдим», дейди.

Рус-ўзбек адабий алоқалари, рус адабиётининг таъсири ҳақида талай илмий тадқиқотлар ёзилган, уларда жуда кўп мақбул фикрлар илгари сурилган. Лекин айрим асарларда ижодий таъсири бир ёқлама тушуниш, ники адабиётдаги ўхшаш ситуацияларни, бир-бирига яқин персонаж ва проблемаларни топиб олиб, шуларингана ижодий таъсирининг самараси, деб талқин этиш ҳоллари ҳамон учраб туради, ҳаттоки танқид қилиш лозим бўлган тақлидчилик кўрinishлари ҳам баъзан традиция деб тавсиф этилади.

Ижодий таъсири, менимча, фақат шаклий ўхшашликлардан, ғоявий проблематик муштаракликлардан эмас, аввало эстетик принциплардан қидириш керак. Ўзбек адиблари рус ва Европа прогрессив адабиётидан

ҳаммадан бурун реализминин ўрганди, улар ижодига «ос реалистик принципларни ўзлаштирди.

Ойбек Абдулла Қодирий прозаси биринчи навбатда ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туришини айтган, Қодирийни эса, «маълум нуқсонларидан қатъи назар туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор», деб атаган эди.

Ёзувчи бундай даражага ўз-ўзидан кўтарилган эмас; у, айрим ўртоқлар ўйлаганидек, фақат Миср фузаласи Жўржи Зайдондан ўрганши билангина чекланган эмас, рус ва жаҳон реалистик адабиётидан, Европа адабиётининг энг «сўнгги приёми»ларидан чуқур хабардор бўлган, реалистик ижод сирлари ва принципларини тўла эгаллаган; рус ва жаҳон реалистлари каби ҳаётийлик ва ҳаққонийликни ижодда асосий мезон деб билган; адабиётга оид мақолаларида шу принципни тарғиб қилган, асарларни баҳолашда шу принципга таянган, ҳаётий, ҳаққоний асарларга юксак баҳо берган, сохта, хаёлий асарларни кескин танқид остига олган; ўз ижодида шу принциплардан келиб чиқиб иш кўрган, ўз асарлари шаънига айтилган асоссиз даъволарни шу принципга суяниб рад этган. Унинг «Равот қашқирлари», «Ўқиш-ўрганиш» мақолалари реализмга асосланган адабий танқиднинг жуда яхши намунаси; «Ўтган кунлар» ҳам «Ўтган кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар» мақоласини эса реалист ёзувчининг эстетик манифести деб аташ мумкин.

А. Қодирий Ойбек билан учрашувда ўз асарларида «халқни қандай бўлса ўшандайлигича» кўрсатмоқчи бўлганини айтган экан. У ёшлар билан суҳбатда: «Ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш керак», «Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмақчи бўлсам, ўша жойни, аввал неча мартаба кўрган эсам-да, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман», «Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман», «Мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарса ёзмайман», деган.

Адиб С. Ҳусайиннинг «Ўтган кунлар» ҳақидаги танқидига изоҳ берар экан, «исёнинг жараёни айнан мен ёзганчадир», Кумуш билан боғлиқ можаролар «Турмуш ҳақиқатига қараб иртиқоб қилинган», «Хушрўйнинг табиийлигини англаш учун яна турмуш кишиларини ўрганish машаққатини зиммага олиш керак», «Отабек билан Кумуш орасидаги ишқий мулоқатлар ҳаётга хилоф эмас». «Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўп», дея ҳамма ҳолларда ҳаёт ҳақиқатига таянади.

Хуллас, ёзувчи ҳамisha изчил реалистик позицияда туради; бундай принципларни у рус ва Европа реалистларидан ўрганганлиги шубҳасиз. Унинг мақолаларидан Сервантес, Гоголь каби буюк реалистларнинг номи ҳурмат билан тилга олинади; адиб Чеховнинг «Хамелеон» ҳикоясини таҳлил этганда реалист ёзувчи услубига, унинг ижодий принципларига алоҳида эътибор беради, Чехов манерасига хос хусусиятларни жуда нозик ҳис этади; худди шу мақоласида Л. Толстой ва А. Чеховларни реалистик ижод принципи хусусидаги муҳим сўзларини кўчирма қилиб келтиради, ниҳоят, танқиднинг, «Ўтган кунлар» эскича усулда ёзилган, автор Европа адабиётининг «сўнгги приём»ларидан етарли фойдаланмаган, деган таънасига жавобан дангал: «Ҳаттоки мен «сўнгги приёмлардан баъзиларини «Ўтган кунлар»га эртарақ киргизган бўлсам керак...» — дейди.

Ойбек, А. Қаҳҳор каби улкан реалистларнинг адабий ҳамкорликка оид мулоҳазаларини синчиклаб кузатган китобхон яна шу ҳолатга дуч келади, улар ҳам қардош ва жаҳон халқлари адабиётидан аввало реалистик ижод принципларини ўрганган.

Ойбек ўз авлоди ижодий биографиясининг ибтидосини мана бу сўзларда жуда яхши ифода этган: «Айтмоқчи, менинг авлодим онгли ҳаётга революция билан бирга қадам қўйди, ҳаётдаги биздан катта кишиларга ғалати туюлган тараққиёт ва ўзгаришлар биз учун нормал ҳодиса эди. Ривожланиш тез суръатлар билан борар, ҳар

бир кун қандайдир бирор янгилик бахш этар, газета.лар ва митинглар ҳаётни шпорлар тилига таржима этар, шеърят мавзулар ва ритмларни секин оқадиган ва образларни системаси жиҳатидан мураккаб бўлган традицион шакллардан эмас, ҳаётдан ўрганарди». Демак, ҳаётнинг ўзи янгича бадиий ифодаларни, поэтик соддаликни, реализмни тақозо этар эди. Янгича ифодаларни тезроқ ўзлаштиришда бу авлодга ҳам қардошлар мададга келди.

Ойбек дастлаб тил жиҳатдан ўзига яқин турк поэзиясидаги янгиликлар билан танишди. «Янги турк поэзиясининг асарлари мени илк марта лирик соддалик йўлчда изланишга ўргатди», «Муҳим ва мураккаб нарсалар ҳақида соддагина қилиб сўз айтиш мумкин экан», — дейди у. Сўнгра адиб рус тилини жиддий ўрганишга киришади, рус ва жаҳон классиклари асарлари билан таниша бошлайди. «Шундан кейин, — дейди ёзувчи, — кашфиётлар оқими мени лол қолдираверди». Блок, Пушкин каби улкан реалистлар асарларидаги жозиба кучини у «ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасини абадийлаштириш» маҳоратидан, тасвирдаги аниқликдан, ҳаёт ҳақида ниҳоятда тўлиқ тасаввур бериш хислатидан қидиради. Сўнгра шундай хулосага келади: «Мен шунинг учун ҳам бутун вужудим билан поэзиянинг улкан меҳнатини, ҳаётни чуқур билишни талаб этишини сездим».

Ойбек М. Горький ҳақидаги қайдларида буюк адиб асарларининг ғоявий-ижтимоий аҳамиятини таъкидлаш билан баробар, улардаги психологик таҳлил маҳоратига, «ҳаётни ҳақиқий рангида кўрсатиш» санъатига тан берди. Горький асарларидаги худди шу фазилатларни мукамал ўрганиб, ҳазм этади, ўзига сингдиради. «Горький асарлари хазинасидан олган сабоқларим ёрдам ила ўзим проза соҳасида йўл топдим, «Қутлуғ қон», «Навой», «Олтин водийдан шабадалар» асарларимни яратдим», — деб ёзади у.

Рус адабиёти билан танишув Абдулла Қаҳҳорин «янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши

эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадек акс эттирган адабиёт оламга етаклади». У Гоголь асарларини ўқир экан, ҳаёт ҳақиқатини «холис» туриб акс эттириш, «одамнинг характерига қўл уриш», характерларни пластик тарзда тасвирлаш маҳоратига диққат қилади. Рус адибларидан хусусан Чехов ижоди Абдулла Қаҳҳор учун улкан мактаб бўлди. У бу мактабдан ҳам аввало реализм сирларини ўрганди. Ёзувчининг ўзи бунини шундай эътироф этган: «Чехов менга ашё ва ҳодисаларга қараб, уларни қандай кўришни ўргатди. Илгари гўё оламга хира кўзойнак орқали қараган эканман. Эндиликда бу кўзойнак тиниқ, беғубор бўлди-ю, ҳаётни равшан, ҳамма нарсани ўз рангида, илгари чаплашиб ётган иккир-чикирларни аниқ кўра бошладим. Ҳаёт ҳодисалари, одам характерининг замиридаги маънони пайқайдиган бўлдим. Воқелик мураккаб бўлиб, ёзувчи уни таркибларга ажратиши, яъни таҳлил қилиши, шундан кейингина қоғозда қайта тиклаши кераклигини англадим».

Демак, А. Қаҳҳор Чеховдан биринчи галда ҳаётга реалистик ёзувчи кўзи билан қарашни ўрганган.

Биз келтирган далилларнинг ўзиёқ рус ва жаҳон прогрессив адабиётининг ўзбек адиблари ижодига кўрсатган таъсири аввало реализмни, реалистик ижод принципларини ўзлаштириш тарзида борган, деган ҳукмни тўла тасдиқлайди.

Модомки реализм ҳаёт ҳақиқатига, ҳаётни ўз рангида кўрсатишга асосланган экан, реалистлардан ўрганган тақлидчилликни бутунлай инкор этади, тақлидчилик аралашган жойда реализмнинг муҳим шартин — ҳаётийлик, ҳаққонийлик барбод бўлади. Ўзбек адиблари ижодида баъзан шундай кўнгилсиз ҳодисалар юз берган. Бунини адибларнинг ўзлари эътироф этишган. Чунончи, Абдулла Қодирий «Жувонбоз» ҳикояси «татарларда чиқиб турган ҳикоя ва романларга тақлидан» ёзилгани учун ҳам муваффақиятсизликка учраганини айтган. Абдулла

Қаҳҳор дейди: «Гоголнинг сахна асарларига тақлид қилиб бир нарса ёзишга уринган пайтларим ҳам бўлган, лекин бу уринишлар машқдан нари ўтган эмас. Бу машқларда Гоголга нақадар кўпроқ тақлид қилсам, қаламим остидан чиққан одамлар шу қадар сохта, шу қадар ўлик бўлар эди. Бунинг сабабини кейинроқ билсам: мен Гоголга кўр-кўрона тақлид қилган эканман».

Тўғри, улкан реалистларда баъзан бир-бирига ўхшаш персонажлар, ситуациялар ҳам учраб қолади. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» повестидаги Бабар А. Чеховнинг «Ёвуз ниятли киши» ҳикоясидаги Денисга ўхшаш кетади. Гарчи шундай бўлса-да, бу ерда ҳеч қанақа сунъийлик, сохталик йўқ. Бабар образи ниҳоятда жонли, ҳаётий, ҳаққоний чиққан. Бунинг сири шундаки, Бабар билан Денис «замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи», Бабар Дениснинг деярли замондоши, улар бир хил замон, бир хил шароит фарзандлари; Бабар ҳаётда бор шахс, ёзувчи уни яқиндан билган. Бабар фожнаси бўлғувси ёзувчини қаттиқ изтиробга солган, лекин бу фактлар ёзувчи кўнглида узоқ вақт тошдек чўкиб ётган. Чехов асарларини ўқигандан кейин, Чеховнинг ижод «сирлари»дан воқиф бўлгач, бу хотиралар уйғонади, юзага чиқади, Бабар ва унга ўхшаш ҳаёт одамлари бирин-кетин асарлар саҳифасига кириб кела бошлайди. Гарчи Бабар, шунингдек, «Ўғри», «Бемор», «Анор» каби ҳикоялар қаҳрамонлари моҳият эътибори билан Чехов қаҳрамонларига яқин турса-да, ниҳоятда миллий, бетакрор, уларда биз ҳеч қанақа тақлид изларини кўрмаймиз.

Рус адабиёти классикларининг анъаналари ҳақида гапирганда яна бир муҳим масалага эътиборни жалб этмоқчиман. К. Федин «Литературная газета» муҳбири билан суҳбатда: «Адабиётда мени биринчи бор ларзага солган асар Гоголнинг «Шинел»и бўлган эди. Менимча, биз сўз санъаткорлари ўз ақли, меҳнати, билими, кучи билан халқ фаровонлигини таъминлаётган оддий, камсу-

қум одамлар ҳақида кўпроқ ўйлашимиз зарурга ўхшайди. Достоевский, Чехов, Горький қаҳрамонлари билан илк бор танишган ўша олис дамлардаёқ, бу адабиёт ўз қаҳрамонлари орқали азалдан оддий одамларни ҳурмат қилишни, ҳалққа хизмат қилишни ўзининг асосий мақсади деб билишини кўриб, унга меҳрим тушиб қолган эди. Бизнинг рус совет адабиётида мен учун энг муҳими, энг қадрлиси шу», деган эди («Лит. газета», 1972, № 8).

Ўзбек адиблари ҳам бу сўзларни айтишга тўла ҳақли. Рус реалистларидаги шу фазилат ўзбек реалистларининг ҳам қалбини асир этган; уларнинг деярли барча асарларида оддий, камсуқум одамларга чуқур ҳурмат-эҳтиром туйғуси баралла уфуриб туради. «Бой ила хизматчи»даги Гофир, Жамила, А. Қодирий романларидаги Уста Олим, Ҳасанали, Анвар, Сафар бўзчи, Обид кетмон каби оддий меҳнат аҳли нақадар меҳр-муҳаббат билан қаламга олинган! Қодирий ўзинга тўқ онла одамлари Юсуфбек ҳожини, Қутидор, Офтобойим, Отабек, Кумуш ва Раъноларни қаламга олганда ҳам улар табиатидаги оддий, инсоний фазилатларни алоҳида таъкидлайди, китобхонда худди шу фазилатларга нисбатан хайрихоҳлик уйғотади. Ғ. Ғуломнинг «Едгор» ва «Шум бола»сидан тортиб «Менинг ўғригина болам» ҳикоясигача, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидан тортиб «Болалик» повестига қадар, А. Қаҳҳорнинг «Бемор» ва «Анор»идан тортиб «Ўтмишдан эртактлар»игача шу хусусиятни кўрамиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек адабиётида реализм принципларини эгаллаш янги шароитда, социализм кўриш даврида юз берди, бинобарин, рус ва жаҳон классикларидан ўрганиш актив ижодий характерга эга бўлди, бизда етуқ реализмнинг шаклланиши аини пайтда социалистик реализмнинг шаклланиш даврига тўғри келди.

Ўзбек адиблари адабий жараёнда фақатгина шогирд бўлиб қолмасдан, социалистик реализм принципларини қарор топтиришда фаол иштирок этдилар, умумсовет

адабиёти хазинасига, ягона совет адабиёти тараққиётига муносиб улуш қўшдилар. Ҳамза, Қодирий асарлари 20-йиллардаёқ қардош халқлар орасида катта шухрат топди, тожик, туркман, қozoқ наси ва драматургияси ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. 30-йилларга келиб Айниӣ, Ойбек, Ғ. Ғулom, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Шайхзода, К. Яшин, Миртемир каби сўз усталарининг майдонга чиқиши билан ўзбек адабиётининг таъсир доираси яна ҳам кенгайди, Улуғ Ватан уруши ва урушдан кейинги йилларда адабиётимиз довруғи жаҳонга ёйилди. Аммо ўзбек адиблари ҳеч қачон қардошлардан ўрганишдан тўхтамади, балки худди ўша адабий ҳамкорликдан куч-қудрат олиб, шу даражага кўтарилди.

Социализм шароитида амалга оширилган социал-иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар, социалистик ишлаб чиқариш кучларининг ўсганлиги ва миллатларaro ҳамкорлик кенгайганлиги, социалистик миллатлар ривожланиб бир-бири билан яқинлашганлиги оқибати ўларoқ одамларнинг илгари мисли кўрилмаган тарихий бирлиги — совет халқи вужудга келди.

Ҳозирги вақтда социалистик миллатларнинг ўзарo яқинлашуви жараёни тобора интенсив тус олаётир. Ш. Рашидов «Правда» газетасида эълон қилинган «Мустақкам қардошлик» мақоласида таъкидлаганидек, миллатлар бир-бирлари билан нечоғлик кўп яқинлашиб борсалар, нечоғлик кенг ва мустақкам алоқа қилсалар, уларнинг бир-бирини бойинтиш жараёни шу қадар тўлатўкис бўлиб боради ва бинобарин миллатлардан ҳар бири шу қадар тез ривожланади ва ҳар томонлама раvнақ топади...

Бу гаплар бевосита маданият ва адабиёт масалаларига ҳам алоқадор. Ҳозирга келиб адабий ҳамкорлик, миллий адабиётлар орасидаги ўзарo таъсир, тажриба алмашиш жараёни мисли кўрилмаган тарзда кенгайди.

Эндиликда ўзбек ёзувчилари бой миллий реалистик анъаналарга эга, рус ва жаҳон классикларидан ўрга-

нишда катта тажриба орттирган, жаҳон ва қардош халқлар адабиётида юз бераётган янгилликлардан ўз вақтида хабардор. М. Шолохов, К. Федин, К. Симонов, Р. Гамзатов, Ч. Айтматов каби замонамизнинг улкан санъаткорларининг яратган ҳар бир янги асарини, адабиёт ҳақида айтган ҳар бир янги гапини ўша кунинёқ ўзбек ёзувчисининг қўлига тушади, қулоғига етади. Ахир биз ўтган асрда бир мамлакат осмонини остида яшаб туриб Толстой, Достоевский, Чехов каби буюк замондошлари дунёда борлигини билмай оламдан ўтиб кетган шоирларни биламиз-ку! Ҳозир ўзбек адабиётини, унинг реалистик анъаналарини яна ҳам юксакроқ босқичга кўтариш учун ҳамма имкониятлар бор. Адабий ҳамкорликнинг ҳозирги даражаси адабиётимиз янгилликларини жаҳон ва қардош халқлар адабиётидаги энг сўнгги муваффақиятларгази билан ўлчашни тақозо этади. Бу ҳол ёзувчиларимиз зиммасига катта масъулият юклайди.

САНЪАТҚОРНИНГ ҚУШ ҚАНОТИ

СССРнинг ташкил топиши миллатлар ва миллий маданиятлар ҳамкорлиги тарихида янги давр очди, миллий маданиятларнинг бир-бирига таъсир кўрсатиш, ўзаро тажриба алмашиш, бир-бирини бойитиш ҳамда яқинлашиш жараёнини тезлаштириб юборди. Жаҳон социалистик системасининг вужудга келиши муносабати билан бу жараён доираси яна ҳам кенгайиб кетди.

Шу жараён туфайли ҳар бир миллий маданиятда миллий анъаналар билан интернационал хусусиятларнинг ўзаро диалектик муносабати энг актуал масалалардан бирига айланиб қолди. Мана, эллик йилдирки, шу масала теварагида тўхтовсиз баҳс кетади, ягона оила шароитида миллатлар ва миллий маданиятларнинг тақдири қандай кечади, яқинлашув жараёнида миллий анъаналарнинг роли ва ўрни қандай бўлади, деган савол ҳали ҳам кун тартибидан тушган эмас.

Маълумки, чет элдаги «советшунос»лар ҳам бу баҳсга аралашиб турадилар, улар ҳодиса моҳиятини ўзларича талқин этиб, миллий бўлмаган қандайдир бир тузум миллатлар ва миллий маданиятларни гўё ютиб йўқ қилиб юбормоқда, деб туҳмат қиладилар.

Марксистик адабиётшунослар советлар ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ бу жараён моҳиятини ялпий асосда таҳлил этиб берган эдилар. Чунончи, А. В. Луначарский шундай ёзган эди: «Инсоният тўхтовсиз маданиятни интернационаллаштириш йўлидан боради. Миллий асоснинг узоқ вақт, ҳаттоки, абадий сақланиб қолиши шубҳасиз, ахир интернационализм умуминсоний симфониядаги миллий мотивларни йўқотмайди, аксинча уларнинг бойиб, эркин гармоник тарзда қўшилиб боришини тақозо этади».

Қўпмиллатли совет адабиётининг 50 йиллик тажрибаси бу фикрнинг тўғрилигини тўла исбот этади. Шу

Йиллар давомида ҳар бир миллий адабиёт интернационал хусусиятлар билан бойиди, қардош адабиётларнинг жуда кўп эстетик тажрибаларини ўзлаштирди, социалистик реализм — уларнинг барчаси учун ягона метод бўлиб қолди, бироқ бу ҳол миллий анъаналарни, миллий ўзига хосликни асло сўндиргани, сусайтиргани йўқ, балки миллий анъаналарга янги куч, янгича тус бахш этди, миллий анъаналарнинг янгиланиш жараёнини авж олдириб юборди.

Миллийлик ва интернационалликнинг ўзаро муносабати устида гап кетадиган бўлса, қардош халқлар адабиёти улкан арбобларининг фикри ҳамиша бир ердан чиқади. Атоқли авар шоири Расул Гамзатов дейди:

«Бу ўринда икки тушунча (**миллийлик ва интернационалик — У. Н.**) бир-бирини рад этмайди, аксинча, тўлдирди. Шохлар томирлар билан, жилғалар булоқлар билан боғлиқ бўлганидек, бу икки тушунча ҳам бир-бирдан ажралмасдир. Негаки, бизнинг ғоявий позициямиз миллий маданиятни рад этмайди, аксинча, уни тасдиқлайди ва гуллаб-яшнаши учун шаронт яратиб беради. Коммунистик дунёқараш ҳеч бир халқдан ўз ҳаёт тарзини, уфр-одатларини, яхши анъаналарини, тили ва маданиятини қурбон қилишни талаб этмайди. Аксинча, миллийлик бизнинг мамлакатимизда бундан буён ҳам тараққий этаверади, янги оҳанг ва мазмунга эга бўлаверади. Социализм шаронтида ҳар бир халққа инсоният тараққиёти учун ўз ҳиссасини қўшиш имконияти яратиб берилган. Бир қўшиқ оҳанги бошқа бир қўшиқ оҳангини бўғиб қўймайди. Биз янги қўшиқлар айтамыз, лекин гўдаклигимизда ошамиздан эшитган алладан ҳам воз кечмаймыз. Келажак сари қадам ташлаётган болалар оқсоқол боболарининг эртақларини жон қулоғи билан тинглайдилар». «Лекин янги замон, — деб таъкидлайди у, — кишидан янги қўшиқларни талаб этади. Янги воқеалар янгича муносабатлар, янги ғоялар, янги одамлар, янги куйчиларни,

алангали йилларнинг жонли гувоҳларини, ўзларнинг ўй-туйғуларини тараннум этувчи шоирларни талаб этмоқда. Шунга қарамай, шеърятнинг бош моҳияти ва замини ўзгармайди. Ўз халқига таг-томири билан чамбарчас боғланган, ўз она замини ва ўз ўлкасига бир умр содиқ қоладиган шоиргина, бутун жаҳонда ўз юртининг намояндаси бўла оладиган куйчигина ҳақиқий шоирдир».

Машҳур литва шоири Эд. Межелайтис миллийлик ва интернационалликни дарахтнинг илдиз ва шохларига қиёс қилиб: «Илдизлар ер қаърига чуқурроқ кириб борсин, шохлар осмон сари юксакроқ бўй чўзсин!» — дейди. Унингча, миллий заминга яқинлик, интернационал кенглик — адабиёт ривожининг асосий гарови.

Донгдор қирғиз ёзувчиси Ч. Айтматов «Известия» газетаси мухбири билан суҳбатда ўз тажрибасига таяниб, она тили ҳамда миллий анъаналар сапъаткорни вояга етказадиган асосий замин, деб атади.

Ўзбек адиби Ш. Рашидовнинг «Правда»да босилган «Мустаҳкам қардошлик» сарлавҳали мақоласида шу гапларни ўқиймиз:

«Халқларнинг дўстлиги, қардошларча ҳамкорлиги вазиятида ҳар бир миллатнинг маданий хазинаси интернационал характерда бўлган ижодиёт билан донм бойитилади...

Аmmo бу гапдан, халқларнинг маданияти ўзининг миллий хусусиятларидан маҳрум бўлиб қолади, деган маъно келиб чиқмайди, аксинча, ана шу маданиятлар социалистик мазмун билан бойитилиб, ўз халқларига хос хусусиятларни миллий формалар воситаси билан тўла-роқ ифодалаш имкониятига эга бўладилар. Миллий хусусиятлар йўқолмайди, балки умумсовет, умумхалқ фикрини ифодалаш формаси сифатида ривожланаверади».

Адабий жараён хийла мураккаб. Миллийлик ва интернационалликнинг бевосита намоён бўлишида баъзан бир ёқламаликлар учраб туради. Айрим ёзувчилар умум-

инсоний темалар ҳақида ёзаман, умумжаҳон аҳамиятига молик проблемаларни кўтараман, интернационал юксакликка интиламан, деб конкрет миллий заминдан ажраллиб қоладилар, макон ва замондан жудо «муаллақ асар»лар шу тариқа вужудга келади, уларни ўқиганингда, шонр айтмоқчи, авторни ким ва қайси ўлкадан эканлигини, унинг қишлоғи олдидан қандай жилга оқиб ўтишини, бу оламга уни қайси сўқмоқ етаклаб келганини, унинг бешинги устида онаси қандай алла айтганини ажратолмайсан киши...

Мана шундай асарларни рўкач қилиб ҳақиқий аҳволни бузиб кўрсатиш, буни интернационаллаштириш оқибати деб талқин этиш ҳоллари учраб турибди. Аслида бу — талантсизлик оқибати, миллийлик йўқ жойда ҳақиқат ҳам, маҳорат ҳам йўқ.

Кўпинча биз миллийлик ва интернационалликни гоявий аспектда ўрганиш билан банд бўлиб кетиб, бевосита маҳорат масалалари билан боғлиқ томонларига етарли эътибор бермаймиз. Ҳолбуки миллийлик, интернационаллик ва маҳорат ажралмасдир. Юксак маҳорат билан ёзилган асарларда, улкан талантларда миллийлик ва интернационаллик бир бутунни ташкил этади. Бу тушунчалар санъат ҳамда адабиётнинг асл табияти, яъни типиклик қонуни, ҳодисаларни индивидуаллаштириш ва умумлаштириш хусусияти билан туташиб кетади.

Шу ўринда Р. Гамзатовнинг яна бир гапини эслатиб ўтишга тўғри келади. У ёзади: «Айрим шонрларнинг «Умумжаҳон шеърӣ тўпламалари»дан кўра Есениннинг Рязани, Твардовскийнинг Смоленск ўлкаси Россия ҳақида менга кўпроқ маълумот берган. Бутун бир халқ тўғрисидаги умумий мисраларга нисбатан юртдошларимнинг ўз овули ҳақидаги шеърлари халқнинг туйғу ва интилишлари тўғрисида менга кўпроқ нарсани ҳикоя қилади. Негаки, бугунги кунда ҳар бир қишлоқ ўз тақдирини билан бутун социалистик мамлакатга, бутун дунёга чамбарчас боғлашандир».

Баъзан миллийлик деганда фақат ўз миллати ҳақида ёзиш, уларнинг ўй-туйғуларини акс эттириш ёки, аксинча, интернационаллик деганда нуқул дўстлик мавзuida, ўзга халқлар ҳаётидан асарлар ёзиш деб тушунилади. Аслида миллийлик ва интернационаллик доираси жуда кенг.

Миллийлик гўё талантнинг даражасини кўрсатувчи бир мезон, унга қараб санъаткорнинг халққа, ҳаётга яқинлигини, кузатувчанлигини, халқ дилини қанчалик билишини, ҳис этишини пайқаш мумкин; интернационаллик эса гўё талантнинг кўлами, фикр доирасини кўрсатувчи бир мезон, унга қараб ёзувчининг позициясини, эстетик маданиятини англаш мумкин.

Чунончи, Расул Гамзатов нуқул ўз юрти, ўзи яхши билган, қалбига яқин бўлган Доғистонни, авар халқи ҳақида ёзади, Чингиз Айтматов эса ҳаминша қирғизлар ҳаётидан ҳикоя қилади, бир-икки қозоқ йигитини мустасно қилганда, унинг қисса ва ҳикояларида бошқа халқ вакиллари образи деярли учрамайди. Бу ҳол, яъни миллий замин ҳар иккала автор асарларига ҳам бетакрор миллий руҳ бахш этади, лекин улардаги миллийлик интернационалликка асло монелик қилмайди, аксинча улар жуда катта умумбашарий маъно касб этади. Гап шундаки, ҳар иккала автор ҳам улкан талант эгаси, улар рус, қардош, жаҳон адабиёти тажрибаларидан чуқур хабардор, улар ўзи яхши билган ҳаёт ҳақиқатига юксак позицияда туриб ёндашадилар, қаламга олган ҳаёт парчасидан катта умумлашмалар чиқара билдилар, шу конкрет миллий ҳаёт парчаси орқали бутун мамлакатни, жаҳон халқларини қизиқтирадиган, ҳаяжонга соладиган гапларни топиб айтадилар. Шунинг учун ҳам Р. Гамзатовнинг Цада овули ҳақидаги ўй-кечинималари жаҳон ўқувчиларининг дилига йўл топди, Ч. Айтматовнинг «Оқ кема» қиссасида кичик қирғиз овулида юз берган ҳодисалар тасвири жаҳонни ларзага келтирди. Ҳақиқий маънодаги интернационаллик деганда, миллийлик, интерна-

ционаллик ва маҳоратнинг ажралмаслиги деганда мен аввало шунини тушунаман.

Ўзбек адабиётининг классик намуналари бўлиб қолган Ғ. Ғулум, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Миртемир, Зулфия шеърларига, «Бой ила хизматчи», «Ўтган кунлар», «Қутлуғ қон», «Синчалак», «Нурхон» каби шоҳ асарларга ҳам шу фазилят ёр, сўнгги йилларда бизда яратилган энг яхши асарларда ҳам шу хусусият мавжуд. Баъзи асарларда миллий руҳ барқ уриб турмаётган экан, демак, уларда юксак баднийлик, ҳаққонийлик, ҳаётнийлик ҳам етишмайди ёки, аксинча, бошқа бир гуруҳ асарларда «миллий бўёқ» етарли бўлса ҳам Кўктерақдан нарига ўтолмаётган экан, демак, улар ҳам маҳорат жиҳатдан оқсайди.

Миллийлик ва интернационалликнинг ўзаро муносабатида миллий адабий анъаналар билан бошқа халқлар адабиёти тажрибаларини қўшиб олиб бориш гоят муҳим ҳамда мураккаб проблемалардан биридир.

Масаланинг мураккаблиги шундаки, ҳозирги пайтда ҳар бир миллий адабиёт қардош адабиётларнинг қуршови, кучли таъсири остида турибди, қолаверса, ўтмишда реалистик анъаналарга эга бўлмаган кўпгина миллий адабиётлар кейинги 50 йил ичида бой реалистик тажриба тўплади, мамлакатимиздаги энг илғор адабиётлар билан тенглашиб олди, демак, ҳар бир миллий адабиёт барқарор миллий реалистик анъаналарга эга; ҳозир қалам тебратаётган ҳар бир адиб булар билан ҳисоблашмай ёлғи йўқ. Иккинчи томондан, ҳаммага аёнки, адабий асар китобхон учун ёзилади, асар аслида санъаткорнинг китобхон билан суҳбати; ҳозирги китобхоннинг диди, савияси жуда юксак, унинг миллий состави ҳам ҳар хил; ёзувчи қўлга қалам олар экан, фақат ўз миллиятининггина эмас, умумиттифоқ, бинобарин, жаҳон китобхонларини ҳам ўйлайди, улар билан умумий тил топиш йўлини излайди; ҳозирги вақтда умумхалқ доирасига чиқишни ният қилмаган бирорта ҳам адибни топиш мушкул.

Мана шу жараён миллий адабиётларнинг бадний шакл, ифодалар оламида чуқур из қолдирмоқда, адабиёт тобора ғоят хилма-хил анъаналар, тажрибалар туташадиган бир майдон бўлиб қолмоқда. Ана шундай шароитда «хаммабоб ўрта йўл»ни топиш, ўз халқига ҳам, бошқа халқларга ҳам баб-баробар етиб борадиган қилиб гапириш, миллий анъаналарни қардошлар тажрибаси билан мутаносиб равишда уйғунлаштириш ҳозирги замон ёзувчисидан юксак дид, улкан маҳорат, катта жасорат талаб этади.

Улкан санъаткорлар бу мураккаб муаммони муваффақият билан ҳал этмоқда. Худди ана шу хилма-хил анъаналарнинг «туташиш» жараёнида сира кутулмаган бурилишлар, кескин ўзгаришлар, улкан бадний кашфиётлар рўй берапти.

Бу ўринда мен уч асарни мисол қилиб келтирмоқчиман. Адабий танқид сўнгги йилларда пайдо бўлган «Доғистоним», «Оқ кема» ва «Чинор» асарлари шакл, бадний ифода жиҳатдан янгилик бўлганлигини таъкидлади. Бу янгиликнинг илдизи шакл бобидаги миллий ва интернационал анъаналарга бориб тақалади.

«Доғистоним» асари аввало халқ оғзаки ижодига хос эртақ, латифа, қочирма, ҳазил-мутойибаларга мўл-кўллиги билан ажралиб туради; иккинчидан, унда шарқ классик прозасига хос донишмандлик ҳам бор, фикрни ибратли ҳикоялар орқали тасдиқлаш, ҳам китобий, ҳам ҳаётий нақлларга кенг мурожаат этиш усули Шайх Саъдий тажрибаларини, асарда хилма-хил жанр хусусиятларининг мавжудлиги ҳам қадимги проза намуналарини эсга солади. Айни пайтда бу асар ҳозирги замон насри оҳанги билан, чуқур реалистик руҳ билан суғорилган, аниқроғи халқ оғзаки ижоди ва дидактик проза приёملари реалистик анъаналарга бўйсундирилган, натижада эски шакллар тамоман янгириб, яшариб кетган. Бу шакл ҳозирги куннинг энг ўткир масалаларини кўтаришда, уни кенг китобхонлар оmmasига етказишда авторга ниҳоятда қўл келган.

«Оқ кема» — танқидчилар таъкидлаганидек, шакл жиҳатдан Ч. Айтматовнинг миллий анъаналарга энг яқин турган асари. Қиссага автор «Эртақдан сўнг» деган бошқа бир ном ҳам берган. Асар қирғиз халқ эртаги асосига қурилган, қадимий эртақ билан ҳозирги кун воқеалари ажойиб тарзда бир-бирига тутшиб кетган. Аввало, асарда келтирилган эртақ воқеаси шу куннинг муҳим гапини ифода этишга хизмат этади; шуниси муҳимки, ёзувчи халқ эртагини ҳозирги адабиётга хизмат эттириш билан чекланмасдан, эртақ услубини ҳозирги реалистик услубга бўйсундирган; қиссада эртақнинг ифода услуби халқ оғзаки ижодидаги услубдан тамоман фарқ қилади, автор одамлараро ҳозирги муносабатларни тасвир этганда ҳам, эртақ воқеаларини ҳикоя қилганда ҳам бир хил реалистик оҳангда гапиради, эртақ воқеаларини реалистик воситалар орқали, худди ҳаққоний воқеалар каби, шундоққина кўз олдингизда гавдалантириб юборади. Хуллас, қадимий миллий анъаналар реалистик прозанинг сўнгги тажрибалари билан қўшилиши туфайли ҳам миллий, ҳам интернационал характердаги етук замонавий бадний шакл вужудга келган.

«Чинор» ҳам, менинг назаримда, Асқад Мухтор ижодидаги миллий замонга, миллий анъаналаримизга энг яқин турувчи асардир. Адабий танқидчиликда бу асар роман жанри намунаси сифатида тилга олинаётган бўлса ҳам, автор уни роман деб эмас, «Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар...» деб атаган. У фақат хилма-хил жанрлардан ташкил топган асар бўлибгина қолмай, услубларининг, ифода усулларининг ранг-баранглиги билан ҳам ажралиб туради. Биз унда қадимий наср ифодаларидан тортиб ҳозирги прозанинг романтик, изчил реалистик, дедектив-саргузашт каби услубларига қадар, оддий дидактик баёндан тортиб фалсафий аналитик тасвир йўлига қадар ғоят хилма-хил анъаналарнинг гармониясига дуч келамиз. Афсуски, ёзувчининг шаклий-усlubий изланишлари адабий танқидчиликда муносиб баҳо-

сини ололгани йўқ. Менимча, Асқад Мухтор тажрибаси ҳозирги ўзбек насри учун гоят ибратли бўлиб, бу умум-совет адабиётидаги энг муҳим жараёнлар билан узвий боғлиқдир.

Миллий замишга муносабатда бўлгани каби миллий адабий анъаналарга ёндашишда ёки қардош адабиётлар тажрибасини ўзлаштиришда ҳам бизда баъзан бир ёқламаликлар содир бўляпти. Сунъийлик, атайинлик, тақлид — адабиётнинг душмани. Ҳар қандай анъана, тажриба табиий, зарурий кўриниш касб этгандагина, анъанага эгаллаш ижодий характерда бўлгандагина ўзини оқлай олади. «Доғистоним», «Оқ кема» ва «Чинор» авторлари миллий адабий анъаналарга қандайдир зарурий эҳтиёждан келиб чиқиб ёндашганлар, кўнгилдаги гапни айтиш, ифодалаш учун бундан мақбулроқ бошқача йўл йўқлиги сабабли ҳам худди шу шаклни танлаганлар; уларда мазмун ўзига ниҳоятда мос шаклни топгани учун ҳам бу асарлар новаторлик даражасига кўтарилган. Айрим авторлар изланишлар пайтида бадний ижоднинг мана шу қонуниятларини етарли ҳисобга олмаётирлар. Иккита мисол келтириш билан чекланаман.

Шоир Тўра Сулаймон халқ дostonлари йўлида янги асарлар яратишга уриниб кўрди, замондошларимиз саргузаштлари ва образини қадимий дostonлар услубида ифода этишга интилади. Ниҳоятда оммабон, халқчил услубда ёзилган бўлишига қарамай, унинг дostonлари у қадар оммаланиб кетолмади. Сабаби, ҳар иккала асарда ҳам услуб жиҳатдан дostonларга тақлид кучли, автор маълум зарурий эҳтиёж туфайли эмас, шунчаки бир ҳавас, тажриба учунгина дoston анъаналарига мурожат этган кўринади; шоир анъаналарга янгича ижодий ёндашиш, уни ҳозирги реалистик тажрибалар билан қўшиб олиб бориш устида етарли бош қотирмайди.

Бошқа бир ёш ёзувчи Шукур Холмирзаева эса акс ҳолни кўради. Ш. Холмирзаев ҳозирги замон рус, қар-

дош халқлар ва жаҳон прогрессив адабиёти тажрибаларидан чуқур хабардор. У ҳозирги замон адабиётининг энг сўнги услуб ва усулларини ўзбек адабиётига олиб киришга, насримизда янгича сўзлаш тарзини шакллантиришга интилади. Ёш автор қатор рус, латин ва эстон прозаиклари, шунингдек, прогрессив ғарб адабиётидаги айрим адиблар каби «рационал проза» номи билан юритилаётган «ҳиссиётдан ҳоли», фақат «ақл» ва «фактлар тили» билан сўзловчи тасвир йўлидан боряпти. Шуниси диққатга сазоворки, ёш автор тобора миллий заминга яқин боришга интиляпти, унинг асарларида миллий, ҳаттоки маҳаллий колорит жуда аниқ намоён бўлмоқда, у ўзи туғилиб ўсган Сурхон воҳаси, Бойсун тоғлари нафасини, тоғликлар ҳаётини бетақрор тарзда ифода этишга, кўпинча шу миллий-маҳаллий ҳаёт лавҳалари орқали интернационал характерга эга бўлган проблемаларни кўтаришга муваффақ бўляпти. Аммо, очигини айтиш керак, Ш. Холмирзаевнинг шундай жиддий изланишлари ўз тенгдошлари асарлари каби ҳозирча оммалашиб кетолмаяпти; поэтик аъёналар, ҳиссиётга бой асарлар руҳида тарбияланган китобхон учун ёш ёзувчи ҳикоялари бир оз «қуруқроқ», бетаъсирроқ бўлиб туюляпти, «рационал» сиққиқлик билан нуқул кўрсатишга асосланган деталлар тизмаси асар учун зарур бўлган ҳавони, яъни ҳиссиёт оламини сийраклаштириб қўяётир. Бундан қочиш учун ёзувчига А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор тажрибалари қўл келиши мумкин эди, афсуски ёш авторда ўзгалар тажрибасини миллий адабий аъёналар билан қўшиб олиб бориш заифроқ.

Хулоса ҳам тайёр. Миллийлик билан интернационаллик адабий асарнинг зарурий шarti; қуш бўлмаса — қанот, қанот ёлғиз бўлса парвоз бўлмаганидек, санъаткор учун миллийлик ва интернационаллик қўш қанот, ҳар иккала қанот бирдек моҳирлик билан ишга солинсагина юксакликка кўтарилиш мумкин.

КПСС Марказий Комитетининг партия XXIV съездига қилинган ҳисобот докладда «халқимизнинг ўтмиши ва ҳозирги ҳаётини мавжуд камчиликларни хаспўшламасдан, бежамасдан, партиявий позицияларда туриб реалистик ёритадиган, коммунистик тарбия ва қурилишнинг ҳақиқатан ҳам муҳим проблемаларига бутун эътиборни жалб қиладиган асарлар» юксак баҳоланди. Ҳисобот доклади юзасидан қабул қилинган резолюцияда: «Партия санъаткорларнинг талантини, унинг ижодидаги гоявий коммунистик йўналишни, бизнинг олға боришимизга ҳалақит бераётган нарсаларнинг ҳаммасига нисбатан санъаткорнинг муросасиз бўлишини юксак даражада қадрлайди», деб таъкидлаб ўтилди.

Бу сўзлар санъат ва адабиёт аҳлига зўр далда беради, айни пайтда, улар зиммасига катта масъулият юклайди.

Камчиликларга бадий муносабат хусусида практик ва назарий ҳарактердаги кўпгина чалкашликлар бор. Айрим адабиётчилар «ёв қочса ботир кўпаяр» қабилида иш кўрадилар, аллақачон фош этилган, ошкор бўлган нуқсонларни қайта савалаш билан банд бўладилар, адабиётнинг фош этиш функциясини утилитар тарзда тушуниш ҳоллари ҳали ҳам учраб туради; айтайлик, бирор маршрутда автобус тикилинчроқ бўлиб қолса, дарҳол шовқин-сурон кўтарилади, шу маршрут учун масъулдор шахсларни «қораловчи» қатор фельетон ва ҳажвиялар пайдо бўлади; бундай «асарлар»нинг умри капалак умридек қисқа, ўша маршрутдаги нуқсон тугатилиши билан унинг умри ҳам тугайди. Бир вақтлар салбий қаҳрамоннинг касби масаласига жиддий қаралар, масалан, ёзувчи танлаган салбий қаҳрамон ўт ўчирувчи ёки савдо ходими бўлса, бу ҳол умуман ўт ўчирувчилар ва савдо ходимлари учун ҳақорат бўлиб туюлар эди... Кейинги

пайтларга келиб бу хил қараш кулгили экани кўпчили-
ка аён бўлиб қолди. Аммо бошқачароқ бир қараш ҳамон
сақланиб келаётир. Баъзи ўртоқлар ёзувчининг ижодий
жасоратини фош этилаётган қаҳрамоннинг лавозимига
қараб тайин этадилар, салбий қаҳрамон қанчалик юқо-
ри лавозимда бўлса, ёзувчи жасоратига шунчалик таҳ-
син айтадилар. Шу ўринда таниқли рус танқидчиси
Марк Шегловнинг муҳим бир гапини эслатиб ўтишни ис-
тардим.

«Баъзан шундай тақриз ва мақолаларни ўқишга тўғ-
ри келадик, — деб ёзган эди танқидчи, — уларнинг му-
аллифлари бирор ёзувчи ўз асарида «чакана» одамлар-
ни эмас, айтайлик, обком секретарини салбий қаҳрамон
тарзида берган бўлса, буни жасорат деб кўкларга кўта-
радилар, фош этишнинг аҳамиятини худди шунда деб
биладилар. Аслида бундай мақтовлар санъаткорни кам-
ситиш бўлур эди, чунки эртаси куни салбий бир крайком
секретари тасвирланган китоб пайдо бўлади-да, кечагина
обком секретари жасорат билан фош этилган асар уну-
тилади-кетди. Бадий сатиранинг вазифаси алоҳида
шахсларни масхара қилиш эмас, балки ҳодисани кўрса-
тиш ва фош этишдан иборат, бунда лавозимнинг ҳеч қа-
нақа аҳамияти йўқ».

Дарҳақиқат, адабиётнинг фош этиш функцияси бирор
касб ёки лавозим эгаларигагина хос бўлган камчилик-
ларни очиб ташлашдан иборат бўлмай, ҳаётдаги бирор
жиддий салбий ҳодисани топа билишдан, қаҳрамон
қайси касб ва лавозимда бўлишидан қатъи назар, унда
муҳим аспект этилган характерли, хавфли қусурларни кўр-
сатишдан иборат. Фош этиш санъати, даражаси аввало
худди шу ҳаётдаги муҳим салбий ҳодисалар моҳияти-
ни қанчалик чуқур бадий таҳлил этиб берилишига
қараб белгиланади. Характерда намоён бўлган ҳодиса
кўламини қанчалик кенг бўлса, унинг таъсир кучи шун-
чалик зўр бўлади. Чиннакам санъаткор қаҳрамондаги
шундай қусурларни топиб тасвир этадики, қаҳрамон та-

биятидаги бу хусусиятлар барча касб ва лавозим эгаларини баб-баробар қизартиради, ҳаяжонга солади; бундай қусурларга мубтало бўлган кимсалар барча касб ва лавозим эгалари орасида топилади.

Чингиз Айтматовнинг машҳур «Оқ кема» қиссасидаги Мўминни эслайлик. У чекка бир қирғиз овулида истиқомат қилувчи оддийгина ўрмон ходими. Ёзувчини унинг касби-кори, лавозими эмас, биринчи галда характердаги бир хусусият қизиқтиради. У ҳалол, покиза, қўли гул, тиним билмас меҳнаткаш шахс, ўзгаларнинг ҳожатини чиқаришга, бировларнинг кўнглини олишга ҳамиша тайёр; унинг эътиқоди ҳам бутун, халқ руҳини муқаддас деб билади, бироқ бу одам ўз номи билан мўмин; ўз қадрини билмайди, ўзининг ҳақ-ҳуқуқини, инсонлик шаънини ҳимоя қила олмайди; бу итоаткор, ожиз банда ўзидаги шу хусусият туфайли катта жиноятларга йўл очади, ёвузлик олдида таслим бўлади, кўра-била туриб ўз эътиқодига, халқ руҳининг тимсоли саналмиш Шохдор Она буғига қарата ўқ узади...

Кўряписизми, ёзувчи Мўмин орқали шунчаки ўрмон ходимини танқид қилаётгани йўқ, балки Мўминдаги мўминликни фош этаётир, мўминликнинг оқибатларини кўрсатаётир, китобхон кўнглида мўминликка қарши зўр нафрат ва исён уйғотаётир, ўқувчини курашга, курашчанликка даъват этаётир.

Фош этиш санъати деб шунга айтилади...

Бизда гоёвий мотиви жиҳатдан «Оқ кема» билан оҳангдош талай асарлар бор. Яқингинада эълон қилиниб эл оғзига тушган У. Назаровнинг «Ов», «Қотил», Ш. Холмирзаевнинг «Баҳор ўтди», «Кечаги кун — кеча», У. Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди», У. Умарбековнинг «Одам бўлиш қийин» каби асарларида олға боришимизга тўғаноқ бўлаётган характерли иллатларга китобхон эътибори жалб этилган, бир қарашда оддий, безор туюлган нуқсонларнинг даҳшатини, фожиясини бутун кескинлиги билан кўрсатилган. Адабиётимиздаги бу

йўналиш изчил давом этипти, фош этиш санъати яна ҳам такомиллашиб боряпти. О. Ёқубовнинг «Қанот жуфт бўлади», П. Қодировнинг «Эрк», Асқад Мухторнинг «Тўққизинчи палата», «Хонимнинг туғилган кунлари», Ш. Холмирзаевнинг «Жарга учган одам», «Қочоқ» ҳикояларида шу фазилатни пайқаш мумкин.

«Қанот жуфт бўлади» қиссасидаги Сайёра, «Эрк»даги Ойшахон образлари муносабати билан жуда хилма-хил, баъзан бир-бирига зид фикрлар айтилди; улар устидаги баҳс ҳали ҳам давом этипти; чунончи, баъзи ўртоқлар Сайёрани замонавий, тарбия кўрган, маданиятли аёл деса, бошқа бировлар ундан нуқул нуқсон қидирадилар, уни бутунлай «салбий қаҳрамон»га чиқариб қўядилар; ёки, айрим танқидчилар Ойшахонни қолоқликда, мўминликда айбласалар, қолган ўртоқлар, ундаги ожизликни назардан соқит қиладилар, баъзан эса бир мақоланинг ўзида бу образ хусусида зиддиятли фикрлар айтилади. Масалан, танқидчи М. Қўшжонов «Қиссанинг иккинчи ҳаёти» мақоласида дастлаб Ойшахондаги итоаткорлик, мўминлик иллатини тилга олади, ёзувчи шу хил иллатларга қарши туғён кўтарганлигини таъкидлайди; нарироқ бориб ўз фикрига бутунлай қарши чиқади, «Ойшахон унақа жуда ҳам тарбияга муҳтож аёллардан эмас», — деб юборади; тарбияга муҳтож эмаслигини унинг меҳнатсеварлиги билан исбот этмоқчи бўлади.

Бундай зиддиятли фикрларнинг туғилишига сабаб шуки, биринчидан, баҳс пайтида бу образлар моҳияти етарли ҳисобга олинмаётир; иккинчидан, бу образлар талқинида йўл қўйилган камчиликлар дурустроқ изоҳлаб берилмаётир.

Аввало, Сайёрани ҳам, Ойшахонни ҳам одатдаги ижобий ёки салбий қаҳрамонлар тоифасига киритиш мумкин эмас. Улар хийла мураккаб, ҳатто зиддиятли характер эгалари. Айтайлик, Сайёра ниҳоятда дилбар аёл, у ўқинишли, маданиятли, ўз қадр-қимматини ҳам

яхши тушунади, унинг эрки ўз қўлида, кўнгли нимани тусаса шунни қила олади. Сайёра маълум шароит, ўзи тушиб қолган муҳит тақозоси билан кўнглига ортиқча эрк бериб юборади, муҳайё этилган имкониятлар олдида довдираб, чароғон ҳаёт шуъласида кўзи қамашиб реал ҳаётни кўра олмайдиган бўлиб қолади, онла, эл-юрт олдидаги масъулиятни унутади. Масъулиятсизлик, қанақа кўринишда бўлмасин, хавфли иллат. Ёзувчи китобхон эътиборини Сайёра характериغا илашиб қолган шу иллатга жалб этади, қадамба-қадам шу иллатнинг кўнглисиз оқибатларини фош эта боради; масъулиятсизлик туфайли Сайёра жар ёқасига келиб қолади... Шу орада Сайёра бирдан ҳушёр тартади, унинг қамашган кўзлари бирдан ярқ этиб очилади, хавф остида қолган тақдирини ва бахтини қайта қўлга олади...

Ойшахонга келсак, унда ҳам ижобий фазилатлар кўп. У онлада ҳам, далада ҳам тиним билмас, қўли гул, меҳнаткаш аёл, ҳусни-жамолни ҳам жойида; эрк бобида эса у Сайёранинг бутунлай тескариси. Ойшахон меҳнат, ўзгаларни ҳурмат қилишни билади-ю, ўз қадр-қимматини билмайди; кўнглисиз эр Саттор олдида ўзини хору-зор этади, қандай йўл билан бўлмасин муҳаббатсиз қурнланган оилани тутиб қолишга интилади, бунга қурбон етмагач, ҳатто ўзини ўлдирришга жазм этади... Қишлоқдаги баъзи чигалликлар, эскича таомиллар, онлавий муҳит таъсирида ундаги эрк, ҳақиқий инсоний гурур туйғусини ўтмаслашиб, қобил-мўмин, итоаткор бир бандога айланиб қолган... Масъулиятсизлик қанчалик хавфли иллат бўлса, итоаткорлик ундан ҳам хатарлироқ. Ёзувчи Ойшахондаги ожизликларни ҳам ачиниш, ҳам ғазаб, ҳам нафрат билан қаламга олади, маълум нуқтага қадар бу қусурни кескин фош эта боради... Аммо охирига келиб бу асарда ҳам худди «Қанот жуфт бўлади» қиссасидигига ўхшаш манзара пайдо бўлади, Ойшахонда ўзгариш сезилади, энди у ўз қадрига етадиган, муҳаббатсиз

онлаин тутиб туриш мумкин эмаслигини тушунадиган ҳолга келади.

Асарни қандай тугатиш ёзувчининг ўз иши, юқори-роқда айтиб ўтганимиздек, авторга ундоқ қилиш керак, мундоқ қилиш керак деб кўрсатма бериш ҳам ўринсиз, ҳам кулгили. Бироқ танқидчи ёзувчи тутган йўлнинг оқибат-натijasи хусусида фикр юритишга ҳақли. «Қанот жуфт бўлади» билан «Эрк»даги хотима, бизнингча, қаҳрамонлар характеридаги хатарли қусурни охиригача изчил ва кескин фош этишга маълум даражада монеллик кўрсатган. Ойшахон образи моҳият эътибори билан «Оқ кема»даги Мўминга яқин туради. Ойшахон билан Мўмин табиатидаги қусур моҳият жиҳатдан бир. Ч. Айтматов характердаги итоаткорликни фош этишда охиригача изчил туради, вазиятни асло енгиллаштирмайди. Шунинг учун ҳам бу образ китобхонга ғоят кучли таъсир этади. Ч. Айтматов бамисоли қаҳрамон характерига илашган хавфли пиллат остига бомба қўйиб портлатади-ю, асарни тугатади; О. Ёқубов билан П. Қодиров асарларида ҳам заифроқ бўлса-да портлашлар юз беради, аммо бу икки автор шу билан асарни тугатиб қўя қолмайди, портлашлар туфайли рўй берган ўпирлишларни мумкин қадар эпaқага келтириш билан банд бўладилар. Натижада аввалроқ, портлашлар пайтида бизда туғилган ҳаяжон охирига бориб анча сусайиб қолади.

Қаҳрамон табиатидаги қусурларга авторнинг муносабати масаласи кўп баҳсларга сабаб бўляпти. Баҳс пайтида ёзувчи позицияси хилма-хил тарзда намоён бўлиши мумкин экани назарий жиҳатдан эътироф этилади-ю, конкрет асар, образ талқинига келганда бошқа йўлга ўтиб олинади, автордан ҳам доим ўз позициясини ошкора ифода этиш талаб этилади. Танқидчи ёзувчи позициясининг аниқ-равшан, изчил бўлишини талаб этишга ҳақли, аммо аниқ-равшан иборасини ошкорликка тенг этиб қўйиш, автор ўз муносабатини пинҳона йўллар билан ифода этган бўлса, уни ноаниқликка йўйиш нотўғри.

Бошқача бир чалкашликка ҳам дуч келяпмиз. Айрим ўртоқлар муносабатдаги ҳолис, пинҳона усулинигина тап оладилар, бу йўлни юксак маҳорат белгиси деб биладилар, аксинча, автор позициясининг ошкора намоён бўлишига эса қандайдир менсимай, бунга бадий заифлик аломати деб қарайдилар. Менимча, бу ҳам нотўғри. Ҳар икки ҳолда ҳам бутун гап ёзувчининг маҳоратига, санъаткорлигига боғлиқ. Бунини адабиётимизнинг сўнгги тажрибалари ҳам тўла тасдиқлаб турибди.

А. Мухторнинг «Тўқизинчи палата» ҳикоясидаги Ҳожи бува, «Хонимнинг туғилган кунлари»даги Наримонов образларини эслайлик. Ҳожи саксонга бориб қолган мўйсафид, аммо у шу мўътабар ёшга номуносиб имонсиз, эътиқодсиз бир махлуқ. Унинг ҳаётдан бирдан-бир умиди — яшаш, унингча яшаш фақат қорин тўйдиришу кун ўтказиш; у ҳақиқий маънода руҳий камбағал, ночор шахс, унда ҳеч қанақа эзгу ният, одамларга, уруғ-аймоларга қолдирадиган маънавий мерос йўқ. Жисмонан хаста, аммо маънавий томондан ниҳоятда бақувват Баҳромов, ўжар ва олижаноб набира, тақводор чол қарши-сида бу одам ниҳоятда аянчли кўринади. Автор бу одамга нисбатан ўз муносабатини яшириб ўтирмайди; имонсиз чолни зўр ғазаб билан дангал фош этиб ташлайди, бора-бора чол устидаги таъриф-тавсифлар сатирик тус олади. Бу хил ошкора муносабат асарнинг бадий таъсир кучига, образнинг ҳаётинингига асло халақит берган эмас.

«Хонимнинг туғилган кунлари»да эса манзара бошқачароқ. Бу ерда асар сюжетининг ўзи сирли тузилган, салбий тип Наримоновнинг кирдикорлари, аломат йиғит Мирза бошига тушган мусибатлар сабаби дастлаб пинҳон тутилган; асар охирига томон сир ошкор бўла боради, ишчан, талабчан, ҳалол одам бўлиб кўринган Наримоновнинг ҳақиқий башараси ошкор бўлади, у ҳам Ҳожи типдаги маънавий қашшоқ, худбин, шу билан бирга ўта лаганбардор бир зот бўлиб чиқади; шу наслкам зот

нинг хушомадгўйлиги оқибати ўлароқ эзгу ниятлар, юксак чўққилар сари талпинган ажойиб қалб эгаси Мирзанинг қаноти синган, ҳаётга, одамларга, эзгуликка бўлган ишончи сўнган... Тасвир шу ўринга келганда оҳанг — ритмика бирдан ўзгаради, автор муносабати ошкора, хийла кескин тус олади, ёзувчи қалбида туғилган алам ва изтиробларни, ғазаб ва нафрат туйғусини баралла тўкиб-солади. «Тўққизинчи палата»да бўлгани каби бу хил ошкора муносабат ҳам асарнинг бадний кучини сусайтирган эмас, балки оширган.

Бир ёзувчи учун қўл келган усул ва услуб бошқа бир ёзувчи учун мутлақо наф келтирмаслиги ҳам мумкин. Чунончи, Ш. Холмирзаев ҳодисаларни ҳолис туриб акс эттирувчи ёзувчилар тонфасидан. Талайгина асарларида у танлаган усул ўзини оқлаган. Автор кейинги ҳикояларидан бири «Жарга учган одам»да бошқачароқ йўл тутади; ҳодиса ва персонажларга муносабатини бирмунча ошкора ифода этишга уринади, кўнглидаги гапни куйиб-ёниб дангал изҳор эта қолади, Ҳабибулло Юнусович типидеги табиат йиртқичларига ғазаб ва нафрат туйғуларини ёғдиради, Ислом каби табиат ошиқларини зўр меҳр-муҳаббат билан ҳимоя остига олади, унинг фожий қисматидан қаттиқ ларзага тушади...

Очигини айтиш керак, бу хил ошкора муносабат ҳикоя руҳини анча сусайтирган, ҳатто уни ларишон бир ҳолга келтириб қўйган, автор айтмоқчи бўлган гап бамисоли сувдаги кўпикдек юзада қалқиб қолган: ёзувчининг энг яхши ҳикояларига хос терапик, ғоявий-бадний яхлитлик бу ерда йўқ.

Ш. Холмирзаевнинг бошқа бир ҳикояси «Қочоқ»да эса ўзгача ҳолатни кўрамиз. Бу ҳикояда автор ўз манерасига содиқ қолган. Бир ўринда мана бу жумлаларни ўқиймиз: «Биласиз, ёзувчи халқи аввало одамларнинг характерига — феълига қизиқади, унинг қилган ҳаракатлари сабабини ана шу феълидан излайди».

«Қочоқ» муаллифи ҳам худди шундай қилган. Ёзув-

чини қаҳрамон табиатидаги бир зиддиятли хусусият ва унинг оқибатлари қизиқтиради. Энг яхши ҳикояларида бўлгани каби бу ерда ҳам автор холис туради, қаҳрамонни ўз ҳолига қўйиб беради; у ўз хатти-ҳаракатлари билан ўзлигини баралла намоён эта боради: бу одам кўринишда бинойидай ақлли, андишали бир йигит, турмуш тартиботларини дуруст тушунади, ҳақ билан ноҳақликни яхши ажратади, руҳан ҳақиқат ва адолат сари ниғтилади, аммо у журъатсиз, идеал ва эътиқодларини барқарор этишга ноқобил, миждов бир кимса. «Турмушни, қонунини ўзимиз бузамиз. Кейин бунинг сабабини тополмай гаранг бўлиб юрамиз», — дейди у. Дарҳақиқат, бу йигит ўзи қилаётган хатти-ҳаракатлар мутлақо номақбул, ахлоққа, эътиқодга хилоф эканини билади, билади-ю бари бир ўзи тушиб қолган вазият тақозоси билан турмуш тартиботларини бузишда давом этаверади, ўзини адолат ва эътиқод учун курашдан четга олади.

Гарчи ёзувчи тасвирда холис турса-да, қаҳрамон хатти-ҳаракатларига муносабати аниқ-равшан; қаҳрамон табиатидаги қусурларни фош этишда жуда кескин ва изчил. Асар номининг ўзидаёқ шу кескинлик сезилиб турибди. Тасвир давомида ҳеч қанақа ошкора қоралаш бўлмаса-да, қаҳрамон ўз зиддиятлари, ахлоққа, идеал ва эътиқодга хилоф хатти-ҳаракатлари билан ўз-ўзини фош эта беради; беозор, ўй-андишали кўринган бу зиёли йигит ниҳоятда тубан, жинояткор бир кимса сифатида ўқувчи ғазабига дучор бўлади.

Қисқаси, фош этиш ҳам бир санъат, санъат эса шундай бир чўққини, унга борадиган ҳамма учун мақбул ягона равои йўл йўқ. Ҳар бир қаламкаш ўз ижодий майли, усул ва услуби, меҳнати орқалигини шу чўққини забт этади.

ПЛАСТИК ТАСВИР

«Пластиклик» сўзи асли грекча бўлиб, ўймакорлик, ҳайкалтарошлик маъносини англатади. Ҳайкалтарошлик санъатига мансуб бу термин кўпинча адабиётга ҳам нисбат берилади, адабиётшунослик асарларида «пластик тасвир», «прозанинг пластиклиги» ибораларини тез-тез учратиш турамиз. Ҳатто адабиёт — сўз орқали пластик, яъни ўймакорларча тасвирлаш санъатидир, деган таъриф ҳам бор.

Дарҳақиқат ўймакорлик, ҳайкалтарошлик, рассомлик санъати билан сўз санъати, хусусан, реалистик адабиёт орасида муайян яқинлик, муштарклик бор. Реализм, реалистик ижод типини бошдан охир кўрсатишга, «парса ва ҳодисалар тили билан гапириш»га асосланади. Атоқли рус ёзувчиси М. Пришвин: «Реализм бу — далил-ашё демакдир, агар у сўзга татбиқ этиладиган бўлса, реалист ёзувчининг сўзи қуруқ гапнинг ўзи эмас, балки ҳаёт ҳақиқатининг далил-ашёлар орқали намоён бўлиши демакдир», — деган эди.

Қисқаси, тасвир учун олинган ҳаёт ҳақиқатини — персонажлар қиёфаси, руҳияти ва хатти-ҳаракатини, персонажлар намоён бўладиган фон — муҳитни худди ҳайкалтарошлик, рассомлик асарларидаги каби яққол кўрсатиш, гавдалантириш реалистик ижод типининг энг муҳим хусусияти ва шартини саналади.

М. Горький реалистик ижоднинг бу хусусиятини юксак қадрлар, рус реалистларининг бу борадаги маҳоратига таъриф берар, совет ёзувчиларининг улардан ибрат олишга, ўрганишга ундар эди. Адиб улкан реалистлар ҳақида гапириб: «Улар пластик тарзда ёзар эдилар, уларнинг ихтиёрида сўз бамисоли лойнинг ўзи — улар худога ўхшаб лойдан кишиларнинг қад-қомати ва сиймоларини ақл бовар қилмайдиган даражада ҳаётга қилиб яратар эдилар. Уларнинг китобларини ўқиганимда сўз сеҳри билан жон ато этилган қаҳрамонлар гўё ёнгинамда тур-

гандай, сени қуршаб олгандай бўлади, сен уларнинг изтиробларини бутун вужудинг билан ҳис этасан, уларга қўшилиб қуласан, йиғлайсан, уларни севиб қоласан ё, аксинча, улардан нафратланасан, уларнинг овозлари сенга эшитилиб туради, кўзларидаги шодлик жилваси ёки мусибат ёшини кўриб турасан, сен улар билан ҳамнафас бўлиб жонажон дўст тутинасан, ё ёқтирмай ўзингдан узоқлаштирасан, буларнинг барчаси ҳаётнинг ўзи каби машаққатли, бироқ ҳаётга нисбатан тушунарли ва гўзалроқдир», — деб ёзган эди.

Рус реалистларининг мана шу сеҳрли санъати ўзбек реалистик прозаси усталари эътиборини ўзига тортди. Чунончи, А. Қодирий А. Чеховнинг «Хамелеон» ҳикоясини таҳлил қилиб, унинг кўрсатиш санъатига қойил қолган эди. А. Қаҳҳор «Биринчи домлам» мақоласида Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш жанжаллар ҳикояти» асарини билан танишиш... мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт оламига етаклади», деган эди. Адиб Гоголнинг пластик тарзда тасвирлаш санъати ўзи учун мактаб бўлганлиги ҳақида тўхталиб шундай дейди: «Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барваста, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдидан сира кетмайди, ҳамма вақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган кунни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўқиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан нягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда қўлига қурол олиб, душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди.

Ватан уруши йиллари яратилган «Асрор бобо» ҳикоясини ёзишда мен «шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётган» Асрор бобо Тарас Бульбанинг Ўзбекистондаги ўртоғи бўлиши керак, деб қўлимга қалам олган эдим».

Рус ва жаҳон реалистларининг бу хил тажрибаси адабиётимизда жуда эрта ўз самарасини кўрсатди. Ўзбек реалистик прозасининг нодир намуналари бўлиб қолган «Ўтган кунлар», «Сароб», «Қутлуғ қон», «Навойий» каби романлар, Ғ. Ғулом билан А. Қаҳҳорнинг қисса ва ҳикоялари ҳаммадан бурун бениҳоя ҳаётийлиги, тасвирнинг пластиклиги билан ажралиб туради. Бу асарларни ўқиганда Отабек билан Кумуш, Саидий билан Мунисхон, Йўлчи билан Гулнор, Навоий билан Бойқароларни ҳаётнинг ўзида кўргандек бўламиз; «Едгор»даги ёзнинг иссиқ кунинда торгина, тупроқли боғ кўчада хиргойи қилиб кетаётган чуст дўппили, белига шоҳи қийиқ боғлаб, хром этик билан сурп ятак кийган кўкси очиқ, соддадил, бир оз чапани йигитнинг қиёфаси бир умр хотирда қолади. Кўчада унга дуч келган шўх-шаддот аёлининг жамоли, лабларигаги ним табассумнинг ёввойи излари, кун иссиғидан бўғриққан анор юзи, бурун учи, дудоқ устларига қўнган шабнамдай тер томчилари шундайгина кўриниб туради, рўмолчасидан таралган қалампирмунчоқ ҳиди димоғимизга урилгандай, хилватгоҳдаги қаҳқаҳаси қулоғимиз остида янграб кетгандай туюлади... «Ўғри»даги персонажлар қиёфаси, ҳолати нақадар аниқ, бетакрор. Бошга тушган кулфатдан ўзини йўқотиб оғил эшиги ёнида яланг бош, яланг оёқ, ятакчанг дағ-дағ титраб, тиззалари букилиб-букилиб, кўзлари жавдираб турган Қобил бобо, унга ёлғондан далда бераётган бурунсиз элликбоши, уни калака қилаётган, қаттиқ кекириб, сўнг бағбақасини осилтириб кулаётган, синчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тикиб кавлаётган такаббур амин — барчаси бор бўйича кўз олдимизда намоён бўлади...

50- йиллар охири ва 60- йиллар ўзбек прозасида биз хилма-хил изланишларнинг гувоҳи бўлдик. Шу йиллари жонланиб кетган лирик ва лиро-романтик услубий тенденциялар инсон қиёфаси тасвирида муайян ўзига хосликни келтириб чиқарди. Очиғи, шартли, бир оз кўтаринки романтик услуб айрим ҳолларда одамларнинг реал

қиёфаларини аниқ тасаввур этишга монелик қила бош-лади; «лирик проза»нинг ўша йиллари майдонга келган талайгина намуналарида эса зўр илҳом ва эҳтирос билан тасвир этилган қаҳрамонлар кўриниши бир оз мавҳум, биз уларнинг ҳаёти, ишлари билан батафсил танишамиз-у, лекин қад-қомати, қиёфасини аниқ кўз олдимизга келтиролмаймиз; ҳодисаларни «халис» туриб ўз ҳолича беришга асосланган изчил реалистик услубга мансуб асарларда ҳам бир ёқламаликлар содир бўлди, чунончи, айрим авторлар ҳаёт картиналарини ўз кўринишида бериш йўлидан бораман деб пластик тасвирнинг биринчи босқичида қолиб кетаётирлар, фақат кўрсатиш билангина чекланиб қолаётирлар, ҳолбуки, пластик тасвир санъати кўрсатиш билан баробар ҳодиса ва персонажлар моҳиятини чуқур таҳлил этиб беришни, уларни катта бадний умумлашма даражасига кўтаришни ҳам тақозо этади.

60-йиллар ўзбек прозасида шу талабларга тўла жавоб берадиган асарлар анча. Бу ўринда фақат шулардан бирига — Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» қиссасига эътиборни жалб этмоқчиман.

«Ўтмишдан эртақлар»да бир қанча мукамал характерлар яратилган, автор сўз сеҳри билан уларнинг ҳар бирига жон ато этган: мана, бир томонда тишиб-тинчимас, билимдон-тадбиркор, янгиликка иштиёқманд, бир оз қув ҳамда даҳрий Абдуқаҳҳор ака, иккинчи томонда дарбадар ҳаёт, ёвуз қайнана дастидан, фарзандлар доғидан ранги сомон бўлиб «арвак» тусига қирган она; бир ёнда шафқатсиз замон инсоний туйғулардан маҳрум этган «кўршапалак» қиёфасидаги бемуруват кампир, иккинчи ёнда жаҳолат тўзонида шамдек сўниб «ҳур қиз»лар қаторига кетган Сарвинисо; бир тарафда новча, ориқ, худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишдан хавфсирагандай эҳтиёт билан қадам босиб келаётган, оғзи ярим очик ва бурни жийрилган чол — ўликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини ейишга тайёр соф аждаҳо Тўрақул вофуруш; иккинчи ёнда қулоқларини оқ қийик билан боғлаб олган,

чўзиқ юзи сўлғин, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийм-боши бир аҳвол, мусибатлар гирдобида гангиб, ҳатто Отқоровул устидан ошириб ўқ узганда ҳам киприк қоқмаган «баттол ўғри», аслида ниҳоятда ҳалол, соддадил йигит Бабар, у ёнда меҳри жўшганда олиҳиммат, ширинсўз, юзидан табассум аримайдиган, қаҳри қўзиганда «кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам»га айланган Олим бува, бу ёнда чаласавод, фитначи Валихон сўфи, билимдон Муҳаммадҷон қори, қасоскор Уммат, Додорхўжа ва бошқалар...

Энди қиссадан олинган кичик бир лавҳага диққат қилинг. Оиланинг кичкинтойи Умарали оғир касал. Фарзандларини қора ер бағрига беравериб юрак олдириб қўйган ота-она бола атрофида парвона, домла чақириб ўқитишади, азизларга жондор кўтаришади, бахшига «кўчириқ» қилишади, табибга кўрсатишади, табиб эса кабоб буоради. Сўнг мана бу даҳшатли ҳодиса юз беради:

«Дадам икки тўғрам гўшти оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб, хўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвониниг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб, товуш чиқармай тўлғанар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Қўни-қўшни кирди. Буқчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни босмоқчи бўлди.

—Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, кофир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб токчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга урди.

—Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни тепиб юборди. —Мана кофир!..

Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Кампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва буйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жонҳолатда ўрнидан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб, типирчилай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти-боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўкаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадамни ушлаб бир чеккага ўтқазишди. Аёллар ҳушдан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб, уйга киришди. Кимдир менга сув ичирди...»

Қаранг, нақадар илҳам, аниқ-равшан тасвир! Шу шапалоқдек парчада бир эмас, бир неча одамнинг хилма-хил вазиятдаги драматик ҳолати, хатти-ҳаракати, ниҳоятда ёрқин портрети, ғоят кескин, шиддатли руҳий фожиаси, ададсиз қалб изтиробини ва исёни... Уста рассом шу лавҳага қараб бемалол бир эмас, бир неча драматик портрет чизиши мумкин: Одам боласи оламдан ўтгипти. Оила аъзолари даҳшат ичида. Ёш Абдулла дастлаб даҳшатни англаб етмайди, гўдакнинг жим бўлиб қолганидан суюнади, шу заҳоти унга ҳамма нарса аён бўлади: онанинг фарёди уни ларзага солади... Ёш Абдулланинг ўша дамдаги драматик ҳолати ҳақида жуда кўп ёзиш мумкин, ammo адиб шу оғир ҳолатни бир жумлада беради-қўяди.

Еш Абдулла: «Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим», дейди. Уша топдаги боланинг ҳолатини бундан аниқроқ, лўндароқ, таъсирчанроқ ифода этиш мумкин бўлмаса керак. Онанинг ҳолатига қаранг, у ҳам аввалига довдирайди, бироқ она эмасми, хавфни сезиши билан фарзандига ташланади ва дод солади, сўнг ҳушдан кетади. Бундай пайтда мусибат ва кулфатнинг асосий юки ота зиммасига тушади, у Абдуллага ўхшаб қотиб қолмайди, онага ўхшаб дод солмайди, ҳушдан кетмайди, отанинг қалбида жуда оғир ва шиддатли туйғулар кечади, бир неча дақиқага чўзилган бу руҳий жараёни биз аниқ кузатиб турамыз; жуда қисқа ибораларда ифода этилганига қарамай бутун тафсилотлари, нозик нуқталарига қадар илғаб оламыз; одатдагидек автор бу руҳий жараёни ҳам персонажнинг қиёфасидаги ўзгаришлар, унинг хатти-ҳаракатлари орқали беради: аввал отанинг елкалари силкинади, кейин пешонасига шаппалаб ҳўнграйди, товуш чиқармай тўлғанади, сўнгра қалбидаги чексиз алам, изтироб бирдан портлаб кетади, ота аламлари, барбод бўлган ишончи ва эътиқодлари ҳаққи азиз-авлиёларни, худони ҳақорат қилишга тушади; бундай дақиқаларда одамни тўхтатиш, унга далда бериш мумкин бўлмай қолади, шунда кампирнинг таскину надоматлари қизиб турган мойга сув сепгандай бўлади, оғир кунга ярамаган қуръонни ерга уриб топтайди, азизларга атаган жондорни чавақлаб ташлайди...

Ўзи бир томонга, чипор муқоваси бир томонга учиб кетган қуръон, додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлаётган букчайиб қолган кампир, бўйинга пичоқ тортилгач жонҳолатда ўрнидан туриб боши бир томонга қайрилганича бориб деворга урилган бузоқ, ер, девор, отанинг уст-бошига сачраган қон — булар кино лентасидаги каби шундоққинна кўриниб туради.

Бу ерда ҳар бир персонажнинг хатти-ҳаракати, ҳолати рўй бераётган вазиятга, характерларнинг ички мантиқига ниҳоятда мувофиқ. Тақводор кампирнинг ҳам, ол-

диндан бир оз даҳрийлиги, сержаҳллиги билан танилган, фарзанд догини кўравериб юраги тўлиб кетган, аламзада отанинг ҳам ўша вазиятдаги ҳолати, хатти-ҳаракатлари жуда табиий.

Езувчининг маҳорати фақат ҳаёт манзарасини аниқ-лўнда, характерлар ҳолати ва хатти-ҳаракатини жонли, табиий ифода этиб бергани билангина чекланмайди. Адиб тасвирида шу кичик драматик лавҳа жуда катта бадий умумлашма даражасига кўтарилган; бир томондан, биз унда ўтмиш ҳаётининг шафқатсиз ҳақиқатини бутун қалбимиз билан ҳис этамиз, шу билан баробар, ана шу шафқатсизликка, жаҳолатга қарши инсон қалбида қўзғолган зўр исён туйғусини баралла туйиб тура-миз. Ўтмиш ҳаётига хос жаҳолат ҳам, жаҳолатга қарши исён ҳам, мислсиз даҳшат ҳам, шу даҳшатни енгишга қодир куч ҳам — барчаси шу кичик лавҳада мўжассам. Бу драматик тасвир ўзига хос юмор билан йўғрилган, мислсиз кулги соҳиби Абдулла Қаҳҳор ўшандай даҳшат-ли манзарада ҳам кулги учун йўл топади, отанинг алам устидаги исённини, хусусан, беғуноҳ бузоққа ҳамласини кўрганда ҳам ларзага тушасан, ҳам ноилож куласан ки-ши. Бу манзара тасвирида фожиа кучини қайиришга қо-дир яна бир муҳим деталь мавжуд. Ана шу оғир дақи-қаларда қўни-қўшнилари мусибатда қолган оила жонига оро киради, одамларнинг аралашуви, меҳр тафти билан олов сели қайтгандек бўлади. Ота бир оз тафтидан туша-ди, ҳушини йўқотган она билан бола ўзига келади. Бу ҳол оғир таассуротлар таъсирида қолган китобхон кўн-лига ҳам таскин беради. «Ўтмишдан эртақлар»ни ўқиб биз жуда кўп танишлар орттирамиз, уларни яқиндан кў-риб турамиз, уларнинг қомати, чеҳраси, қалб изтироб-лари бир умр хотирамизда қолади. К. Симонов Абдулла Қаҳҳорга йўллаган мактубларидан бирида қиссанинг шу фазилатини алоҳида таъкидлаган, унда «одамларнинг гоҳ батафсил битилган ва қарама-қаршилиқларга тўла, гоҳ бир қўл уришда чизилган ҳайратомуз портретлари»-

ни кўриб қувонганини айтган эди. («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1966 йил, 26 октябрь.)

Гоҳ батафсил, гоҳ бир қўл уришда чизилган мана шу ҳайратомуз портретлар катта умулаштирувчи кучга эга экани, маълум бир тарихий шароитнинг маҳсули саналмиш хилма-хил табақалар, ижтимоий кучлар моҳиятини ниҳоятда аниқ ва бетакрор ифода этгани учун «адабий аҳоли» сафидан мустаҳкам жой олди.

Вақт ўтиши билан ҳаёт ва адабиётда жуда кўп ўзгаришлар юз бериши мумкин. Аммо сўз санъатининг шундай талаб ва қоидалари борки, асрлар ўтиши билан ҳеч қандай ўзгаришсиз қолаверади. Чунончи, бадний адабиётдаги психологик таҳлил ана шундай талаблардандир. Бундан йигирма беш аср бурун «Шоҳ Эдип» авторыни инсон қалби, руҳияти қанчалик қизиқтирган бўлса, турли асрларга мансуб «Лайли ва Мажнун», «Отелло», «Гамлет», «Анна Каренина», «Жиноят ва жазо», «Тинч Дон», «Чол ва денгиз», «Қутлуғ қон», «Сароб» каби классик асарлар муаллифларини ҳам шунчалик ўзига мафтун этган. Шунинг учун бўлса керак инсон «қалби диалектикаси»нинг моҳир тадқиқотчиси Лев Толстой: «...санъатнинг бош мақсади инсон қалби ҳақидаги ҳақиқатни очиб бериш, айтишдир, унинг оддий сўзлар билан айтиб бўлмайдиган сирларини ифодалашдир. Санъат шуниси билан санъатдир»,— деган.

Шуниси ҳам борки, замонлар ўтиши билан сўз санъатининг шу талабини менсимайдиган, адабиётни «руҳий инжиқлик»лардан холи этишга уринадиган лўттибозлар майдонга чиқиб турган. Шундай кимсаларнинг хуружларига қарамай, улкан санъаткорлар ҳеч қачон санъатнинг бу талабини, қонуниятини унутган эмаслар. Яқин ўтмишни эслайлик. Ёш совет адабиёти учун психологик таҳлил керакми ёки йўқми деган савол устида кескин мунозара кетаётган, турли-туман адабий гуруҳлар психологик тасвирга қарши уруш эълон қилган бир пайтда — 1930 йили машҳур рус ёзувчиси Л. Леонов: «Психологик таҳлил масаласи ниҳоятда мураккаб масала... Ҳали инсон ҳаёт экан, у қандайдир ўзига хос, бетакрор тарзда кечинади, ҳис этади, сезади. Бу хил руҳий кечинмаларни таҳлил этиш ёзувчи учун қонуниятгина эмас, балки зарурият. Худди шу нарса унинг учун инсон бисотини англаб олиш

имкониини беради»,—деб ёзган эди. Вульгар социологизм таъсирида биздаги айрим адабиётшунослар психологик таҳлил тадқиқотчиларига қарши кескин ҳужумлар қилган, уларнинг хайрли ишини «буржуа эстетизми»нинг кўриниши деб айюҳаннос солган бўлишига қарамай, атоқли адиб А. Қаҳҳор қатъий қилиб айтган: «Мен мутлақо аминманки, инсон қандай бўлиши керак, қандай бўлмаслиги лозимлигини, ички дунёсининг чуқур жойларигача ўзига кўрсатадиган икки саҳифалик чинакам проза биз учун шошма-шошарлик ва тумтароқли гаплар билан ёзилган силлиққина қалин «асар»лардан кўпроқ фойдалидир. Адабиёт ҳақида мен билган гапнинг асосийси шу».

Улкан сўз усталарининг психологик тасвирга бу қадар аҳамият беришлари тасодифий эмас. Бир адабиётшунос олим сўзи билан айтганда, ҳар бир ёзувчи ижодий тажрибасидаги энг муқаддас нарса психологизмдир; кўпинча санъатнинг сири, шунингдек, санъаткорнинг ўзига хослик сири оқибат-натижада худди шу нарсада яширинган бўлади. (Қаранг: Проблемы психологизма в советской литературе, Ленинград, 1970, 223-бет.)

Ўзингиз ўйлаб кўринг. Бирор ҳаёт қаҳрамонининг қилган ишларини тавсиф этиш, бирор кишининг саргузаштларини бировга сўзлаб бериш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келаверади; аммо шу ишларни адо этаётган, шу саргузаштларни бошдан кечираётган одамнинг руҳиятини кўриш, тасаввур этиш ва бошқаларга етказишга ҳар ким ҳам қодир эмас. Бунга фақат санъаткор—ёзувчигина удалай олиши мумкин. Киши қалби ҳақидаги ҳақиқат, қалбидаги нозик жараёнлар қанчалик чуқур, бетакрор тарзда очилганига қараб ёзувчининг мушоҳида ва маҳорат даражасини билса бўлаверади.

Ёзувчи киши руҳиятидаги ҳар қанақа ўй-хаёлларни, ҳиссий кечинмаларини ифода этавермайди; агар шундай қилинадиган бўлса, адабий асар шунчаки палапартиш кечинмалардан иборат бўлиб қолар эди. Киши хаёлига

нималар келмайди, киши қалбидан нималар кечмайди дейсиз, агар эртадан-кечгача одам боласи хаёлидан ўтган нарсалар қаламга олинадиган бўлса, шу бир кунлик кечинмалар ҳақида том-том асарлар пайдо бўлиши мумкин.

Психологик тасвир адабиёт учун қанчалик муҳим бўлмасин, бирдан-бир мақсад эмас. Ёзувчи киши қалбини тадқиқ этаётганда маълум муддаодан келиб чиқиб иш кўради, қаҳрамон руҳиятининг маълум томонларигина унинг диққат марказида туради. Қисқаси, психологизм аввало ёзувчининг ғоявий-бадний нияти, асарнинг асосий мазмуни, асарда кўтарилган бош проблема билан бевоқиф алоқадор. Қаҳрамон қалбида кечган туғёнлар, алам ва изтироблар, уни қийнаган, ўртаган жумбоқлар айна пайтда ёзувчини ҳам қийнаган жумбоқлардир. Қаҳрамоннинг «қалб диалектикаси» орқали ёзувчининг ҳаётга муносабатини, ҳаётнинг қайси жиҳатлари уни қизиқтираётганини, инсон ҳақидаги концепциясини билиб олиш мумкин.

Сўнгги йиллар ўзбек прозасида яратилган замондош қаҳрамонлар руҳий оламига шу жиҳатдан бир назар ташлайлик. «Чинор»даги Акбарали қалбини бир дақиқалик қабиҳ ҳис оқибати ўртайди. «Баҳор қайтмайди» қиссаси қаҳрамони Алимардон худбинлик асоратидан қоврилади — ҳазон бўлади, «Эрк» даги Саттор билан Ойшахон нобоп қурилган оила, қолоқ тушунча заҳматини чекади, «Умр»даги кўпни кўрган Тўлаган чол ёшлар ҳаётидаги чатоқликларга дуч келиб азобли ўйларга толади. «Умид» ва «Одам бўлиш қийин» қаҳрамонлари севгида адашиб, изтироблар исканжасида қоладилар; А. Қаҳҳорнинг «Муҳаббат», У. Назаровнинг «Гирдоб», Д. Нурийнинг «Дилпора» каби асарларида севги йўлидаги хилма-хил тўғаноқлар покиза қалбларга азоб беради...

Кўриниб турибдики, ҳозирги прозада характерлар психологизми кўпроқ оилавий-маиший, ахлоқий-этик масалалар аспектида таҳлил этиляпти, бинобарин, ахло-

қий- этик проблемалар авторларнинг диққат марказида турибди. Эътибор қилинса, ишлаб чиқариш характеридаги можаролар биринчи планга қўйиб тасвир этилган «Чинор»даги Ориф қиссасида, ғоявий-проблематик донраси хийла кенг бўлган «Қанот жуфт бўлади» асарида ҳам маънавий, маънавий-ахлоқий масалаларга онд кечинмалар катта ўрин тутди.

Психологик кечинмалар характериға, моҳиятиға кўра ҳозирги проза қаҳрамонлари асосан икки гуруҳға ажралади. Биринчи тур қаҳрамонлар аслида маънавий жиҳатдан етук, ахлоқий барқарор шахслар; улар ҳаётда мураккаб ҳодисаларға дуч келиб, оғир руҳий изтироблар исканжасида қоладилар; уларнинг қалбидаги зиддиятли ўй-туйғулар, кечинмалар орқали авторлар давр зиддиятларини, ҳаёт контрастларини ифода этишға, замон ахлоқини таҳлилдан ўтказишға ҳаракат қиладилар. Очил бобо, Ориф («Чинор»), Акрам («Қанот жуфт бўлади»), Саттор («Эрк»), Тўлаган чол («Умр») шу тонфани ташкил этади.

Иккинчи тур персонажлар эса «туғма доғлар»ға эга бўлган ёки табиатиға қандайдир иллатлар илашиб қолган кимсалар. Шу доғ, шу иллат туфайли улар ҳаётда адашадилар, кўп кўргиликларға мубтало бўладилар. Акбарали («Чинор»), Алимардон («Баҳор қайтмайди»), Ойшахон («Эрк»), Абдулла («Одам бўлиш қийин»), Умид («Умид») ана шунақа шахслардан.

Кўпгина тақриз ва мақолаларда бу хил қаҳрамонлар емирилиб, тубанлашиб бораётган, фожиға маҳкум этилган кимсалар сифатида таърифланмоқда, уларнинг фожиаси нуқул «туғма доғлар» ёки табиатиға илашган иллатларнигина оқибати деб баҳоланмоқда. Шунини унутмаслик керакки, бу тур образлар мутлоқ салбий шахслар эмас, уларнинг қалби эзгу туйғулардан тамомила холи эмас; синчиклаб қаралса, улардаги руҳий драманинг асл илдизи худди ана шу бадбин ўйлар билан эзгу туйғулар орасидаги зиддиятларға бориб тақалади. Хунук тушун-

чалар эзгу туйғуларга дуч келгандагина ҳақиқий руҳий драма бошланади, кўпинча бу хил руҳий драмалар эзгу туйғулар тантанаси билан поёнига етади. Абдулла билан Умиднинг охирги оғир руҳий ҳолатида ҳам, Ойшахоннинг сўнгги нидоларида ҳам, Акбарали билан Алимардоннинг фожий ўлимида ҳам эзгу туйғуларнинг тантанасини кўрамай.

Ахир Акбаралининг қабиҳ ишидан ўзию Бектемир акадан бошқа ҳеч ким хабардор эмас. Бектемир ака ўлиб кетган. Акбарали эса жиноят содир бўлган ердан олисда. Ишни жойида, ўзига яраша дўсту улфатлари бор, биноидек бир қиз билан танишган, бемалол айшини суриб, ошини ошаб юравериши мумкин эди. Агар у мутлоқ қабиҳ, виждонсиз шахс бўлганда ҳеч гап йўқ эди. Аммо унда виждон деган нарса бор. Худди ана шу эзгу ҳис унга тишчилик бермайди, ана шу туйғу уни оғир юк бўлиб эзди; гарданидан босган ана шу юкдан букчайиб, дардини бировга айтолмай ёншида завқ, ё уйқусида ҳаловат, ё ошида таъм сезмай, ғамгузор онанинг, севиқли ёрнинг кўнглини ололмай, дўстларга қўшилолмайд кунларни, ойларни ёлғиз, ер сузиб ўтказди. Акбарали нуқул ғам-аламлар исканжасида қолиб кетмайди, унинг мусибатлар гирдобидан чиқиб олган онлари ҳам бўлади. Жўшқин муҳит, дўсту ёрлар уни нурли ҳаёт қучоғига тортади, қувноқ давра ичида завқ-шавқ оғушида энтикзди, сеҳрли севги туйғуси бамисоли унинг хуфтон бўлиб кетган дилига нурдек кириб, ажиб лаззат бахш этади... Аммо бу қувончли дақиқалар узоққа бормайди. Бир муддат сўнган вулқон яна жунбушга келади. Виждон туйғуси унинг шодлигини тортиб олади, ҳаёт лаззатларидан бенасиб эканлигини унга англашиб қўяди. Фақат фидокор Бектемир аканинг эмас, ғамгузор онанинг ўлимига ҳам ўзи сабабчи эканини ҳис этгандан кейин, жасорат кўрсатган одам қолиб, қабиҳ шахс — ўзи қаҳрамонга айланиб қолганини кўргандан кейин ва ниҳоят, доннишманд бобога дуч келиб, унга юрагини ёргандан кейин,

унинг қалб тугёни энг олий нуқтасига этади, эзгу туйғу таъқибидан у ўлиб қутулади.

Алимардонда эҳтирослар кураши бошқачароқ. Акбаралидаги иллат ўткинчи — автор сўзи билан айтганда: «Бир зумлик хато. Бир нафас тубанлик». Аммо у бир зум ичида тузатиб бўлмайдиган оғир хатога йўл қўяди. Шу дақиқадан кейиноқ, у гўё соф қалб эгасига айланиб олиб, ўтмишда қолган бир дақиқалик Акбарали билан олишувга тушади. Алимардонда эса салбий хусусиятлар хийла барқарор, турғун.

Алимардон қиссага шаклланган, хийла «тайёр» ҳолда кириб келади. Асарнинг бошидаёқ автор бу одам бисоти билан бизни таништириб қўяди— у худбин, хиёнаткор, айёр, қайсар шахс, айни пайтда ноёб истеъдод эгаси, дадил, мард бир одам. Асар давомида қаҳрамон табиатидаги мана шу манфий ва мусбат қутблар бир неча бор тўқнаш келади, бу тўқнашувларда кўпинча барқарор бадбин туйғу устунлик қилади. Хусусан, дастлабки бобларда Алимардондаги эзгу туйғуларнинг зарби жуда заиф. Бу йигит садоқатли дўсти Анварга хиёнат қилаётганини, унинг севиклиси Муқаддамни тортиб олиб қабиҳликка йўл қўяётганини қисман бўлса-да ҳис этади, ҳис этади-ю, дарҳол ўзини овутади. Муқаддам олдида лапашанг Анвардан кўра ўзини устун деб билади; у енгил табиат аёл Клара билан танишиб, Муқаддам нафсониятини оёқ ости қилаётганини билади, билади-ю, бари бир ундаги ҳирс балоси зўр келади; тўйларда юриб санъатини, истеъдодини хор қилаётганини, ўз устида ишлашни тарк этиб, одамлар назаридан қолаётганини сезади, сезади-ю, бари бир ўжарлик билан ўз йўлини оқлайди... фақат оилада, ишда қаттиқ дакки егач — Муқаддам ташлаб кетандан сўнг, томошабинлар уни саҳнадан қувиб ҳайдагандан кейин ўзига келади, энди унда бадбин туйғуларнинг кучи хийла сусаяди, эзгу инсоний туйғулар зарби кучаяди, аввалги тантанаворлик, беғам-бепарволик дақиқалари барҳам топади, қаҳрамон қадамба-қадам

оғир руҳий изтироблар гирдобига кириб боради; Мўтал билан тўқнашувда у ўзининг маънавий қашшоқ бир кимса эканини баралла англаб етади, ўз рақиби олдида дангал таслим бўлади, бу ҳол уни ададсиз ғамлар оғушига итқитади; оила туйғуси тугён уриб, бу мағрур йигит Муқаддам ҳузурига бош эгиб келади, оталик ҳисси бу ўжар, ориятли одамни олис тоғларга, нотаниш одамлар орасига, эндиликда унинг учун бегона бўлиб қолган Муқаддам ҳамда унинг эри ҳузурига етаклайди. Алимардонда эзгу туйғулар хийла кечикиб уйғонган, бадбин туйғулар аллақачон ўз ишини қилиб қўйган, шу туфайли бу йигит бахт қушини аллақачон қўлдан чиқариб юборган. Алимардоннинг ҳали ҳам бозори чаққон, тўйма-тўй юриб, пул йиғиб, «жонон»лар билан айшини суравериши мумкин эди. Аммо қалбида уйғонган виждон туйғуси бунга йўл бермайди, бу хилда ҳаёт кечириб унинг учун мусибат; ҳали ҳам кеч эмас, санъатда йўл қўйган хатоларини дадил бўйнига олиб, ўз устида астойдил ишлаб, қисман бўлсада, ҳаётини тўғрилаб олиши мумкин эди; аммо у бунга ҳам қодир эмас, бу йигит ҳали ғуборлардан бутунлай халос бўла олганича йўқ, табиатидаги қайсарлик бунга йўл бермайди. Ана шундай драматик дақиқада тасодиф рўй беради-ю, ҳалокат жарига қулайди.

Езувчи Й. Шамшаров фикрича, китобхон Алимардоннинг «ҳалокат жарига ўзини ташлаганига ишонмайди. Номард одам ўзини ўзи ўлдирмайди, унинг ҳалокати бошқача бўлиши керак эди, деб ўйлайди». («Шарқ юлдузи», 1970, № 10, 202- бет). Сиртдан қараганда шундай. Мабодо Алимардон руҳиятидаги зиддиятлар, унинг ўша топдаги ҳолати назарда тутиладиган бўлса, китобхон унинг ҳалокатига тўла ишонади.

Алимардоннинг ҳалокат тафсилотини эслайлик. Автор ёзади:

«Алимардон ҳамон газни босар, барбод бўлган умидлари ҳаққи, хазонга айланган умри ҳаққи, барча аламлари ҳаққи кўзларига ёш қуйилиб келарди. Нимаси қолди

унинг? Нимаси қолди ахир?! Саҳнами? Шои-шуҳратми? Нима қолди, ўзи! Нима?! Охирги, энг охирги умиди, тан-ҳо суйанчиги юз ўғирди-ку ундан. Тағин нима керак энди?

У ҳамон шиддат билан елиб бораркан, кўз ёшидан томоғи хириллаб охирги марта пичирлади:

— Уғли-им!

Тўсатдан у кўнглида хушнуд бир енгиллик сезди. Қалби сокин туйғуларга тўлиб-тошгандек бўлди-ю, руль чамбарагини чирпирак қилиб чапга буриб юборди.

Машина бир ёнбошга оға бошлади. Шундагина у хато қилаётганини, ёмон иш қилаётганини тушуниб қолди. Қўзлари даҳшатдан олайиб, тормозга ёпишди. Аммо машина аллақачон жаҳаннам лабига бориб етган эди.

Зум ўтмай даҳшатли сурон тоғ-тошларни ларзага солди. Ғамгин қоялар қилиб қўйган гуноҳидан ўзи қўрқиб кетгандай инграб юборди».

Демак, Алимардон ҳалокати кескин драматик ҳолатнинг самараси, у атайлаб ҳалокат жарига ўзини ташлаётгани, онгли равишда ўзини ўлдираётгани йўқ; унинг руль чамбарагини чапга буриши одатдаги хатоларидан бири холос, бу хатосини ҳам у тушунади, одатдагидек тузатмоқчи бўлади, аммо кечикади, бу ердаги кечикиш энди уни жисмоний фожиага — ўлимга олиб боради.

«Эрк»да психологик таҳлил яна ҳам мураккаброқ. Аввало, асарда кўтарилган проблеманинг, қаҳрамонлар бошига тушган савдонинг ўзи хийла кескин ва мураккаб. Шундан бўлса керак, қисса хусусида ғоят хилма-хил, зиддиятли фикрлар ўртага ташланяпти.

Таниқли адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов «Эрк» ҳақида мазмундор мақола ёзди, кўп мақбул фикрларни илгари сурди. Бироқ унинг ҳамма мулоҳазаларига тўла қўшилиш қийин. Чунончи, мақола автори қиссанинг асосий ғоявий мундарижаси, конфликтини шундай талқин этади: «Ёзувчи Ойшахон билан Саттор ораларидаги зиддият илдизини бошқа нарсада кўради. Бу эса баъзи

ота ва оналарнинг ёшларини оила ва муҳаббат нима эканини яхши тушуниб етмасдан, ўз орзу-истаклари, ҳар хил манфаатлари асосида уйлаб қўйишга шошилишлари, шу асосда келиб чиқадиган ҳар хил зиддиятлар, драматик воқеалар, ниҳоят — фожиалар... Ёзувчи шуларга қарши чиқаяпти, азиз ота ва оналарни, ёшларни шундан сақланишга ундаяпти. Бизнингча, «Эрк»ни, ундаги Ойшахон билан Саттор ораларидаги фожиани фақат шундай тушуниш мумкин» (М. Қўшжонов, Қиссанинг иккинчи ҳаёти. «Шарқ юлдузи», 1971, № 4, 223-бет).

Ўш, нега фақат шундай тушуниш шарт экан?! Тўғри, асарда шунақа гаплар ҳам бор, Саттор ва Ойшахон ўз хоҳишлари билан эмас, ота-она раъйи билан оила қурганликлари ҳақида маълумот берилади, Сатторнинг ойнаси ўз ўғли қалбидagi қийноқлардан беҳабар экани, Ойшахон қолоқ тушунчали ота-оналар таъсирида қолгани айтилади. Шу билан ота-оналар устидаги гап-сўз тамом-вассалом.

Менинг назаримда, ота-она раъйи хусусидаги маълумотлар Ойшахон билан Саттор ораларидаги можароларнинг бошланишига бир туртки, баҳона ҳолос. Можароларнинг кейинги ривожига ота-оналар деярли иштирок этмайди, асосий зиддиятлар бошқа факторлар асосида ривожланиб, кескинлашиб боради. Асосий конфликт аслида севги, оила ҳамда онладаги эрк ва масъулият масалаларига икки хил қарашдан туғилади.

Тасаввур қилинг, Саттор шаҳарга кетмай, ўқинмай, қишлоқда юраверганда, унинг тушунчаси, савияси, диди аввалгидек, яъни Ойшахонники даражасида қолаверганда, эҳтимол бу хил можаролар юз бермаган, аниқроғи, орадаги зиддият бу хилда кескинлашмаган бўлармиди... Ахир ҳаётда ота-она раъйи билан турмуш қуриб, юлдузи бир-бировиникига тўғри келиб қолган, бир умр тотув яшаган оилалар кам дейсизми? Ёки, аксинча, ота-оналар иштирокисиз ўз кўнгил хоҳишлари билан турмуш қуриб, кейинчалик «характерлари тўғри келмай» ажрашиб кет-

Табиатига доғ илашган одамлар руҳиятини таҳлил этиш, уларнинг руҳий драмасини очиш П. Қодиров учун янгилик эмас. Авваллари ҳам бу хил образларни кўп марта қаламга олган. «Қадрим»даги Исқандар, «Қалбдаги қуёш» қаҳрамони Сайёра, «Қора кўзлар»даги Мадаминжон, Холбек аввало қалб драмалари билан китобхон эътиборини ўзига тортган.

Ёзувчи бу тоифа образлар руҳиятини таҳлил этганда муҳим бир принципга амал қилади, персонажлар табиатига илашган иллатларнинг даҳшатли оқибатини бутун кескинлиги билан кўрсатган ҳолда, уларнинг шу хил иллатлардан халос бўлиш жараёнини ҳам ифода этади, Чернишевский сўзлари билан айтганда, психологик таҳлилнинг муҳим тури — «бир туйғунинг иккинчи бир туйғуга, бир фикрнинг иккинчи бир фикрга драматик тарзда айланиши»ни кузатиш, ифодалаш йўлидан боради. Соддадил Исқандар кўп қийинчиликлардан кейин жўшқин меҳнат кучоғида ўз қадр-қимматини топади, енгил табиат Сайёра оғир кўргиликдан сўнг ҳаётнинг катта йўлига тушиб олади, оғир мусибат Мадаминжоннинг кўзини мошдек очиб қўяди, энди у аёл қадрини юксакликка кўтардиган одамга айланади; Холбек кўп туртиниб-қоқинишлар, иккиланишлар, алам-изтироблар гирдобидан пировардида покиза бўлиб чиқади.

Автор Ойшахон руҳияти таҳлилида ҳам шу йўлни тутади, асар охирига томон бу аёл ўзгариб, қайта тарбияланиб боради; қобил-мўминликдан, мутеликдан онгликка, мустақилликка ўтиш — Ойшахон руҳиятидаги эволюция ана шундай.

«Қайта тарбиялаш» ибораси айрим ўртоқларга бир оз эриш туюляпти. Нима ҳам дердик, бу гапни биз ўйлаб чиқарганимиз йўқ, қиссанинг ўзи айтиб турибди.

Саттор олижаноб, мулоҳазакор йингит: «Нима қилиш керак? Муҳаббатсиз турмушдан воз кечишга у ҳозир ҳам ўзини ҳақли сезади. Лекин Ойшахон ҳам тирик бир

одам... Бугун унинг ёрдамига муҳтож бир одам¹ эканлигини кўриб туриб, ташлаб кетса, кейин бир умр ўзини гуноҳкор сезмасмикан? Ахир айб Ойшахоннинг бир ўзида эмас-ку. Нарёқда қолоқ ота-она, бу ёқда эски тушунчали қайнана. Саттор Ойшахонни уларнинг таъсиридан қутқариб олиш учун беш йилдан бери нима қилди? Ҳеч нарса! Нуқул хотинини суймаслигини пеш қилиб, ўзини ундан олиб қочиб юрди. Одам одамга дўст, ғамхўр деган тушунча қаёқда қолди? Гражданлик туйғуси қаёқда қолди? «Мен илғорман, сен орқада қолгансан, нари тур!»— деб итариб ташлаш...

Йўқ, Саттор бундай қилолмайди. Аммо бу боши берк кўчадан қандай чиқиш мумкин? Ойшахонни бу ерда қолдириб кетса-ю, турмушлари аввалгидек давом этса, яна шу ота-она билан қайнаганининг таъсири ўзини кўрсатаверади. Ҳеч нарса ўзгармайди. Агар уни Тошқентга олиб бориб, бирга яшаса, Ойшахон тезроқ ўзгариши мумкин, Сатторнинг кўнглини тезроқ тушуниши мумкин» («Эрк», 103- бет).

Саттор бу режасини Розияга айтганда, у ҳам шу йўлни маъқул кўради, «қачондир бир вақт Ойшахон ҳам орадаги мураккаб муаммони ўзича мустақил таҳлил қилдиган ва адолатли ҳукм чиқарадиган бўлишни» истайди.

Хуллас, Ойшахон «қайта тарбиялаш» мақсадида шаҳарга келтирилади, аҳвол Саттор ўйлаганча бўлиб чиқади, шаҳар муҳитида у тез ўзгара бошлайди: «Ойшахон Саттор билан Розиянинг қандайдир сирли бир муносабатлари борлигини тобора аниқ пайқамоқда эди. Бу икковининг орасида катта бир ижодий меҳнат ва жозибали мақсаддан ташқари улкан бир туйғу ҳам борлигини, Саттор билан Розия бир-бирига жуда муносиб кўринишини Ойшахон рашк оловида ўртаниб ҳис қилди...»

Охирида Сатторнинг юрак дарди Ойшахонга баралла аён бўлади, Саттор тортган «уҳ»дан Ойшахон қаттиқ из-

¹ Кўчирмадаги таъкидлар китоб муаллифиники

тиробга тушади, энди у мустақил фикрлайдиган, худди Саттор каби оиладаги чатоқликни бир ёқли қилиш ҳақида бош қотирадиган бўлиб қолади. У ўзига-ўзи: «Энди нима қиламиз?.. Қандоқ қилсак тўғри бўлади?»—дея савол беради.

Асардаги асосий можаро, конфликт худди шу тарзда ечилади. Менимча, бу хил ечим гарчи воқеалар ривожини, характерлар мантиқидан келиб чиқаётган бўлса-да, бир оз енгил кўчгандай кўринади, асар охирига бориб тасвир темпи хийла тезлашиб кетади, ёзувчининг қолоқ тушунчали кимсани «қайта тарбиялаш»дан иборат гуманистик концепцияси мўминлик, итоаткорлик психологиясига нисбатан бизда аввалроқ тугилган кучли нафрат туғёнини қисман сусайтириб қўяди.

Инсоний муносабатлар ниҳоятда мураккаб, ҳаётда кўпинча бир муаммонинг ечимини иккинчи бир можаронинг бошланишига туртки бўлади. «Эрк»да ҳам шундай бўлган. Бутун асар давомида кутилган ният рўёбга чиқди— итоаткор, мўмин-қобил Ойшахон онгли, мустақил фикрлайдиган ҳолга кела бошлади, лекин ҳали асарга охириги нуқта қўйилган эмас, можароларнинг ечимини янги бир тугунни келтириб чиқаряпти, Матёқуб Қўшжонов айтмоқчи, қиссанинг иккинчи ҳаёти бошланяпти, бу тугун қандай ҳал бўлади, ҳозирча номаълум: фақат унга ишора бор, холос, энди қаҳрамонлар ўйлаган ҳодиса содир бўлишига — ўзгаларнинг юрак дардини ҳис этадиган, мустақил фикрлайдиган бўлиб қолган Ойшахоннинг, гарчи оғир бўлса-да, Сатторга эрк беришига ишонгимиз келади.

* *
*

Бир вақтлар «конфликтсизлик назарияси» таъсирида ижобий қаҳрамон хусусида хато бир тенденция кенг тарқалган эди, ёзувчи ижобий қаҳрамондаги гражданлик туйғусини таъкидлайман деб уни руҳий — эмоционал

жиҳатдан камбағал этиб қўяр эди. Натижада ижобий қаҳрамонлар «темир одам»га айлана бошлаган, улар нуқул ижобий ишлар қилаверар, ҳамиша жиддий турар, кулмас, йиғламас, ҳаёт қийинчиликлари олдида сира довдирамас, мусибатлардан изтиробга тушмас эдилар... Табиийки, бундай қаҳрамонлар китобхонни ўзига мафтун эта олмади, чунки А. Қаҳҳор айтмоқчи, улар саҳт-сумба-ти, лаби-даҳани жойида, ижобий хислатлари етарли бўлса-да, эмоционал жиҳатдан камбағал, бинобарин, жозоба кучидан, меҳриғиёдан маҳрум эди.

Сўнгги йиллар ўзбек прозасида ижобий қаҳрамонни бутун мураккаблиги, инсоний жозибаси, кучли ва заиф томонлари, муваффақият ва мағлубиятлари, қувонч ва ташвишлари, қўйингчи, ҳиссиёт оламининг бутун тов-ла-нишлари билан беришга интилиш кучайиб бормоқда, жа-ҳон адабиётининг бу борадаги анъаналари, А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор каби ўзбек насри усталарининг тажри-балари изчиллик билан давом эттирилмоқда. Сал аввал-роқ яратилган «Фарғона тонг отгунча», «Машъал», «Қо-ра кўзлар», «Олтин занғламас», «Қудратли тўлқин», «Уфқ», «Эр бошига иш тушса» қаҳрамонларида шу фа-зилат кўринган эди, биз мақола бошида тилга олган нас-римизнинг сўнгги намуналари—А. Мухтор, П. Қодиров, О. Ёқубов, С. Анорбоевнинг роман ва қиссаларида бу фа-зилат яна ҳам чуқурлашиб боряпти, ижобий қаҳрамон ҳақиқий маънодаги драматик қаҳрамонга айланиб қол-япти. Очил бобо, Ориф, Саттор, Розия, Акрам, Тўлаган чол қалбидagi руҳий драма зиддиятли характерлар— Акбарали, Алимардон ва Ойшахонларнинг қалб драма-сидан кам эмас.

Акбарали, Алимардон ва Ойшахонлар «ўз ёғига ўз-лари қоврилиб» яшайдилар, улар бошига тушган муси-бат кўпроқ ўзларининг шахсий фожиаси тарзида талқин этилади, улар ўзгаларга бахт, шодлик ҳадя этиш, ўзла-рининг дардига малҳам бўлиш, далда беришга қодир эмас. Иккинчи гуруҳ қаҳрамонлар эса ҳаммадан бурун

Ўзгаларнинг дарди-қувончи билан яшайдилар, уларнинг манфаат доираси жуда кенг, улар эл-юрт олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этадилар, ҳаётга унинг шунчаки бир зарраси сифатида эмас, балки шу ҳаётнинг бунёдкори, хўжайини, масъулдор аъзоси тарзида ёндашадилар. Шунинг учун ҳам ҳаётдаги ҳар бир чатоқлик уларни чуқур қайғуга солади, ўзгаларнинг дарди уларнинг шахсий дардига айланади; шунга кўра улар қалбидаги драма катта ижтимоий характерга эга.

Саттор билан Розиянинг шахсий ташвишлари ўз бошларидан ошиб-тошиб ётипти. Аммо уларнинг меҳнати, шаҳар қурилиши, истиқболи билан боғлиқ ташвишлари бундан кам эмас; уларнинг севги ва оилага муносабати ҳам муҳим ижтимоий маъно касб этади. Саттор ўз хоҳишига, кўнглига зид бориб, ёрдамга муҳтож, жаҳолат қурбони, ҳалокат ёқасида турган Ойшахонга мадад қўлини чўзган экан, бу катта олижанобликдир, ўзгалар олдидаги масъулиятни ҳис этишнинг ибратли намоёнишидир. Бироқ Сатторнинг бу хайрли иши айрим асарларда учрайдиган беҳис, хотамтой қаҳрамонларнинг «жасорати»дан кескин фарқ қилади, бу олижаноблик Саттор учун жуда-жуда қимматга тушади, биз Сатторнинг ўзини ададсиз қийноқлар ичида қолдириб, ўзгага бахт ҳадя этаётганини баралла ҳис этиб турамыз.

Акрамнинг ташвишлари Сатторникидан ҳам ошиб тушади. Оилавий ҳаётдаги кўнгилсизлик, ёшлар гурунгидаги одобсизлик, қишлоқдаги мураккаблик, қишлоқ қурилиши ва архитектурасидаги чатоқлик, кишиларнинг маданияти ва маънавиятидаги тафовут ҳамда контрастлар — ҳамма-ҳаммаси унинг оромини бузади, ўй-хаёллари оғушига фарқ этади.

«Чинор» қаҳрамонлари Очил бобо ва Орифда бу хусусият янада ёрқинроқ кўринади. Улар юксак эътиқод, катта мақсад эгалари, янги ҳаёт учун жонини тиккан кишилар; шунга кўра янги ҳаёт моҳиятига, ахлоқига хилоф ҳар қандай хатти-ҳаракатлар уларнинг вужудини зирқи-

ратади. Ориф тоғ қишлоқларнинг аянчли ҳолини кўриб, дўсти Мариянинг расмиятчилик касалига мубтало бўлиб қолганини биллиб, ўзини қўярга жой тополмай қолади; бунинг устига севгидаги бахтсизлик, фарзанд хусусидаги адолатсизлик дард устига чипқон бўлиб тушади. Бу одам ўзининг дадил ўйлари, фаол хатти-ҳаракатлари билангина эмас, балки чексиз ташвиш-ғамлари билан ҳам китобхон кўнглини ўзига асир этади. Кўпни кўрган, не-мусибатларни бошдан кечирган Очил бобо-чи?! У айрим асарларда учрайдиган «бахтиёр кексаликнинг гаштини сураётган» қариялардан эмас. Тўғри, у ҳам бахтиёр, аммо унинг бахти осойишталикда эмас, балки беоромликда; у қаерга бормасин, қайси бир уруғ-аймоғи билан учрашмасин, уни ташвиш-муаммолар кутиб олади, у шу ташвишларга шерик экани, шу муаммоларни ҳал этишдаги иштироки билан бахтиёр.

С. Анорбоевнинг «Умр» қиссаси қаҳрамони Тўлаган чол баъзи жиҳатлари билан Очил бобога ўхшаб кетади.

Аввало, қисса ва унинг танқиди ҳақида икки оғиз сўз. Танқидчи И. Ғафуров «Бир қиссанинг икки палласи» мақоласида «Умр»нинг камчиликларини батафсил таҳлил этади, асар фазилатлардан холи эмаслигини, «кўп ўринлари қизиқиш билан ўқиладиган, фикр уйғотадиган қисса» эканини ҳам айтади-ю, шу фазилатлари устида тўхталмайди. Иброҳим Ғафуровнинг қатор танқидий мулоҳазалари асосли, шуларга қарамай, бу асар, менимча, ёзувчи ижодида олға қўйилган қадам, у ўзининг ғоявий мотиви, талай бадиний хислатлари билан насримизнинг сўнгги ютуғи саналмиш асарларга оҳангдош.

Асар асосида Тўлаган чолнинг руҳий драмаси ётади, автор машаққатли тақдир эгаси бўлмиш бу чол нигоҳи орқали ҳозирги ҳаётнинг кўпгина маънавий-ахлоқий муаммоларига назар ташлайди.

Тўлаган чол ҳам Очил бобо каби кўпни кўрган, янги ҳаёт учун жонини тиккан, бутун умрини оромсиз ўтказ-

ган ва ўтказаетган қариялардан. Бироқ унинг Очил бобода фарқи ҳам бор. Очил бобо интеллектуал жиҳатдан юксак, доно, билимдон шахс. Тўлаган чол эса оддий халқ орасидан чиққан, бир қишлоқ кишиси. Очил бобо ҳаёт жумбоқларига дуч келганда қийналади, ўйга толади, шу билан баробар ҳар доим улар устидан адолатли ҳукм чиқара олади. Соддадил Тўлаган чол эса ҳаёт жумбоқларини ўзинча таҳлил этади, кўпинча у ҳозирги одамларнинг турмуш тарзи устидан узил-кесил ҳукм чиқаришга қурби етмай қолади. Биз бу одамнинг ҳозирги ёшлар хулқ-атворидаги, юриш-туришидаги айрим нобопликлардан ҳақли равишда изтироб тортаётганини кўриб, дардига шерик бўламиз, шу билан баробар кўп ўрнида ҳозирги ҳаёт талабларини ҳазм қилишга қийналаётганини билиб турамыз.

Тўлаган чол янги ҳаёт учун бор-йўғини берган, лекин ундан ҳеч нарса талаб қилмаган одам. У ҳаётни ортиқ даражада қадрлайди, ҳаёт олдида ҳамisha ўзини масъулдор ҳис этади, асар персонажи Қобилжоннинг «закунчи» деган таънасига жавобан: «Бу тузум учун курашган одам ўз-ўзидан... закунчи бўлиб қолади», дея жавоб қилади; у худди ўша Қобилжон типигаги ноқобил кимсаларни кўрганда «закончи»лиги тутиб кетади; Ватан учун жонини тиккан бир одамнинг фарзанди таъмагир, мослашувчан, мешчанин ҳолга тушиб қолганидан ғазаб ўтида ёнади, уни кескин лаънатлайди.

Ўз фарзанди оиласидаги чигалликлар уни зиддиятли ўйлар гирдобига тортади. Унинг эл-юрт олдида юзини ерга қаратиб ўзидан йигирма ёш катта бир одам билан бўлиб кетган қизига, қизини йўлдан оздирган куёвига нафрати чексиз. Қизининг шу қилмиши учун у билан ўн йил юз кўришмаган. Аммо, у бари бир ота, қалбдаги оталик меҳри бугун уни «гуноҳкор» қиз ҳузурига бошлаб келган. Қизининг эски, болалиқдан таниш эркаликлари, «дада» деган бетакрор овози чолни бир дам лаззатлар оғушига ғарқ этади, шу лаззатлар оғушида у қизининг

гуноҳларини унутгандай бўлади. Куёви билан яқиндан танишгандан кейин, қизи ва куёви орасидаги муносабатлар тарихи унга аён бўлгандан сўнг, секин-аста аввалги ғазабидан туша бошлайди. Куёви Султон Алиевич Ватан учун, илм-фан учун жонини тиккан одамлардан. Биринчи хотинидан ажралишига ўзи айбдор эмас. Уруш касофати, оилавий фожиа туфайли ўзини йўқотиб одамови бўлиб қолган кимсанинг ҳаётга қайтишида Чўлпонойнинг хизмати катта. Ўз навбатида Султон Алиевич ҳам Чўлпоной учун кўп хизмат қилган, унинг кўнглига қараган, ўқиб илмий даража олишига мадад берган... Шулардан воқиф бўлгач, чол кўксида тошдай тугилиб ётган норозилик ҳиссини бир дам унутгандай бўлади. «Чўлпоной бизнинг розилигимизсиз эрга тегиб, балки яхши қилгандир... Розилик сўргани билан бари бир бермас эдим. Негаки, ёшгина қизини хотин қўйган, йигирма ёшча катта кишига берармидим!.. Гул—гулга, тикан—тиканга... Аммо ёмон одамга ўхшамайди куёв. Чўлпонойнинг ўқишини тугаллашига, яна олим бўлишига шарт-шароит яратиб берибди-ку, яхшилик шунчалик бўлади-да»,— дея ўй суриб кетади.

Энди чолни бошқа жумбоқлар қийнайди. У қизига, қизининг ўй-мулоҳазаларига, хатти-ҳаракатларига разм солиб, хаёлга толади. Ун йил ичида қизи бутунлай ўзгариб кетибди. Қаршисида аввалги кўнгилчан, камсуқум, камтар қиз ўрнида мол-дунёга ҳирс қўйган, кибр-ҳаволи бир мешчанин аёл турибди. Нуқул ҳаётдан олиб қолиш пайида, қайтаришни хаёлга ҳам келтирмайди. У қўшни камсуқум аёлни ўзига тенг кўрмайди, эҳтимол, у ўзининг жигаридир, отаси йўқотиб қўйиб, ҳасратида юрган ўз опасидир, ахир чол унинг юзидаги холни кўрганда юрғин зирқираб кетган, йўқотган Холнисасини топгандай бўлган. Арзандаси Чўлпоной эса уни тенгим эмас деб турибди.

Чолни мана шулар эзди, қизидаги шу ўзгаришларни кўриб оталик гурури чилпарчин бўлади, ўзини алданган,

камситилган ҳис этади. Чол зиддиятли ўй-хаёллар огушида. «Бу ўша мешинг Чўлпоной қизимми ёки бошқами? — дея ичидан зил кетиб ўйламоқда эди бу пайт Тўлаган чол.— Қаёқдан илашди бу кибр-ҳаво? Хонзода бўлмаса, оқсуяк хўжа қизи ҳам эмас. Ота-онаси — биз, оддий фуқаро, умр бўйи қўл кучи билан кун кўриб келганлардан. Боғбон билан шунчаки тикувчи-чеварнинг пушти камаридан дунёга келган бир қиз бўлса-ю, ўз эгачисидай ён қўшинисини «тенгиммас» деб бурнини баланд кўтарса! Шунча ўқиб, билимдон бўлганнинг оқибати шуми? Илгари у бундай эмас эди-ку!»

Қизига бу касал қаёқдан юққан? Унинг манбалари қаерда? Чол бу мушкул саволга жавоб тополмай гаранг. Ёзувчининг ўзи ҳам бу саволларга жавоб ахтармайди. Эҳтимол автор бу саволларни атайин очиқ қолдиргандир, улар ҳақида ўйлаб кўришни китобхонга ҳавола этаётгандир.

Ҳаёт контрастларини Тўлаган чол типигаги одамнинг нигоҳи, руҳий драмаси орқали ифода этишнинг ҳам мусбат, ҳам манфий томонлари бор. Бутун умри машаққатда кечган соддалик қишлоқ кишини назарида ҳозирги бадавлат шаҳар одамнинг турмушидаги зиддиятлар кескинлашган тарзда намоён бўлади, бунинг устига ҳаёт жумбоқлари устида шу тип қаҳрамон имкониятлари даражасида мулоҳаза юритиш ҳодисаларга нисбатан китобхоннинг активлигини оширади. Бироқ автор ҳодисаларни, хусусан, олимлар ҳаётига онд маълумотларни қаҳрамон савиясига мослаштираман деб, баъзан тасвирини ўта соддалаштириб юборади, чунончи, исприкнинг хосиятини тушунтириш учун ҳам узундан-узоқ бачкана изоҳлар берилди; автор қаҳрамон ўй-хаёллари тасвирига маҳлиё бўлиб қолиб, баъзан ўз позициясини бой бериб қўяди, қаҳрамон қарашларидаги чекланганликни эсдан чиқариб юборади, натижада кўп ўринда қаҳрамон мулоҳазалари ёзувчининг ўз мулоҳазалари каби таассурот қолдиради. Қаҳрамон ҳар қанча содда, гўл бўлмасин, у

қандай ўй-мулоҳазага бормасин, унинг панасида турган ёзувчининг ўз доно нигоҳи, аниқ-равшан концепцияси сезилиб турсин. Улкан санъаткорлар шундай қилишган. «Умр» автори буни унутмаслиги керак эди. Иброҳим Ғафуров мақоласидаги эътирозларнинг асоси ҳам шунда.

❏

❏

❏

БОЛАЛАРНИНГ НАФОСАТ ОЛАМИ

Бугунги болалар адабиётининг қаҳрамонини катталар адабиётининг қаҳрамонидан кескин ажратиб қараш мумкин эмас. Чинакам санъат асарининг қаҳрамони ҳеч қачон чегара билмайди, у каттаю кичикни баб-баравар ўзига мафтун этади. Ҳотамтой, Том Соьер, Том тоға, Жилин, Дина, Гаврош, Ваня, Архип бобо, Темур, Шум бола, Ойгул, Бахтиёр... Болалар адабиёти деганда биринчи галда ана шу қаҳрамонлар ёдга тушади. Сир эмас, бу қаҳрамонларнинг бир қисми бевосита болалар учун, қолганлари эса катталар учун ёзилган асарларга мансуб. Демак, болалар адабиёти қаердан бошланиб, қаерда тугайди деган саволга жавоб топиш хийла мушкул. Шундай экан, катталар адабиётига қўйиладиган асосий талабларни болалар адабиёти қаҳрамонига ҳам қўявериш мумкин. Қаҳрамон—бу, ҳаммадан бурун, давр типидир. Қаҳрамон — ёзувчининг ҳаётга муносабатини кўрсатувчи бир восита. У ёш ёки қари эканидан, катталар ёки болалар адабиётига мансуб бўлишидан қатъи назар, даврнинг муҳим томонларини, ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги концепцияларини ўзида мужжасам этсин, маълум социал гуруҳ кайфиятини, руҳиятини, орзу-интилишларини, кучли ва заиф жиҳатларини аниқ, бетакрор тарзда ифода қилсин.

Классикларимиз асарларида шундай қилинган. Бугунги болалар адабиётининг энг яхши асарларида ҳам шундай қилиняпти. А. Твардовскийнинг «Ленин ва печкачи», С. Михалковнинг «Степа амаки», Ойбекнинг «Болалик», А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар», А. Мухтернинг «Дунё болалари», Ҳ. Назирнинг «Ёнар дарё», Мирмуҳсиннинг «Мутилал», «Илон ўйнатувчи», Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» асарлари каттаю кичикли бирдек ҳаяжонга солади; булар ҳаёт ҳақидаги тасаввуримизни бойнатади, ақлимизга ақл қўшади. Болалар

ҳаёти билан боғлиқ Ч. Айтметовнинг «Оқ кема», Ю. Яковлевнинг «Булут тўпловчи», «Энг баланд нарвон», «Синдирилган ойна», С. Зуннунованинг «Осмондан тушган қиз», У. Ҳошимовнинг «Қалбингга қулоқ сол» типдаги асарларини, шунингдек, бевосита болаларга деб ёзилган Ш. Холмирзаевнинг «Кўквой», «Уч ҳамроҳ эдилар» сингари ҳикояларини олайлик. Уларда шу куннинг нақадар ўткир маънавий-ахлоқий проблемалари кўтарилган. Ёки «Ғоз пати» спектаклини, «Душанбагача омон бўлсак», «Сен етим эмассан» кинофильмларини эслайлик. 60-йиллар санъати ва адабиёти ривожига хос энг муҳим тенденциялар болалар учун яратилган шу асарларда ҳам мужассам; улар ҳам каттаю кичик эътиборини баб-баравар ўзига жалб этди, катта олқиш ва жиддий мунозараларга сабаб бўлди.

Бу билан мен болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини томонан инкор этмоқчи эмасман. Бизнинг асрибизга келиб болалар адабиёти бадний тафаккурнинг алоҳида қисми сифатида баралла ажралиб чиқди. Ажралиш жараёни давом этяпти, ҳатто болалар адабиётининг ичида ҳам табақаланиш рўй бeryпти; болаларга аталган асарлар номи ёнида «мактабгача ёшдаги болалар учун», «кичик ёшдаги ўқувчилар учун», «катта ёшдаги ўқувчилар учун», «ўсмирлар учун», «боланинг тили ширин», «болаларингизга ўқиб беринг» деган ибораларни тез-тез учратадиган бўлиб қолдик.

Бу хил ажралиш ва табақаланиш жараёнининг маълум қонуниятлари бор, шубҳасиз уларни ўрганиш, илмий тадқиқ этиш керак. Аммо бу жараёни айрим камқўслари ҳам содир бўляптики, бунга бефарқ қараш мумкин эмас.

Авалло, «болаларнинг ёш хусусиятини ҳисобга олиш» шиори остида болалар учун ёзилаётган асарлар ҳаддан ташқари соддалаштириб юборилаётир; «болалар қанча ёш бўлса асар ҳам шунчалик содда бўлиши лозим» деган қараш болалар адабиётига катта зарар келтиряпти,

асарларни маънавий қашшоқликка маҳкум этипти. «Болаларингизга ўқиб беринг» рубрикасида чиқаётган қатор асарларни ўқиганда катталар у ёқда турсин, болалар ҳам эшитгиси келмайди, чунки улар болаларга ҳеч қанақа маънавий озиқ бермайди, болалар бундай асарларга қараганда ақллироқ, теранроқ мушоҳада юритади.

Ҳозирги шароитни, болаларни қуршаб олган муҳитни ҳисобга олиш керак. Атом асрида, фан-техника мислсиз мўъжизалар кўрсатаётган даврда яшаймиз. Оммавий информация воситалари бераётган маълумотлардан болалар ҳам баҳраманд. Ҳозирги пайтда телевизор кирмаган хонадон деярли қолмади. Эндигина эсини таниган гўдак ҳам дадасининг тиззасига ўтириб олиб уйқу элитгунга қадар телевизорга тикилади; катталар билан бирга «оламга саёҳат» қилади, «ҳайвонотлар олами»ни кезади, космосдромдан, космосдаги кема ичидан берилган репортажни кўради, футбол ва хоккейни сира канда қилмайди, телеспектакль ёки кинофильмларни катталар қолдирса қолдирмадики, улар қолдирмайди... Ҳар қанча тергашга уринманг, бари бир, катталар учун берилган программани катталардан кўра кўпроқ кўришади.

«Уруш ва тинчлик» билан «Капитан Тенкеш»ни, «Қўлга тушмас қасоскорлар» билан «Қилич ва қалқон»ни, «Ўтган кунлар» билан «Фавқулодда комиссар»ни, одамнинг ойга қўнгани ҳақидаги репортаж билан Миср эҳромларини телевизорда кўрган, аммо ҳали ўқиш ва ёзишни билмайдиган кичкинтойга қандай қилиб оддигина «ақл ўргатадиган» ҳикоя ёки шеърни маъқул қилиш мумкин?!

Болалар учун мактаб ҳаётдан олиб ёзилаётган кўпчилик асарларни ўқиб кишининг энсаси қотади. Уларнинг аксарияти одат тусига кириб қолган «кикир-чикирлар» — дарсга кечикиб келадиган, дарс тайёрламай икки оладиган ялқовлар, китоб ўқиш ўрнига ланка тепадиган ўйинқароқлар, одоб билмас, тиниб-тинчимас тўполончиларнинг кирдикорлари ҳақида. Шу хил «кикир-чикирлар»-

га ҳам янги томондан ёндашиб, муҳимроқ гап айтиш, болалар руҳий дунёсининг янги қирраларини кашф этиш мумкин албатта, ахир Ю. Яковлев «Синдирилган ойна» билан «Энг баланд нарвон»да шундай қилган. Биздаги кўпчилик асарларда эса бундай фазилят кўринмаяпти.

Бунинг устига талай асарларда «ижобий қаҳрамон» тушунчасининг қадри тушурилиб юборилаётир. Қора денгиз соҳилидан бир ҳалта тош йиғиб, янги дўстлар ортириб қайтган ёки кўчада тўкилиб ётган пахтаи териб олиб, ўриндиққа солиб қўйган бола ҳам, уйда ойнасига кўмаклашган ёки кўчада йиғлаб турган кичкинтойни юпатиб уйига элтиб қўйган қизалоқ ҳам «ижобий қаҳрамон» даражасига кўтарилаяпти. Оддий инсоний бурч ҳақида ҳам ёзиш керак, бироқ қаҳрамон тушунчасини қадрлаш ҳам керак. Қаҳрамон ўз номи билан қаҳрамон, у оддий ҳаёт «кир-чикирлари»дан юсакроқ туриши, ўз ортидан бошқаларни етаклашга, давр ҳақиқатини, тирафикрларни ташншга қодир бўлиши лозим. «Оқ кема», «Булут тўпловчи» типидаги асарлар қаҳрамонларининггина баралла **ижобий қаҳрамон** дейиш мумкин. Уларнинг интилишлари, ўй ва ташвишлари орқали бутун бошли халқнинг дарди-ташвишлари берилган.

Бугунги болалар адабиётининг талай қаҳрамонлари ниҳоятда бетаъсир: китобхонни ҳаяжонга солмайди, чунки улар кенг жамоатчиликнинг ташвиш-ўйларидан, бинбаринг, халқ ҳаётидан ниҳоятда йироқ. Масалан, қишлоқ болалари ҳаётини олайлик. Уларнинг ўқиши, меҳнати билан боғлиқ ҳолда жуда муҳим муаммоларни кўтариш, ажойиб ижобий қаҳрамонлар образини яратиш мумкин. Ҳозирги асарларда қишлоқ болалари кўпинча ўйинқароқ қилиб кўрсатилади. Аслида уларнинг ўйнаш учун вақти зиқ. Ахир улар аввало ўқийди, ўқишдан кейин рўзғор ишларига қарашади, бола кўтаради, томорқада ишлайди, ситир боқади, уйдаги қўй-қўзилар учун ўт юлади; бунинг устига эртагаллик дарсга тайёргарлик кўриши, телевизор томоша қилиши керак, пайти келганда у дарсдан

кейини ҳашарга чиқади, қурт учун барг узоди, пилла теради, ғўзани яғана қилади, кузда эса, одатдагидек ўқишни йиғиштириб қўйиб, ойлаб пахта теримида бўлади... Республикамизнинг улкан пахта хирмонида жажжи бармоқларнинг катта ҳиссасини ҳамма ҳам яхши тасаввур этавермаса керак.

Ана шу улкан ижтимоий вазифаларни адо этаётган кичкинтой заҳматкашларнинг адабиётдаги тўлақонли образи қани?! Ҳали у яратилган эмас.

Ниҳоят, яна бир чалкаш масала бор. Гап болалар адабиёти пропагандаси, мактабларда адабиёт ўқитиш, болаларда бадий дидни тарбиялаш устида кетаётир.

Бизда улкан болалар адабиёти мавжуд бўлган ҳолда болалар учун махсус адабий-танқидий асарлар йўқ. Болаларга деб газета ва журналлар адабий асарларни ёғдириб туради, нашриётлар кетма-кет китоблар чоп этади. Табиийки, уларнинг ҳаммаси бир хил савияда эмас, улар орасида яхшилари ҳам, заифлари ҳам учрайди. Хўш, тақдим этилаётган асарларнинг яхши-ёмонини ажратишда болаларга ким мадад берапти?! Амалда ҳеч ким. Тўғри, болалар адабиёти ҳақида ҳам танқидий мақолалар ёзиляпти, илмий тадқиқотлар қилиняпти, бироқ улар катталарга, аниқроғи маълум илмий донрага мўлжалланган. Уларга болаларнинг «тиши ўтмайди», уларни деярли ўқимайди, бу хил мақолалар кўпроқ катталарнинг журнал ва газеталарида, илмий тўпламларида босилади. «Ленин учқуни», «Гулхан» саҳифаларида ҳам танқидий мақолалар бериш мумкин эмасмикин? Бир вақтлар «Гулхан» У. Рашидовнинг болалар адабиёти тараққиётига оид мақоласини эълон қилган эди. Бу мақола, меннинг назаримда, болаларга мос бўлиб чиқмади. У бир оз «илмийроқ», қуруқроқ ёзилган. Болаларга аталган мақола жонли, эҳтиросга бой ва суҳбат тарзида бўлса деймиз.

Ота-оналар, шунингдек, айрим мактаб ўқитувчилари орасида бадий асарнинг тарбиявий таъсири масаласини бир ёқлама, утилитар тарзда тушунувчилар ҳамон учраб

туради. Улар жиддий асарлар, хусусан севги, онлавий-маиший ҳаётга оид асарлар болалар тарбиясини бузади, барвақтроқ кўзини очиб қўяди, деб хавотир оладилар, мумкин қадар шу хил асарларни четлаб ўтишга ҳаракат қиладилар. Болаларнинг нималарни ўқиётганига бепарқ қараш инсофдан эмас, болага китоб тавсия этаётганда унинг ёшини ҳисобга олиш керак, албатта. Шу билан баробар боланинг индивидуал хусусиятини ҳам назарда тутиш лозим. Ҳозирги вақтда математиклар яхши бир тажриба қўллашяпти, математик иқтидорга эга болаларни бошланғич мактабдаёқ назорат остига олиб, улар билан алоҳида машғулот олиб боришяпти, бу хил болаларга ҳатто олий математикага оид маълумотлар бериб борилади. Биз адабиётчилар бу борада математиклардан ибрат олсак яхши бўларди. Адабиётга алоҳида майли, лаёқатли бор болаларни ажратиб олиб, улар билан махсус иш олиб борилса қандай соз бўлар эди. Эҳтимол уларга «чеклаш сиёсати»ни ўтказишнинг ҳожати йўқдир, улар ҳар қандай асарни ҳазм қилишга қодир бўлиб чиқар. Ахир Навоий жуда ёшлик чоғида «Мантиқуттайр»дек мураккаб фалсафий-бадний асарни ўқиб тағига ета олган, Пушкин, Горькийлар болалигидаёқ ҳатто катталарнинг тиши ўтмайдиган асарларни ўқиб ўзлаштиришга улгурган.

Севги, онлавий-маиший муносабатлар тасвир этилган асарларга келсак, бу борада ўта эҳтиёткорлик шартми-кан?! Ахир ҳаётнинг бу жумбоқларини болалардан тоқайгача сир туттиш мумкин. Бола бари бир ҳаёт ичида, севишганлар, эр-хотинлар орасида яшайди-ку, онлавий можароларни ўз кўзи билан кўриб, эшитиб туради-ку! Хўш, буни адабиётда кўрса, ўқиса нима бўлибди. Тўғри йўналиш, маслаҳат берилса севги, онлавий муносабатлар тасвири ҳеч қачон болага салбий таъсир кўрсатмайди, балки яхши маънодагина унинг «кўзини очади», боладаги шаҳвоний ҳисларни эмас, балки эзгу, инсоний ҳисларни уйғонишига ёрдам беради.

Биз бадний асарнинг ғоявий-тарбиявий томони устида кўп гапирамиз-у, унинг ҳиссий-эстетик таъсир кучи, болаларнинг қалбига, ҳиссиётига таъсири, нафосат туйғусини тарбиялашдаги роли, аҳамияти ҳақида кам бош қотирамиз.

Болаларда яхши дидни, нафосат туйғусини тарбиялаш ҳам катта иш. «Чинор»да шундай эпизод бор. Машҳур ўзбек жангчиси Тўйчи Эрийгитов гулга ишқибоз экан, гул дасталашни ёқтирар экан. Асар персонажлари Ориф билан Мария унинг шу хусусияти ҳақида баҳслашиб қолади. Ориф Мариядан сўрайди:

«—... Сенингча, шу йигит ДЗОТга ташланиш олдидан нималарни ўйлаган экан?

— Гулдастани демоқчимсан?

— Йўқ.

— Нимани бўлмаса?

— Ҳеч нимани. Ундай дақиқада одам ҳеч нарсани ўйламайди, вақти бўлмайди ўйлашга. Энди сен жавоб бер: ДЗОТга қараб қандай куч уни талпинтирди экан?

— Ғазаб.

— Ғазаб йўлбарсда ҳам бўлади.

— Оғглилик.

— Ғазаб ва онг билан бирга, қалб керак. Катта, бой, олижаноб коммунист қалби!»

Бир суҳбатда улкан олим Қори Ннёнй: «Бўш вақтимни гулга тикилиб ўтказаман, ундан шу қадар завқ оламанки, бу завқ мени улкан ишларга ундайди»,—деган эди.

Демак, нозик дид, нафосат туйғуси ана шундай қудратга молик, у одамни жасоратга, улкан ишларга ундайди.

Мен мактабдаги ўқитувчилик тажрибамдан биламанки, болаларга мана бундай бўлиш керак, мана бундай бўлмаслик керак, деб ошкора ақл ўргатадиган, ижобий қаҳрамонлари «ижобий ишлар»ни дўндириб ташлайдиган ўртача, бўш асарларга қараганда дидактикадан

тамоман ҳоли Уйғуннинг пейзаж лирикаси, Миртемир-нинг «Булут», Эркин Воҳидовнинг «Лола», «Ғунча» типидagi шеърлари кўпроқ фойда келтиради.

Ижобий қаҳрамон болалар учун нафосат оламига айлангандагина ўзининг ғоявий-бадний функциясини ўтаган бўлади.

АДИБ ИҚРОРНОМАСИ

Совет адабиётининг, совет ёзувчисининг куч-қудрати аввало унинг халқ билан, партия билан бирлигида, бирдамлигида; социалистик ватанга, тузумга садоқат, унинг йўлида хизмат қилиш санъаткор учун муқаддас бурч, катта шон-шараф! «Халқ ёзувчиси», «совет ёзувчиси» деган унвонга сазовор бўлиш унинг учун энг юксак мукофот!

Чет элдаги мухолифларимизга совет адабиётининг худди шу хислати, совет ёзувчисининг шу фазилати маъқул тушмайди, социалистик реализм адабиёти устида гап кетганда улар ҳар гал совет ёзувчилари билан социалистик тузум орасидан зиддият топшига ҳаракат қиладилар, уларнинг назарича, кўпчилик ёзувчиларнинг совет режими билан бирдамлиги гўё совет адабиётшунослари ўйлаб топган нарса эмиш; бу фикрни «исбот этиш» учун улар ҳар қандай уйдирмалардан ҳам қайтмайдилар, реал фактларни атайини четлаб ўтадилар, ҳақиқатни бузиб кўрсатадилар. «Литературная газета» яқинда ана шундай бўҳтонлардан бирини кескин фош этди (1973 й. № 1).

Шу хил гапларни эшитганда ўйлаб қоласан киши — қўлимизда мухолифларимиз уйдирмаларини рад этадиган, совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ ёзувчи билан партиянинг монолит бирлигини намойиш қиладиган жуда кўп ёрқин далиллар бор; афсуски, биз адабиётшунослар шу хил фактларни баъзан назар-писанд қилмаймиз, уларнинг роли ва аҳамиятига етарли баҳо бермаймиз, уларни керагича тарғиб ва ташвиқ этмаймиз; мен бу ўринда Абдулла Қодирийни, унинг Октябрь инқилобига, совет тузумига муносабатини назарда тутаятирман.

Абдулла Қодирийнинг ўзбек совет адабиётининг асосчиларидан бири экани, Ҳамза, Айний, Авлоний, Сўфизо-

далар билан бир сафда туриб янги ҳаёт ва янги адабиёт яратиш учун мардона кураш олиб боргани ҳаммага аён; шуниси ҳам борки, бу адилларнинг ҳар бири, И. Султонов айтмоқчи, «янги адабиётга ўзига хос ҳисса қўшдилар». Таассуфки, ёш ўзбек танқидчилиги мана шу ўзига хосликни ўз вақтида етарли баҳолай билмади; чунончи, бир қатор танқидчилар Абдулла Қодирийдек етук реалист ёзувчининг нодир асарларига, хусусан, унинг ўтмишдан олиб ёзилган «Ўтган кунлар» романига баҳо беришда қўпол хатоларга йўл қўйдилар, асарда майда буржуазия муҳити тасвир этилгани, савдогар-зиёлилар қаҳрамон қилиб олингани учун «Абдулла Қодирий пролетариат инқилобига нисбатан узоқроқ киши», «майда буржуазия ёзувчиси» деб эълон этдилар, романдаги баъзи зиддиятли ўринларни, камчиликларни, қаҳрамонлар характеридаги ожизликларни тўғридан-тўғри ёзувчининг камчилиги, ғоявий-сиёсий ожизлиги қилиб кўрсатдилар, шу тариқа унга «тескарчи», «зиёнли», «миллатчи» деган айблар қўйдилар.

Булар адабий нодонлик, профессионал заифлик оқибати эканини Абдулла Қодирий яхши билган эди. Ойбекнинг эслашича, ёзувчи бундай танқидларга иложи борица эътибор бермасликка тиришган, лекин гап унинг эътиқоди, ғоявий-сиёсий позицияси устида кетганда, бу хусусдаги бўҳтонларга асло тоқат қилолмаган, бу хил танқид тошлари иззат-нафсига тегиб, қалбини яралаган. Адил Ойбек билан суҳбатда ўзига қўйилган бундай ғоявий айбларни газаб билан «ғирт беаънилик», ҳақиқатнинг «оёғини осмондан келтириш» дея рад этган экан! (Ойбек, Адабиёт, тарих, замонавийлик, «Ўзб. м-ти», 1966, 1 октябрь).

Ёзувчи ўзига қўйилган айбларни рад этиш билан чекланган эмас, қатор мақолаларида ўзининг ижтимоий-синфий маслағини, ғоявий-сиёсий позициясини, Октябрь инқилобига, совет тузумига, коммунистик партияга муносабатини аниқ-равшан ифода этиб берган, 1926 йил,

шонда битилган «Таржимаи ҳол»ни ёзувчининг «асл гоя ва маслаги»ни очиб берувчи **икрорнома** деб аташ мумкин.

Маълумки, худди шу 1926 йилнинг августида Ҳамза томонидан ёзилган «Таржимаи ҳол» ҳам бор. Шуниси муҳимки, деярли бир пайтда яратилган бу икки ҳужжатнинг руҳи бир-бирига ниҳоятда яқин. Ҳамза каби Абдулла Қодирӣ ҳам ўз ҳаёт йўлини марксизм-ленинизм позициясида туриб таҳлил этади, ҳодисаларга синфий нуқтан назардан баҳо беради, ўзининг халқ, партия, совет ҳокимияти ишига садоқатини зўр эҳтирос билан қайта-қайта таъкидлайди.

«Таржимаи ҳол» ҳаммадан бурун партиявий эҳтироси, ҳаққонийлиги, самимийлиги билан ажралиб туради. Абдулла Қодирӣ ҳеч нарсани яширмай, ўзи ҳақидаги бор ҳақиқатни рўйроҳ айтаётгани, партия ва халққа қалбини шундоқ очиб кўрсатаётгани баралла сезилиб турибди; у ҳар боб билан ўзини оқлаш йўлидан бормайди, ўз ижодидаги камчиликларини, йўл қўйган хатоларини дангал сўзлайди, «Бахтсиз куёв», «Жувонбоз» каби асарлари жадиҳизм таъсирида яратилганлигини эътироф этади, ўша йиллардаги ўзининг ёзувчилик ҳолати ва кайфиятини кулиб эслайди, дастлаб инқилобий ҳаракатларнинг, сиёсий партияларнинг моҳиятини яхши тушуниб стмаганлигини очиқ айтади.

Ёзувчи марксистлар каби бу ҳолатни ўша даврдаги конкрет шароит, Ўзбекистондаги умумий аҳвол билан изоҳлайди: «Аmmo айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (букунгги Ўзбекистонда) коммунизм, умуман социализм маслакидан тублик маълумотга эга бўлган киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, балки битта-яримта бўлгондир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва букунгги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмаман...»

Адиб инқилоб арафасидаги ўзгаришлар, 1916 йилги

миллий озодлик ҳаракати ўз ҳаёти ва дунёқарашида чуқур из қолдирганлиги тўғрисида сўзлаб ёзади: «Николайнинг тахтдан йиқилиб, ҳуррият бўлганига хурсандлигим, албатта, дунёга сиғмас эди ва сиғмаслиги табиий эди. Айниқса, 1916 йил рабачий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибодга нафрат менда ҳам кучлик эди».

Абдулла Қодирий Октябрь инқилобидан сўнг, янги ҳаёт қурувчилари сафида турди, Исмоил Обидов, Султонхўжа Қосимхўжаев сингари атоқли партия, давлат арбоблари билан танишди; ёзувчининг айтишича, бу танишув унга кўп фойда берган; большевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошнолашган, уларнинг таклифи билан маҳаллий ишчилар орасида бел боғлаб ишга киришган, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчларни совет ташкилотларига чақириб тарғиботномалар ёзган; 1918—1920 йиллар давомида С. Қосимхўжаев раҳбарлигида жуда кўп масъул вазибаларни адо этган, сўнгра совет матбуотида сабот билан иш олиб борган.

Ёзувчи бу хизматларини эслатар экан, «меҳнаткашлар манфаатига ҳолис ишлаб келдим», «шу ўтган етти йил орасида шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз танбиҳ олмадим», дея ўзининг партия ишига садоқатини алоҳида уқтиради, сўнгра дейди: «Ишчилар ҳукуматига хизмат қилишда оилам билан оғир, фожив, очлик кунларини кечирिशга тўғри келди. Оладурғон маошим ҳеч менга қарашлик тарбиямдаги етти-саккиз жоннинг озигига етмас эди. Лекин озодлиг йўлида ҳар қандай оғирликқа ҳам чидаб, муқаддас хизматимни ҳаминша давом эттира бердим». А. Қодирий ўзининг ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткаш халққа мансублигини, «камбағал боғбонлик билан кун кечиргувчи» бир онлада тутилганлигини, жуда эрта бойлар қўлида хизмат қилишга мажбур бўлганлигини, у ерда тоқат қилиш мумкин бўлмаган даражада оғир ҳаёт кечирганлигини, ота-онасига

ёлвориб, у ердан кетганлигини эслайди. Демак, бўлғувси адиб ёшлик пайтидаёқ икки хил ҳаётнинг фарқини тушуниб етган, ўзининг эзилган меҳнаткаш халққа мансуб эканлигини чуқур ҳис қилган; кейинчалик ўзига Жулқунбой деган адабий таҳаллус танлашни ҳам тасодифий эмас, бу билан ҳам у ўзининг синфий маслагини тасдиқ этган.

Абдулла Қодирий ўз ижодининг бош йўли, синфий моҳиятини ниҳоятда изчил, аниқ-равшан баён этади. У катта ифтихор билан ўзини ишчи-деҳқонлар ёзувчиси деб атайди; адиб асарлари устида ишлар экан, доимо кўз ўнгида ўқувчи омма турганлигини, шу меҳнаткаш омманинг завқи, руҳи ва манфаатидан келиб чиқиб иш кўрганлигини уқтиради, меҳнаткаш оммага маъқул тушадиган асар яратишни ёзувчи катта шараф деб билади, бундай шараф олдида унинг учун ҳар қанақа ёрлик, мақтов ёки таъна-дашномлар арзимас бир нарса бўлиб қолади. Адиб танқиднинг, «Утган кунлар» эскича приёмда ёзилган, деган таънасига жавобан бир мақола-сида дейди: «Вақтики биз кўпчилик ишчи ва деҳқон оммасига ёзар эканмиз, «эски приём билан ёзади, биноан алайҳи бу ёзувчига биринчи номерни бермаймиз», деб қилинган танқидлардан ҳуркмаймиз».

«Ишчи-деҳқонлар, — деб ёзади у «Таржиман ҳол»да зўр мамнуният билан, — ёзгон асарларининг суйиниб ўқийдилар ва мени ёзувчилар қаторига киргизадилар ва ҳамон ўқирлар ва унутмаслар».

Шуниси муҳимки, ёзувчи ўз асарларининг меҳнаткаш халққа маъқул бўлиш сабабини аввало уларнинг синфий йўналишидан қидиради. «Чунки мен, — дейди у даъвал, — уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилакларини яқиндан билгувчи, бунинг устига Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишган бир ходимлари эдим. Мени бойлар, эшонлар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чаққан ва сирларини очқувчи душманлари эдим...»

Адиб адабиётнинг синфий моҳияти, партиявийлиги масаласини ўз даврига нисбатан кенг ва чуқур тушунган, қатор мақолаларида бу принципни тарғиб этган; чунинчи, у ўзи муҳаррирлик қилган «Муштум» журналининг ижтимоий-ғоявий асоси тўғрисида тўхталиб, уни буржуа матбуотига кескин қарама-қарши қўяди. «Журнализмиз... қўли қадоқлар синфининг «Муштум»и. Бу «Муштум» зўрлик муштуми эмас, ҳақлик муштумидир; бу «Муштум» золимлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир», дейди. Бу сўзлар 1923 йили битилган! Адиб 1924 йили матбуот кунги муносабати билан ёзган яна бир мақоласида коммунистик матбуотнинг синфий моҳияти, «Правда» анъаналарига садоқати тўғрисида тўлиб-тошиб гапиради, «Муштум»ни «шу ҳақиқат оловининг учқун»и деб таърифлайди. «Шунинг учундирким, — дея изоҳ беради у ўз таърифига, — биз тегиб ўтган қитиқлик ерлар эгасини чўчитмай, жонларини ачитмай қўймайдир. Чунки биз ҳақиқат ўтининг учқунимиз, биз бутун руҳни, борлиқ маънони шу арслон бободан («Правда»дан — У. Н.) оламиз. Биз тескариликнинг, капиталнинг, эгрилиكنинг душманларимиз, негаки бобомиз шундай эди. Биз рноясизлик, андишасизлик, ошина-оғайниларни сийламаслик ҳунарининг энг авжида турамыз; чунки бобомизнинг насихати бу, биз мазлум ишчи синфининг йўлига жон берамиз...»

«Муштум» ва совет матбуотининг ғоявий принциплари хусусида айтилган бу гаплар бевосита ёзувчининг ўз адабий ижодига, адабиётдаги йўлига ҳам тааллуқлидир. Ёзувчи бадий ижодининг синфийлик, партиявийлик принципини тарғиб этиш, байроқ қилиб кўтариш билан чекланмайди, конкрет асарларга баҳо бераётганда шу принципдан келиб чиқиб иш кўради. Масалан, 1927 йили «Қизил Ўзбекистон»да босилган «Работ қашқирлари» мақоласида шу номли фильмнинг муваффақиятлари хусусида тўхталиб, унда синфий табақалар, синфлар ора-

сидаги тафовут, зиддият ва курашлар ҳаққоний ифода этилганидан мамнун бўлганлигини изҳор этиб мана буларни ёзади:

«Ўзбекининг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Қаромат бибиси, домла-имоми, Содиқи, Жалили, тўй-ҳашами, ерсиз камбағал деҳқоннинг онгсизлигидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар подаси тузган босмачисини кўрдим. Буларни қуруққина кўриб қолмадим; Работ тоғининг «бўй ака» исмида юргувчи қашқирларини жонлик, камбағал деҳқоннинг чорасиз, ғариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирга бергувчини кўрдим. Содиқни, хўжасига итдек ихлос билан ишлаб бергувчи лаванг, таёқхўр ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири баракасида одамшаванда кўрдим...»

Бундай баҳо, бундай таъриф бадний ижоднинг моҳиятини шу хил изчил коммунистик партиявийлик позициясида туриб тушуниш, тарғиб этиш 20-йиллар шароитида нақадар катта гап, зўр жасорат эканлигини ҳозирги кунда ҳамма ҳам тасаввур этавермаса керак!

Яна ёзувчининг иқрорномаси саналмиш «Таржимаи ҳол»га, ундаги адибнинг асл гоя ва эътиқоди ҳақидаги гапларга қайтайлик. А. Қодирий ўзининг меҳнаткаш деҳқоннинг дардига ниҳоятда яқинлиги, расман партия аъзоси бўлмаса-да, ўзи «гоя ва иш эътибори билан чин коммунист» эканлигини айтиб, сўзининг охирида мана бундай дейди: «Мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқшига ишонган бир кишиман». «Бу гапни, — деб давом этади, — қўрқиб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқи остида сўзлайман. Лекин бу озодлигдаги чин курашчилар, лабсиз қўрқоқлар, шахсий адоват орқасида бахт кутгучи майда кишилар бўлмаслар; аммо ўртоқ Лениннинг соғлом, улуғ, ғазамсиз, гидирсиз йўлига томон холис ниятда бел боғлағувчи қаҳрамонларгина бўлулар. Менинг ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратли шоғир-

диман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим».

Нақадар аниқ-равшан, самимий, чин юракдан айтилган сўзлар! Узининг «асли ғоя ва маслаги»ни бундан ошириб айтиш мумкин бўлмаса керак! Бу гапларни ўқиганда ҳар гал катта ифтихор билан: «Совет адабиётининг асосчилари ана шундай бўлган!» — деймиз. Кўряписизми, Октябрь инқилоби, совет тузуми, ишчи-деҳқон манфаати йўлида хизмат қилиш улар учун шараф, ҳам эътиқод, ҳам ички зарурият саналган; улар кўрқиб эмас, мухолифларимиз даъво қилгандай қандайдир «коммунистик таъқиб» остида эмас, балки «виждони, имони тазйиқи» остида ўз тақдирларини коммунистик партия иши ва гоёлари билан боғлаганлар, энг олий маънодаги халқчиллик, жанговар гуманизм принципларига амал қилиб, мазлум меҳнат аҳлининг орзу-идеали, бахт-саодати фақат ленинизм орқасида рўёбга чиқишига ишонганликларини учун ҳам шундай йўл тутганлар!

Тақрор айтаман: биз адабиётчилар мана шундай бебаҳо ҳужжатларнинг қадрига етишимиз, гарчи улар кўпчиликка маълум бўлса-да, тез-тез тилга олиб туришимиз керак. Бу гаплар фақат илмий қимматга эга бўлиб қолмай, улар ҳозирги кунда катта тарбиявий кучга ҳам моликдир, қолаверса, социалистик реализм адабиётининг асосларига, коммунистик партиявийлик принципларига хуруж қилаётган мухолифларимизнинг «илмий» уйдирмаларини рад этишда ўткир қуролдир.

Ёзувчи иқрорнамаси устида сўз борганда, табиийки, бундай ғоявий принципларнинг бевосита адиб ижодида намоён бўлиши ҳақидаги масала ҳаммани қизиқтиради.

Ғоявий-сиёсий қарашларнинг бадний ижодга кўчиши ғоят мураккаб ҳамда ўзига хос характерга эга.

Атоқли адиб А. Толстой ўз тажрибасидан келиб чиқиб, муҳим бир гални айтган эди. У ёзади: «Сиёсий жиҳатдан тушуниш, ўзлаштириш ҳали бадний ўзлаштириш деган сўз эмас. Кўпинча бадний ўзлаштириш замонадан

орқада қолади ёки даврнинг юзаки, ташқи томонларининга қамраб олади».

20-йиллари жуда кўп совет ёзувчиларида бўлгани каби, Абдулла Қодирий ижодида ҳам мана шу зиддиятли жараён юз берган, адибнинг айрим асарларида ҳодисани «сиёсий тушуниш» «бадний ўзлаштиришдан» бир оз орқада қолган. Менимча, бундай моментларни ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатиш, ижодидаги зиддиятли ўрнларни рўкач қилиб, уни ҳаётни марксча-ленинча тушунишдан узоқ ёзувчи, деб аташ ҳақиқатга ҳамда фанга хилофдир. Ҳолбуки, ҳозирги кунда ҳам баъзан илмий тадқиқотларда, мунозараларда А. Қодирий ҳақида айтилган ўша эски гаплар бошқачароқ кўринишда яна такрорланипти.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, гоёвий-сиёсий қарашларнинг бадний ижодда намоён бўлишини тадқиқ этаётганда, ёзувчининг позициясини аниқлашда А. Қодирий сўзи билан айтганда, «сиёсий асосини» белгилашда асарнинг қайси даврда, қандай шароитда яратилганлигини, унинг жанр хусусиятини, темасини, гоёвий — эстетик проблематикасини, ижодкор услубини ва қўллаган усулларини, ёзувчи кўзлаган ниятини, бадний ижоднинг шу каби жуда кўп специфик томонларини назарда тутмоқ керак.

Абдулла Қодирийнинг қатор публицистик мақолаларида сиёсий-гоёвий қарашлари тўғридан-тўғри, очиқ-ойдин ифода этилган, «Шубҳа», «Ўзи хон — кўланкаси майдон» каби асарларида адибнинг синфий позицияси бутун кескинлиги билан намоён бўлган, «Қалвак маҳзум», «Тошпўлат тажанг» сингари ҳажвияларида ёзувчи совет позициясида туриб янги тузум йўлидаги иллатларни қатрон қилаётгани, «Обид кетмон», «Фирвонлик Маллавоё ака» типдаги асарларида социалистик ўзгаришларни бутун қалби билан олқишлаётгани шундоқ сезилиб туради. Унинг ўтмиш ҳақидаги йирик эпик асарларида, хусусан «Ўтган кунлар» романида эса манзара бирмуш-

ча мураккаброқ. «Ўтган кунлар» А. Қодирийнинг энг йирик асари, қолаверса ўзбек адабиётидаги биринчи етук реалистик роман бўлгани, романда ёзувчи изчил реалистик услуб йўлидан боргани ва, ниҳоят, асар тарихимизнинг энг мураккаб даври — Чор Россиясининг Ўрта Осиёга келиш арафасидаги вазият тасвирига бағишлангани, унда ўша даврнинг нисбатан прогрессив кучлари — майда зиёли савдогарлар қаҳрамон қилиб олингани сабабли ҳам ёзувчи позициясининг ифодаси бирмунча мураккаб ҳамда мунозарали характер касб этган.

Аmmo бу мураккаблик асло А. Қодирийни «пролетариат инқилобига нисбатан узоқроқ киши», «майда буржуазия ёзувчиси» ёки, ҳозирги кун танқидчилиги ибораси билан айтганда, ҳодисаларга «синфий кўз билан қарашда оқсаган», «ҳаётни марксча тушуниш даражасига бориб етмаган», «синфий курашни кўрмаган, англамаган» дейиш учун асос бермайди. Синчиклаб ўрганилса, бу асарда ҳам адиб совет позициясида турганлигини, ўтмишни социализм қураётган меҳнаткаш халқ манфатидан келиб чиқиб акс эттирганлигини уқиб олиш қийин эмас.

Ёзувчи сиёсий-ғоявий қарашларининг бевосита бадий ижодда намоён бўлиши хийла мураккаб ҳамда баҳсли соҳаки, уни чуқур илмий асосда ўрганиш адабиётшунослик олдида турган актуал вазифалардан биридир.

БАРКАМОЛ ИЖОД ЯКУНИ

Абдулла Қаҳҳорнинг олти томликдан иборат асарлари босилиб чиқди; ниҳоят, қирқ йиллик бетиним меҳнат, баркамол ижод самараси, асосий якуни бир ерга жам этилди.

Олти томликка Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи тартиб берган эди, илк жилдларни адиб орзу қилгандек «ўз кўзи билан кўриш»га муяссар бўлган эди, афсуски, шафқатсиз ўлим сўнгги жилдларни кўришдан уни бенасиб этди.

Абдулла Қаҳҳор ўзгаларга, биринчи галда ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан ижодкор эди, ҳар қанақанги чизмакашликни, машқларни китобхонга ҳавола этаверишни одобсизлик, ҳаттоки ижоддаги жинойт деб биларди. Адиб олти томликка тартиб бераётганда ҳам шу принципга амал қилди. Мабодо автор қалами остидан чиққан асарларнинг ҳаммаси тўпланадиган бўлса ўн жилддан ошиб кетиши турган гап. Юқориди биз олти томликка қирқ йиллик ижод самараларни киритилганини айтган эдик. Дарҳақиқат, жилдларда илк ижод намунаси сифатида 1929 йили ёзилган иккита мақолаю бир ҳикоя, сўнгги ижод намунаси тарзида 1968 йили эълон қилинган «Муҳаббат» қиссаси ўрин олган. Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳор ижоди анча эрта бошланган, у 1929 йилга қадар ҳам йирик бир томга сиғгудек асарлар ёзган ва бу асарлар ўз даврида маълум эътибор қозонган эди. Аммо адиб улардан бирортасини ҳам асарлари мажмуасига киритишни лозим кўрмади. Мен автордан бунинг боисини сўраганимда: «Улар ўз хизматини қилиб, даврини ўтаб бўлган нарсалар, ҳозирги китобхон учун қизғи йўқ», — деган эди. Қисқаси, адиб ҳозирги китобхонга маънавий озиқ бера оладиган баркамол ижод намуналарининг саралаб олиб жилдларга киритган.

Адиб саралаган асарларини эса бирма-бир қайта назардан ўтказган, жиддий таҳрир этиб чиққан.

1966 йилнинг эрта кўклами. Бир иш билан Абдулла ака ҳузурига борган эдим. Адиб олти томликни нашрга тайёрлаш билан банд экан. «Ҳар бир жумлани қайта чиғриқдан ўтказишга тўғри келяпти, — деб қолди у. — Муҳаррирларга тўла ишониб бўлмайди. 1957 йилги уч томлик тажрибали муҳаррир қўлидан чиққан эди. Эътиборсизлик қилибман. Қўпол хатолар ўтиб кетган экан. Мана буни қараиң...»

Езувчи «Бемор» ҳикоясидаги: «Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша ёнғиллайди, бемор инграйди...» деган жумлаларни ўқиди-да, ўзига хос пичинг билан давом этди:

— Инграйди эмиш... Шунақа ҳам таҳрир бўладими?! Бундай ҳолатда ҳеч қачон бемор инграмайди. Аслида «инқиллайди» эди. Муҳаррир қандайдир хаёлга бориб жумлани «тузатибди». Қош қўяман деб кўз чиқариш бу!..

У яна бир талай шу тарздаги «қўпол хатолар»дан мисоллар келтирди. Сўнг «Сароб»ни қўлга олди. Романнинг деярли ҳар бир саҳифасига қалам теккан, бутун-бутун парчаларга чизиқ тортилган эди. Адиб романи ва-рақлай туриб изоҳ бергандай бўлди:

— «Сароб»га ўтирган вақтимда бир оз сўзга сахий эканман. Кўпгина жойларни қовоқари чаққан бадандек шишиб кетганини пайқамабман. Иккинчи нашрида ўша шишларни қайтаришга уринган эдим. Бари бир асорати қолган экан. Яна даволашга тўғри келяпти. Ахир бадний асар ҳам санъат. «Эрмитаж»да бўлганмисиз?.. У ердаги Венера ҳайкалини эсланг. Бу гўзал аёл тимсоли шу қа-дар мукамалки, унинг танида ҳеч қандай ортиқча жойи йўқ. Бадний асар ҳам, у ҳикоя бўладими, роман бўладими, бари бир, худди шундай баркамол, шиш ва кемтик-лардан ҳоли бўлиши лозим...

Олти жилдликка кирган асарларнинг аксарияти кенг жамоатчиликка таниш, улар аллақачон китобхонлар кўнглининг тўридан жой олган, маънавий ҳаётнинг таркибий қисмига айланиб кетган, санъаткор жон ато этган қаҳрамонлар уларнинг хотирасида мустаҳкам ўрнашиб

қолган, адабий танқид эса бу асарларга юксак баҳо берган.

Чинакам санъат асари бамисоли олмос, унинг қирралари беҳисоб, А. Қаҳҳор асарлари ҳам шундай. Уларни ҳар гал қайта ўқиганингда нотаниш бўлган янги-янги қирраларини кашф этаверасан.

Олти томликни варақлаганда ҳаммадан бурун ёзувчи ижодининг бош йўли, асл мақсади мени ўзига мафтун этди.

А. Қаҳҳор ҳақиқий маънодаги замонавий ёзувчи эди. У қўлига қалам олгандан тортиб то қўлидан қалам тушгунга қадар ўз замонаси ҳақида, фақат ўзи кўрган, ўзи билган, юракдан ҳис этган ҳодисалар ҳақида ёзди, ўзига яқиндан таниш бўлган одамлар ҳаётини тасвирлади. У эсини танигандан тортиб то ўлимга қадар ҳаётни мушоҳада қилиб борди, ярим асрлик халқ ҳаётининг жуда кўп муҳим томонларини, халқ турмушидаги, онгидаги жиддий ўзгаришларни ўз асарларида бамисоли кўзгудек акс эттирди. Инқилобдан бурун жаҳолат қурбони бўлган, уйига ўғри тушганда ўзини йўқотиб тиззаси дир-дир қалтираб турган Қобил бобо, ит қопган хотинига нажот излаб, гўлликдан ҳаёт гирдобидида чархпалак бўлиб кетган Бабарлар авлоди янги ҳаёт тонгида Аҳмад полвонга айланиб, ўзининг оташини сўзлари билан ғафлатда қолган йигитлар кўзини очиб юборади, Улуғ Ватан уруши йилларига келиб Асрор бободек етук халқ донишманди даражасига кўтарилади, Аҳмаджон бўлиб жангларга киради; бир вақтлар ҳатто исми ҳам номаълум бўлмиш шунчаки «Сотволдиннинг касал хотини», «Бабарнинг ит қопган хотини» саналган ўзбек аёли аввал Мастон бўлиб янги ҳаёт сари талпинади, кейин Собирахон, Латофатхон бўлиб меҳнатда, ақл-заковатда ўзини кўрсатади, сўнгра Мастура тимсолига кириб ўлим билан олишади, Саидага айланиб етук арбоб сифатида улкан вазифани адо этади, Муҳайё бўлиб ахлоқий баркамолликни ўзида мужассам этади...

А. Қаҳҳорнинг инсонга меҳри зўр, айни пайтда унга нисбатан ниҳоятда талабчан. У инсонни ҳамиша баркамол, улуғ замонага муносиб ҳолда кўришни истар, шу истак оқибати ўлароқ ўз асарларида етук кишиларни зўр меҳр-муҳаббат билан эъзозлар, гўзалликни барқарор этар; замонага номуносиб кимсаларни эса қаҳр-ғазаб билан фош қилар, масхаралар, бинобарин, хунукликни инкор этар эди. Унинг бутун ижодида яхши кишиларга чексиз меҳрдан туғилган жўшқин ва майин лирик йўналиш билан қабих кимсаларга нафратдан уйғонган ғазабкор, шафқатсиз сатирик йўналиш ҳамиша ёндош ҳолда борган. Демак, А. Қаҳҳор асарларини ўз замонасининг кўзгуси дейиш камлик қилади, адиб давр ҳодисаларини ҳеч қачон пассив кузатувчи сифатида акс эттирган эмас, балки уларга янги ҳаётнинг фаол курашчиси тарзида ёндашган, гўзал ҳодисаларни яна ҳам гўзалроқ, хунук нарсаларни аслидан ҳам хунукроқ қилиб кўрсатишни айб деб билган эмас. Худди шу йўл билан эскиликнинг пайини қирқишга, янгиликнинг ривожига кўмак беришга интилган.

Ёзувчи санъатининг сеҳри шундаки, унинг асарларида кундалик ҳаёт ҳодисалари имконият даражасида охириги нуқтага қадар кескинлаштириб, қабартириб берилди, худди шу кескинлаштириш, қабартириш оқибати ўлароқ у тасвир этган ҳодисалар кундалик ҳаёт иккир-чикирларидан анча юксакликка кўтарилди, у қаламга олган кишилар қиёфаси оломон ичиди мана мен деб турди. Аммо бу хил кескинлаштириш ва қабартириш ҳодисаларнинг ҳаётийлигига, персонажларнинг табиийлигига ҳеч қачон халақит бермайди.

Кимдир жуда яхши айтган: ёзувчи санъати, маҳорати қанчалик юксак бўлса, унинг услуби шунчалик равшан намоён бўлади. Ёзувчи услуби унинг санъаткорлик, маҳорат даражасини белгиловчи бир мезондир...

Адабиётчилар тилида кўпдан «қаҳҳорона тасвир» деган ибора юради. Бу тасвир тури А. Қодирий, Ойбек,

Ғ. Гуломдек ўзбек насрининг улкан усталари услубидан баралла ажралиб туради. «Қаҳҳорона тасвир»нинг ўзига хос томонлари ҳақида ҳам кўп гапирилган; сўзга хассослик, сиқиклик, лўндалик, деталлаштиришга, ҳодисаларни холис туриб кўрсатишга мойиллик А. Қаҳҳор услубининг фазилатлари экани такрор-такрор қайд этилган. Айтилганларга қўшилган ҳолда яна шуларни таъкидлашни истардим. А. Қаҳҳор сўзга сайқал бераётганда ҳеч қачон ўзининг «сўз устаси эканини кўрсатиб қўйиш»ни хаёлига келтирмайди, ўзи кашф этган образли ибораларни кўз-кўз этмайди; бунда у фақат фикрини, ҳодиса ва ҳолатни аниқ-равшан ифодалашинигина ўйлайди; ёзувчи қалами остидан чиққан тасвирни ўқиб, шу фикр, шу ҳолат ва шу ҳодисани шундан бошқача ифода қилиш мумкин эмаслигини сезиб турасан.

А. Қаҳҳор ифода тарзига хос яна бир муҳим хусусият юморга мойилликдир. Бу адибнинг кулги аралашмаган бирорта асарини топish қийин. Шу хусусиятни назарда тутиб бўлса керак, айрим адабиётчилар А. Қаҳҳор ижодида сатира, инкор бош йўналишни ташкил этади, деган хулосага келишган. Аслида адиб ижодидаги лирик йўналиш салмоғи сатирик йўналиш салмоғидан кам эмас. Шунини унутмаслик керакки, А. Қаҳҳор кулгисини ниҳоятда ранг-баранг, у фақат инкор этишгагина эмас, ижобий ҳодисаларни тасдиқлаш ва улуғлашга, зулматни ёритишга, қон бўлиб кетган юракларга озгина бўлсин таскин беришга ҳам қодир. «Асрор бобо», «Хотинлар», «Кўк конверт» ҳикояларидаги, «Синчалак», «Муҳаббат» қиссаларидаги илиқ юмор ижобий қаҳрамонлар чеҳрасини яна ҳам очиб юборадн, худди шу илиқ юмор туфайли Асрор бобо, Собирахон, Латофатхон, Саида ва Муҳайёлар назаримизда ниҳоятда ёқимтой бўлиб кетади. Энди ўтмишдан олиб ёзилган «Бемор», «Анор», «Ўтмишдан эртактлар» каби ғам-ғуссага тўла асарларни эслаб кўринг. Еки ўта фожий ҳодиса қаламга олинган «Даҳшат»ни хотирланг. Бир қарашда бу асарларда юмор учун

ҳеч қандай ўрин йўқдай туюлади. Аммо мислсиз кулги соҳиби Абдулла Қаҳҳор ўшандай фожийи оиларда ҳам йўлини топиб кулги ишлатади. Персонажлар хатти-ҳаракати, ҳолати, гап-сўзлари билан боғлиқ юмор ниҳоятда мунгли, танг вазиятни озгина бўлсин юмшатишга, китобхонга бир оз дам беришга хизмат этади, бироқ автор бу билан ўқувчи эътиборини асло чалғитиб юбормайди, шу йўл билан ҳам асл муддао сари интилади, бу хил кулги фожийи ҳодисалар моҳиятини яна ҳам чуқурроқ англаб олишимизга ёрдам беради; айни пайтда, бу кулги асарларга қандайдир сеҳрли, бир оз тантанавор оптимистик руҳ бахш этади.

Олти томликнинг сўнги жилдидан ёзувчининг бир қатор адабий-танқидий мақолалари, адабиётга онд суҳбат ва қайдлари ўрин олган. Улар шундан далолат берадики, адиб бутун ижоди давомида адабий ҳаётга фаол иштирок этган, адабий жараёни синчковлик билан кузатиб борган, адабиёт равнақи, унинг гоёвий софлиги, бадиний баркамоллиги учун астойдил қайғурган, ёш қаламкашларга мураббийлик қилган. Бу асарлар, бир томондан, адабий жараён ҳақидаги тасаввуримизни бойнатади, иккинчи томондан, ёзувчи ижоди манбаларини, маҳорат сирларини яна ҳам чуқурроқ англаб олишга ёрдам беради. Адиблар орасида баъзан назарий тайёргарликни, профессионал билимларни менсимайдиган қаламкашлар ҳам учраб қолади. Бунақа «ўзбилармон»лардан фарқ қилароқ А. Қаҳҳор назарий жиҳатдан етук, ўз қўлидаги қуролнинг сир-асорини миридан-спригача биладиган, мукамал эстетик принципларга эга бўлган санъаткор эди. Адибнинг адабий-танқидий мақолаларини ўқиганда бунга яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Ниҳоят, олти томликни варақлаганда туғилган айрим истак ва мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчиман. Олтинчи томга негадир ёзувчининг адабий ҳаётга онд бир қатор муҳим мақолалари, ёш қаламкашларга йўллаган мактублари кирмай қолган, қатор мақолаларга ўринли-ўринсиз

тахрирлар киритилаверган, «Поэзия юксак санъатдир», «Абдулла Қодирий» каби принципнал мақолалар ўта қисқартирилиб берилган.

А. Қаҳҳор бадий таржимани юксак санъат деб билар, ҳар бир санъаткор миллий маданиятни жаҳон адабиётининг дурдоналари билан бойитишга бутун куч-қувватини сарфлаши керак деб ҳисоблар; амалда эса ўзи таржиманинг чинакам санъат эканини неча бор намоиш этган, маданиятимизни жаҳон адабиётининг дурдоналари билан бойитишга катта куч сарф этган эди. Хусусан, унинг Н. Гоголь ва А. Чехов асарларини ўзбекчалаштириш бобидаги тажрибалари таҳсинга сазовор.

■ ■

■

ИЖОД ВА ҲАЁТ МУАММОЛАРИ

(Ёзувчи Назир Сафаров билан суҳбат)

— Назир ака, суҳбатимизни Сизнинг ижодингизга оид саволлардан бошласак...

— Марҳамат.

— Илк асарларингиз яратилгандан бери орадан салка ярим аср вақт ўтди. Сиз бутун ижодингиз давомида ҳам замонавий, ҳам тарихий темада баб-баравар қалам тебратиб келасиз. Бу икки соҳа бир-бирига халақит бермайди?

— Асло. Бошқаларни билмайман-у, мен учун ўтмиш билан ҳозирги замон тематикаси орасида зиддият йўқ. Аслида «тарихий» ва «замонавий» деган иборалар нисбий тушунча. Айтайлик, Сиз учун ёки сиздан ёшроқ ҳозирги кенжа авлод учун «тарихий», «ўтмиш» бўлиб кўринадиган асримиз бошидаги ҳодисалар, Улуғ Октябрь инқилоби, граждандар уруши, ер-сув ислоҳоти, колхозлаштириш, Ватан уруши воқеалари мен ва менинг тенгдошларим учун айни замонавий теманинг ўзгинаси. Чунки бу воқеаларнинг барчаси менинг кўз олдимда бўлиб ўтган, мен уларнинг жонли шоҳидиман, қатнашчисиман.

— Кимдир: «Ёзувчи — ўз асри, ўз тенгдошларининг солномачиси», — деган. Шу хусусиятни сизнинг ижодингизда ҳам кўриш мумкин.

— Мен ҳеч қачон ўзим кўрмаган, билмаган нарсалар ҳақида ёзган эмасман. Ҳозиргача нимаки қаламга олган бўлсам барчасида ўзимга нисбатан ё кекса, ё тенгдош, ёки ёш замондошларим — асрдошларим ҳаётдан баҳс этганман.

— Гарчи Сиз — асримизнинг улкан воқеаларига қандайдир шаклда муносабат билдириб келаётган бўлсангиз ҳам, Сизнинг алоҳида меҳр-муҳаббат ва ҳаяжон билан қайта-қайта мурожаат этадиган бош мавзунгиз бор. Бу ўринда мен 1916 йилги миллий озодлик ҳаракати

тини, машхур Жиззах қўзғолони воқеасини назарда тутайтирман. Янглишмасам, матбуотда босилган илк асарларингиздан бири «Унутилмас кунлар» худди шу воқеага бағишланган эди, «Уйғониш» драмасига ҳам шу машхур воқеа асос бўлган, кейинчалик яратилган «Қўрган-кечирганларим» қиссасининг энг ҳаяжонли саҳифаларини шу воқеалар тасвири ташкил этади...

— Ижодимнинг бош мавзуини тўғри пайқабсиз, лекин уни фақат 1916 йилги воқеалар билан чеклаб қўйманг, ўн олтинчи йилги воқеаларнинг тадрижий давоми бўлган Октябрь инқилоби ва Октябрь инқилобининг ҳимоя этиш учун олиб борилган шиддатли курашлар ҳам менинг энг азиз, ҳаяжонли, Сиз айтмоқчи, бош мавзуим доирасига кирди.

— Албатта. Гарчи олдин-кейин яратилган бўлишига, ҳар бири ўзича мустақил асарлар эканлига қарамай, «Уйғониш», «Шарқ тонги», «Тарих тилга кирди» қандайдир хронологик жиҳатдан бир бутунликка эга, улар тарихий хронологик жиҳатдан бир-бирининг давомига ўхшайди, бирида халқ онгидаги уйғониш, иккинчисида инқилоб, учинчисида инқилоб ғалабаси учун кураш воқеаси акс этган. Профессор Л. Қаюмов бу уч асарини яхлит ҳолда инқилобий драматик трилогия, деб атаган эди.

— Энди мен прозада ҳам шу мавзунинг давоми этириб, трилогия яратиш устида иш олиб бораётирман. Трилогиянинг биринчи китоби «Қўрган-кечирганларим» номи билан чиққан эди, унда нималар акс этгани китобхонларга яхши таниш; иккинчи китоби ҳам тайёр бўлди. «Наврўз» деган ном билан нашриётга топширдим, яқинда трилогиянинг учинчи китобини бошладим. Иккинчи ва учинчи китобларда «Шарқ тонги» ва «Тарих тилга кирди» драмаларида акс этган даврларга қайта муружаат этаман.

— Болалик таассуротлари, болаликда «кўз очиб қўрган» ҳаяжонли ҳодисалар ёзувчи шахси ва ижодининг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнайди, деган

гап бор. Сизнинг бош мавзуингиз ҳам тарихан болалик даврингизга тўғри келади. Бинобарин, инқилобий темага қайта-қайта мурожаат этишингиз болалик таассуротларингиз билан ҳам алоқадор бўлса керак?

— Албатта. Киши улғаяверган сари болалик йилларини кўпроқ эслайдиган бўлиб қолар экан. У ёғини сурштирсангиз, болалик билан кексалик орасида қандайдир ўхшашлик бор. Қаранг, қизиқ бир ҳодиса — улкал ёзувчиларнинг кўпчилиги кексайганда болалик хотираларини қаламга олишган, бизда С. Айний, Ойбек, А. Қаҳҳорлар шундай қилди.

Менинг авлодим — оламда энг бахтли авлод бўлса керак, чунки бизнинг болалик давримиз, гарчи мураккаб, сермашаққат бўлса-да, инсоният тарихидаги энг буюк воқеа — Октябрь инқилоби йилларига тўғри келди, биз ҳақиқий маънодаги инқилоб фарзандларимиз. Юз марта эшитгандан кўра, бир марта кўрган афзал, дейишади. Ахир биз инқилобни ўз кўзимиз билан кўрганмиз. Тенгдошларим қатори инқилоб ҳақидаги кўрган-билганларимни ҳозирги авлодга ёзиб қолдиришни виждоний, ижтимоий бурчим деб биламан. Бир чеккаси шу бурч мени инқилоб даврига қайта-қайта мурожаат этишга даъват этади.

— Ўзбек адабиётида инқилоб темаси кенг ёритилган. Бу мавзуни бизда Ҳамза бошлаб берган эди, мана, ярим асрдан ошди, ҳамон бу тема эскирган эмас; аксинча, вақт ўтган сари инқилоб ҳақидаги ҳақиқатга қизиқиш ва эҳтиёж тобора ортиб борапти. Бир томондан, инқилоб ҳақида аввал ёзилган энг яхши асарларнинг қадри кўтариляпти, иккинчи томондан, ўша йиллар ҳақида маҳорат билан ёзилган янги асарлар катта шуҳрат қозоняпти. Деярли бир вақтда Ҳамза номли театр саҳнасига чиққан икки асарни эслайлик. Улардан бири қирқ йил бурун саҳна юзини кўрган ва ўз даврида зўр доврўғ таратган Сизнинг марҳум Зиё Саид билан ҳамкорликда яратган «Тарих тилга кирди» драмангиз, иккинчиси — Комил

Яшиннинг «Инқилоб тонги» пьесаси... Қаранг, ҳар иккала асарни ҳам томошабин илқ кутиб олди, адабий жамоатчилик уларни юксак баҳолади.

Бу икки асар бир мавзуда бўлса-да, бир-бирини асло такрорламайди, балки тўлдиради.

Шу ўринда мен Сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим. Такрорийлик санъатнинг, бадний ижоднинг заволи. Сиз инқилобий темага қайта мурожаат этаётганингизда такрорийлик хавфига дуч келганмисиз?

— Дарҳақиқат «ишланган тема»га қайта мурожаат этишнинг энг хатарли жойи ўзингни ва ўзгаларни такрорлаб қўямасликда. Мен бунга жуда катта аҳамият бераман. Ўз асарларимни-ку қўяверинг, қаламкаш дўстларимнинг китобида ўзгаларнинг асарларидаги воқеа ва персонажларни эслатадиган ўринларни кўриб қолсам, ўзимни тутолмай қоламан. Сиз — танқидчилар ҳам шу соҳада кўз-қулоқ бўлиб туришларнинг лозим. Сизлар баъзан шундай ҳолларни кўра-била туриб индамайсизлар ёки қандайдир илмий асослар билан буни оқлашга тиришасизлар...

Бевосита ўз тажрибамга келганда шунини айтишим мумкинки, инқилоб темасига ҳар гал қайта мурожаат қилганимда унга янги томондан ёндашишга тиришаман, аввал айтолмай қолган ёки айтиб кўнглим тўлмаган гапларни айтишга интиламан... Замон билан бирга ёзувчи ҳам ўсиб, ўтмиш, болалик йиллари ҳақидаги таассуротларни бойиб бораверар экан. Ҳар бир давр фақат замонавий темадаги асарлар олдига эмас, ўтмиш мавзудаги асарлар олдига ҳам янги талаблар қўяр экан. Мен ҳар гал ўтмишни қаламга олганимда мазкур асар ёзилган давр талабидан келиб чиқиб иш кўрганман...

— Ўтмиш ҳақиқатини ҳозирги кун талаби, савияси даражасида туриб ёритиш, ўтмишдан ҳозирги китобхонни қизиқтирадиган, ҳаяжонга соладиган ҳодисаларни топиб тасвирлаш, бугунги китобхон бошини қотираётган саволларга жавоб ахтариш, бинобарин,

Ўтмишни ҳозирги кунга, коммунистик тарбия инни-га хизмат эттириш тарихий мавзудаги асарларгагина эмас, умуман ўтмишдан олиб ёзиладиган барча асарларга тегишли. Бу борада ўзбек адабиёти бой тажрибага эга. Ҳамза, Айний, Қодирийлар ўтмишга мурожаат этганда фақат «тарихий ҳақиқатни тиклашни»гина назарда тутган эмаслар, аини пайтда тархнин замонага хизмат эттириш пайида бўлганлар. «Алишер Навоий», «Навоий», «Муқанна», «Мирзо Улуғбек» каби узоқ ўтмишдан олинган асарлар аввало замон талаби, эҳтиёжи билан майдонга келган, ўткир замонавий руҳ билан йўгрилган асарлардир.

— Партия бизни ўтмиш мавзуини ёритишда ҳамиша изчил партиявий, синфий позицияда туришга ўргатади. Буни мен аввало ўтмишга ҳозирги кун талаби, савияси даражасида туриб ёндашиш, ўтмишдан коммунизм қуриш ишига хизмат этадиган фактларни топиб тасвирлаш деб тушунаман. Тарихимизда эса ҳозирги авлод учун ибрат бўладиган ажойиб фактлар, ёрқин сиймолар тўлиб-тошиб ётибди. Уларни бўямай-безамай, идеаллаш-тирмай, аини пайтда камситмай, тарихий, синфий моҳиятини бузмай, бутун борлиги, зиддиятлари, улугворлиги ва кам-кўстлари билан адабиётга олиб киришимиз керак.

— Назир ака, Сизни ҳамкасбларингиз ҳазил қилиб, қаҳрамонларингиздан бирининг номи билан «Ўзбек журналистикасининг Ялангтўш баҳодирин», деб аташди. Дарҳақиқат Сизнинг журналистика, хусусан, очерк жанри соҳасида бой тажрибангиз бор. Журналист бўлиш ёзувчи учун кундалик ҳаёт билан, кундалик ҳаёт муаммоси билан бевосита алоқада бўлиш демакдир. Шунинг назарда тутиб, ёзувчи публицистикаси ва ҳозирги куннинг айрим масалалари устида ҳам гаплашиб оلسак.

— Бажонидил.

— Ўзбек журналистикаси шонли йўлни босиб ўтди, Ўзбек адибларининг журналистика жанрлари тараққий-

ғидағи ўрни ва роли ғоят катта, адабиётимизнинг барча йирик сиймолари айни вақтда журналист бўлганлар, бадий ижодни журналистика жанрлари билан қўшиб олиб борганлар. «Бой ила хизматчи», «Ўтган кунлар» авторлари йирик асарлар устида банд бўлишига қарамай, кундалик, актуал масалаларга муносабат билдириб, ўткир публицистик мақолалар билан матбуотда қатнашганлар. Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Шайхзодалар шу йўлдан боришган, Уйғун, К. Яшни, Ш. Рашидов, Зулфия, А. Мухтор, Р. Файзий, О. Ёқубов, П. Қодировлар шу йўлдан бораётирлар. Шулар қатори Сиз ҳам бутун ижодингиз давомида журналистикани тарк этганингиз йўқ.

— Тарк этолмайман. Чунки журналистика ижодкор учун бамисоли ҳаётга кўприк, бу кўприксиз у ҳаёт сари боролмайди, қайноқ ҳаёт ичига киролмайди. Ёзувчи ҳатто узоқ ўтмиш ҳақида ёзганда ҳам кундалик ҳаёт билан мустаҳкам алоқада бўлиши керак. Бунда журналистика ғоят қўл келади. Бошқаларни аниқ билмайман-у, шахсан менда шундай. Анчадан бери фикри-зикрим болалик йилларим ҳақидаги асар билан банд бўлишига қарамай, ҳар йили кам деганда республикамизни бир бор кезиб чиқмасам, уч-тўрт мақола ёки очерк ёзмасам, кўнглимда тўлиб ётган шу кунга онд гапларни айтиб олмасам туролмайман. Бу парса асосий ишимга сира халақит бермайди, аксинча, ўша очерк ва мақолалардан кейин ишим янада юришиб кетади...

— Шу анъана кейинги пайтларда бир оз сусайиб қолаётгандай кўрилади. Ҳозирги ёш ижодкорлар орасида журналистика соҳасида ишлайдиганлар кўп-у, лекин ёзувчи публицистикаси, хусусан, очерк жанри билан астойдил шуғулланадиганлари деярли йўқ. Ш. Холмиразевнинг яқинда эълон қилинган Бойсунтоғ тўғрисидаги мақоласини, С. Нуровнинг айрим очеркларини мустасно қилганда, ижод эстафетасини қўлга олаётган истеъдодли ёшлардан бирортаси ҳам ҳозирги куннинг долзарб

муаммоларини кўтаридаган ёки ҳаёт қаҳрамонларини элга танитадиган бирон ёрқин очерк, ўткир проблематик мақола билан чиққанларини эслолмайман.

Мақтов учун кечирасиз-у, Турсунойни, Олияхонни, турсунойчилик ва олияхончилик ҳаракатини биринчи бўлиб журналистикада кашф этган Сиз эдингиз; Мелиқўзи, Қурбонали, Абдураззоқ ота, Абдулла ака, Уғилхон, Раҳимахон каби ҳаёт қаҳрамонларини биринчи бўлиб элга кўз-кўз қилган Сиз эдингиз. Аввало ўз ишлари, қолаверса Сизнинг қаламингиз шарофати билан кейинчалик улар Социалистик Меҳнат Қаҳрамони деган юксак унвонга эга бўлдилар...

Шундай ҳаёт қаҳрамонларини кашф этиб берган бирорта ҳам ёш ижодкорни ҳозирча учратганимиз йўқ.

Бу эса ўз навбатида уларнинг ижодига ҳам салбий таъсир кўрсатяпти. Ёш авторларнинг қисса ва ҳикояларида, драма ва романларида замондошларимизнинг, меҳнат кишиларининг ёрқин, мукамал образлари кўринмаётганлигига шу ҳол сабабчи эмасмикан?..

— Бунга маълум даражада ўзимиз ҳам айбдор. Езувчилар Союзи ёш ижодкорларни бу ишга тортиши зарур. Союзимиз нуфузли, қудратли, шу билан баробар ихчам ташкилот, унинг ихтиёрида бор-йўғи 400 га яқин аъзо бор, аъзолар сони жиҳатдан ҳатто ҳозирги ўртача бир колхоздан ҳам кичикроқ. Союз аъзолари кафтдагидек кўз олдимизда. Афсуски, ундаги ташкилотчилик ишлари ҳар доним ҳам кўнгилдагидек бораётир, деб бўлмайди. Хусусан, ёшлар билан ишлаш, уларнинг ҳаёт билан алоқасини мустаҳкамлаш борасидаги аҳвол шахсан мени мутлақо қаноатлантирмайди.

— Ҳозир эълон қилинаётган публицистик мақола, очерк ва лавҳаларнинг аксарияти жуда юзаки, ифода воситалари жиҳатидан ниҳоятда камбағал, худди икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш. Қишлоқ, қишлоқ ҳаёти кишиларининг меҳнати ҳақида ёзилган айрим «асарлар»-ни ўқиганда уялиб кетасан киши; уларнинг авторлари

умрида биринчи бор қишлоққа келган одам каби иш кўрадилар, ғоят жўн, оддий ҳодисалар устидан чиқиб қолганда ҳам ёқа ушлаб, ҳаяжонга тушаверадилар, гупуриб тошаверадилар. Утган йили таниш бир колхоз раисидан, у раҳбарлик қилаётган колхоз ҳақида газетада чиққан очерк ҳақидаги таассуротини сўраганимда у: «Бунақа олди-қочди гаплар кимга керак, ҳайронман, ёзувчилар ўзи шунақа бўладими, нуқул аравани қуруқ олиб қочишадн», деб жавоб қилди. Мен унга ҳамма ёзувчилар ҳам шунақа эмаслигини тушунтиришга ҳаракат қилдим...

— Кўряписизми, ҳозирги одамлар, раҳбарлар бутунлай бошқача бўлиб кетишган. Қуруқ гап қулоққа ёқмас, деган мақол ҳозирги кунда биз ёзувчи-журналистлар учун шпор бўлиши керак. Олди-қочди гаплар билан очерк ёки мақола ёзиш даврлари ўтиб кетди, яхши нарасаларни шунчаки яхши дейиш, янгилликларни шунчаки шархлаш, ёмон, қолоқ ҳодисаларни қуруққина ёмонлаб ёзиш билан иш битмайди. Ҳозир ҳаёт биздан тадқиқ ва таҳлилни талаб этаётир...

— Бунинг учун вақт ва имконият керак. Утган йили Москвада мен машҳур очеркист Георгий Радов билан учрашиб қолдим. Сиз яхши биласиз, унинг ҳар бир ёзган мақоласи ва очерки эл оғзига тушади, унда катта масалалар кўтарилади, ҳаёт фактлари чуқур таҳлил этиб бериллади. Бу аввало қунт ва маҳорат оқибати. Қолаверса, ўша учрашувдаги суҳбатдан билдимки, унинг ҳар бир очерк ва мақоласи ойлаб қилинган меҳнатнинг самараси экан. Ёзувчилар Союзи ҳамда редакциялар унинг бир очерк ёки мақола устида ойлаб банд бўлиши, ҳаёт фактларини ишдан-иғнасиғача ўрганиб, таҳлил этиб чиқиши учун имконият яратиб берар эканлар.

— Айтмадимми, ташкилотчиликда гап кўп деб. Бир-икки кунлик командировка, қаҳрамон билан бир-икки бор учрашув асосида очерк ёзиш практикасидан воз кечиш пайти келди. Истеъодли ёш ёзувчиларни ўз майлига қараб завод ва колхозларга, улкан қурилмишларга ойлаб,

ҳаттоки йнллаб ташлаб қўйилса, улар учун шаронт яратиб берилса, ана унда Г. Радовникига ўхшаш эл огзига тушадиган ҳақиқий тадқиқот очерклар, шонли ишчи синфи, азамат колхозчи-деҳқонлар, заҳматкаш зиёлилар ҳақида баркамол асарлар майдонга келади.

— Қани энди шундай бўлса! Аммо бунда кўп нарса ёзувчининг ўзига ҳам боғлиқ. Агар ёзувчида кунт ва иштиёқ бўлса, алоҳида шароитни кутиб ўтирмасдан баъзи ишлар қила олиши мумкин. Бу борада ҳам катта ёшдаги қаламкашларни ёшларга ибрат қилиб кўрсатса арзийди. Сизнинг Улуғ Ватан уруши қаҳрамонлари изидан юриб яратган очеркларингиз, И. Раҳимининг газчилар, Ҳ. Назирининг пахтакорлар, И. Шамшаровнинг гурумсаройликлар ҳақида ва, ниҳоят, С. Анорбоевнинг «Ўстоз ва шогирдлар» очерки жуда катта меҳнат, қидириш, изланиш маҳсули...

Назир ака, яна бир савол: журналист-ёзувчи сифатида Сизни ҳозирги кунда қайси масалалар кўпроқ қизиқтиради?

— Мени қизиқтирадиган, ҳаяжонга солаётган масалалар беҳад кўп, шулардан иккитаси менга сира тинчлик бермаяпти. Мен бу ўринда раҳбарлик санъати ва табиат муҳофазаси масаласини назарда тутяпман.

Бошқа соҳаларни қўяйлик-да, деҳқон хўжалигига раҳбарликни олайлик. Кейинги ўн — ўн беш йил мобайнида қишлоқда тубдан ўзгариш юз берди. Авваллари сапоатдан анча йироқ турган қишлоқларга ҳам фан-техника прогресси кириб келди, эндиликда деҳқончилик меҳнатининг характери тамоман ўзгариб кетди, даладаги меҳнат ҳам заводдаги меҳнат жараёнига ўхшаб кетади. Сиз Лихачев номидаги автомобиль заводида бўлган-миёсиз?

— Ҳа, 1966 йили ёш ёзувчилар семинари қатнашчилари билан Москвага борганимда, ўша заводда бўлган эдик.

— Яхши. Қаранг, заводнинг бу бурчида металл эри-

тилиб, нариги бурчидан тайёр машина ҳолида чиқариб юборилади. Бутун процесс машина ва автоматика орқали бошқарилади. Ҳозирги қишлоқларда ҳам деярли шу манзарага дуч келасиз; ер ҳайдаб, чигит экишдан тортиб то пахтани териб заводга топширишга қадар бутун жараёни техника ёрдами билан амалга ошириш мумкин. Фарқи шундаки, бу ердаги жараён йил бўйи давом этади.

Бу ҳол қишлоқ хўжалиги раҳбарлари зиммасига улкан масъулият юклайди, раҳбарликни бутунлай янгича, илмий асосга қуришни тақозо этади. Мен бутун республикани қайта-қайта кезиб шунга амин бўлдимки, ҳозирги пайтда кўп нарса раҳбарликка, раҳбарнинг билим, маданият ва маҳоратига боғлиқ, қаерда хўжалик ва раҳбарлик илмий асосга қурилган бўлса, ўша ерда план юз, эл тўқ, қишлоқ обод, маданий, оғир меҳнат машина зиммасида, ўқувчилар айни терим палласида ҳам мактаб партасида...

— Қаердаки меҳнатни, хўжаликни илмий асосда бошқариш йўқ, раҳбарлик маданияти паст бўлса, ўша жойда бунинг акси.

— Маълумки, пахтачиликдаги энг мураккаб палла — йиғим-терим палласи. Пахтани машина билан теришга кўчишда катта ишлар қилдик. Аммо бу иш охирига етказилган эмас. Ҳисоб-китобларга кўра ҳозирги мавжуд машиналар тўла ишга солинса, теримни бутунлай машина зиммасига юклаш мумкин. Афсуски, ҳозирча бунга эришолганимиз йўқ. Бунга ҳам асосан нўноқ раҳбарлар монелик қиляпти, уларнинг айби билан талабаларнинг, ишчи ва зиёлиларнинг талай вақти теримга сарф бўляпти.

— Менимча, ҳозир техниканинг афзаллигини тан олмайдиган антимеханизатор ранс ва бригадирлар йўқ.

— Афсуски, техниканинг афзаллигини била туриб ундай оқилона фойдаланишга лаёқатсиз раҳбарлар бор. Ҳамма имкониятлар бўла туриб, ўқувчиларни дарсдан

қолдириш катта ноинсофлик. Шунга йўл қўяётган хўжалик раҳбарлари келажак авлод олдида жавобгардирлар. Педагоглар яхши биладикки, бир ойлик қолдирилган дарс ўрнини тўлдириш ниҳоятда мушкул, шу кемтиклик болаларнинг кейинги тақдирига, маънавий етуклигига таъсир этмай иложи йўқ. Ҳозир партада ўтирган болалар 80—90-йилларнинг бунёдкорлари бўладилар. У даврга бориб фан-техника янада ўсади, меҳнат жараёнини бошқариш учун ҳар бир кишидан катта универсал билим талаб этилади. Бу билимларнинг пойдевори эса шу кунларда, мактабда қўйилади...

— Маълум камчиликларга, қийинчиликларга қарамай, фан-техника революцияси туфайли қишлоқларда, қишлоқ кишилари онгида жуда катта ўсиш, ўзгариш юз бераётир. Буни аҳамияти жиҳатидан қирқ йил бурунги коллективлаштириш туфайли вужудга келган ўзгаришларга тенглаштириш мумкин. Коллективлаштириш воқеаси ўз даврида адабиётда кашф этилган, «Очилган қўриқ» каби монументал асарлар майдонга келган эди. Афсуски, фан-техника прогресси туфайли қишлоқларда юз бераётган улкан жараёнлар ҳозирча очилмаган қўриқ бўлиб турибди. Бу қўриққа разведкачилар — очеркистлар дадил юриш бошласалар соз бўларди. Адибларимиз қишлоқдаги жараёнларни атрофлича таҳлил этиб бериш йўли билан камчилик ва қийинчиликларни бартараф этиш ишига хизмат қилган бўлар эдилар. Ахир «Очилган қўриқ»ни биз бугунги кунда ҳам ҳаяжон билан ўқиймиз, айни коллективлаштириш кетаётган кезлари у «ҳаёт дарслиги» сифатида нақадар катта роль ўйнагани ҳеч кимга сир эмас!

— Энди бир неча оғиз табиат муҳофазаси масаласида гаплашсак. Партия ва ҳукуматимизнинг бу хусусдаги кейинги тадбир — қарорлари бутун жамоатчилик, жумладан ёзувчи-журналистлар зиммасига катта вазифа юклайди. Ҳар бир гражданин табиат олдида ўзини ҳаммиша жавобгар ҳис этиши лозим.

Л. И. Брежнев КПСС XXIV съездида: «Ватанмизнинг гўзал табиаги берадиган ҳамма неъматлардан бизгина эмас, келажак авлодлар ҳам фойдалана оладиган бўлиши лозим», деган эди. Бу гаплар ҳам доим ҳаммамизнинг ёдимизда туриши керак.

Кўп гапирилаётган бўлса ҳам, бир фактни айтмай ўтолмайман. Халқ орасида қадимдан «есанг тилни ёрадиган ширин-шакар қовунлар» деган ибора юрар эди. Шу ибора эскириб қолди: шу гапни айтсанг ҳозирги ёшлар кулишади. Бунга асос бор. Шахсан менинг ўзим болаликда еган, таъми оғзимда қолган ширин-шакар қовунларни кейинги 20 йил давомида ҳеч қаерда учратолганим йўқ. Ҳосилдорликни ошириш пайига тушган азаматлар химикатлар солавериб фақат қовунларимизни эмас, жуда кўп мева-сабзавотларимиз таркибини бузиб юборишди. Гап ирсият устида кетяпти. Ирсият бузилгандан кейин уни тиклаш жуда мушкул экани фанга аён. Хўш, шундай кетаверса, келажак авлод олдида нима деган одам бўламиз.

— Булар-ку бевосита инсоният баҳраманд бўладиган нарсалар. Олимларимиз аслида инсониятга у қадар зарур бўлмаган жониворларнинг зотини асраб қолиш учун жон койитаётирлар, махсус қўриқхоналар ташкил этаётирлар. Улар полиз экинлари, мева-чева зотларини асраш бобида ҳам маҳкамроқ турсалар савоб иш қилган бўлардилар.

— Олий Совет Сессиясида пахта зараркунандаларига қарши курашнинг инсон саломатлигига таъсирини камайтириш тўғрисида ҳам гап бўлди. Бу борада ҳам сира кечиктириб бўлмайдиган жумбоқлар бор.

— Жуда кўп илғор хўжаликлар самолёт орқали химикатлар ишлатишдан воз кечишган. Бу эса ҳаво ва сувнинг ифлосланишини хийла камайтиради. Айтишларича, мавжуд пуркагич аппаратлари вақтида тахт қилиб қўйилса, гўза зараркунандаларига қарши ерда туриб ишлов беришга тўла кўчиш мумкин экан.

— Нўноқ раҳбарлар бу ерда ҳам қовун туширишади, вақтида етарли тайёргарлик кўриб қўйишмайди-да, ғўзаларга ҳашарот хуружи бошланганда дод-фарёд кўтариб юқорига югуришади, юқоридагилар ҳам нўноқ раҳбарларни жазолаш ўрнига, уларнинг додига қулоқ тутиб, ҳосилнинг нобуд бўлаётганидан аччиб самолёт юборишга мажбур бўладилар.

— Ҳозирги пайтда ҳамма гап одамларнинг ўзига боғлиқ бўлиб қолди. Сувларнинг ифлосланишини олайлик. Шаҳардаги оқар сувлар бу ёқда турсин, қишлоқдаги сувлар ҳам ичишга ярамайдиган бўлиб боряпти. Катта Фарғона капалини водийнинг артерия қон томири дейишади, унинг сувидан минглаб гектар ер, минглаб одамлар ташналигини қондиради. Кейинги йилларда унинг суви жуда-жуда ифлосланиб кетди, унга ахлатлар, химикатлар, чиқинди ва оқава сувлар, ҳаром ўлган жониворлар ташлаб юбориладиган бўлиб қолди; бир суткада каналдан ўндан ортиқ жонивор ўлиги оқиб ўтганини кўрганлар бор. Ахир бу ишни ким қилади, албатта одамлар. Бу ноинсофлик-ку!

— Ноинсофликкина эмас, жиноят, шундай ишга қўл урганларни ушлаб жавобгарликка тортиш керак.

— Мана шуларнинг ҳаммаси ёзувчи-журналист учун тема.

— Айни пайтда танқидчилар учун ҳам тема. Охирида менинг сиз танқидчиларга айтадиган баъзи гиналарим бор. Сизлар соф назарий масалалар устида кўп гапирасизлар-у, ҳаёт муаммолари ҳақида кам бош қотирасизлар, кам ёзасизлар.

— Тўғри. Аммо бизнинг ҳам сиз ёзувчиларга айтадиган гиналаримиз бор. Сизлар адабиёт ҳақидаги баҳс ва мунозараларга кам аралашасизлар. Яқинда Тошкент Давлат университетида республика олий ўқув юртларида ўзбек адабиёти ўқитиш масалаларига бағишланган икки кунлик илмий-назарий конференция бўлиб ўтди. Конференцияда жуда жиддий гаплар бўлди. Бу гаплар-

нинг кўпи ижодкорларга тегишли эди. Афсуски конференцияда бирорта ҳам ёзувчи кўринмади.

— Бугунги суҳбатдан маълум бўляптики, бизлар сиз танқидчилар билан кўп масалаларда ҳамдард, ҳамфикр эканмиз; бунақа баҳслар тез-тез бўлиб турса дейман.

— Биз бундай баҳсларга ҳамниша тайёрмиз.

■

■

■

(Ёзувчи Раҳмат Файзий билан суҳбат)

— Ёзувчи билан танқидчи диалоги — суҳбати кейинги пайтларда адабий-бадий танқидчиликнинг махсус жанрига айланиб қолди, десак хато бўлмас, дарҳақиқат адабий журнал ва газеталар бундай суҳбатларга кенг ўрин берапти, бу жанр телевидение ва радиога ҳам кириб келяпти...

— Биз ёзувчиларнинг танқидчилар билан ҳамкорликда қиладиган ишларимиз жуда кўп. Замоннинг ўзи шундай ҳамкорликни тақозо этяпти. Хусусан, КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқидчилик ҳақида»ги қарорига қўйилган улкан вазифаларни муваффақиятли ҳал этмоқ учун аввало ана шундай ҳамкорлик керак.

— Раҳмат ака, сир эмас, бир вақтлар ёзувчи билан танқидчи орасида маълум келишмовчиликлар, бир-бирларига таъна тошлари ёғдиришлар ҳам бўлган...

— Бўлган, аммо у даврлар орқада қолиб кетди. Танқидчилик мисли кўрилмаган даражада ўсди, айниқса ҳозирги танқидчиликнинг маданий, илмий-назарий камолоти бизни қувонтиради. Табиийки, дилингни яхши тушунадиган, бадииятни нозик ҳис этадиган билимдон кишилар билан гаплашгнинг, баҳслашгнинг келади. Бу биз ёзувчиларга катта фойда келтиради.

— Дарҳақиқат кейинги йилларда бизда танқидий тафаккур билан адабий тафаккур орасида яқинлик кучайди, танқидий тафаккур тобора адабий тафаккурга яқинлашиб борапти, у чиндан ҳам адабий-бадий тафаккурнинг таркибий бир бўлаги бўлиб қоляпти.

— Худди шу нарса танқидчи билан ёзувчини бир-бирига яқинлаштиряпти. Худди шу нарса «Ёзувчи — танқидчи диалоги»ни келтириб чиқаряпти, яъни икки қирроқни бирлаштирувчи кўприк ролини ўтаяпти. Боя Сиз

айтганингиздай, танқидчиликнинг янги бир жанрига айланиб борапти.

— Ёзувчи — танқидчи муносабати алоҳида катта бир баҳсга мавзу; бу гапларни шу ерда тўхтатсак-да, асосий масалага ўтсак... Дарвоқе, Сиз билан дўстлик мавзуида, бу мавзунинг адабиётдаги ифодаси ҳақида гаплашмоқчи эдик.

— Дўстлик ҳақида гапиришга мен ҳаминша тайёрман. Бу мавзу атрофида суҳбатлашиш мен учун гоят мароқли.

— Ҳар бир ёзувчининг ўзи севган бош мавзун бор, ёзувчи таланти худди ўша бош мавзунни ёритишда ёрқинроқ намоён бўлади; менимча, дўстлик ижодингизнинг бош мавзун, ҳозирга қадар яратган энг машҳур асарларингиз, хусусан «Сен етим эмассан» фильм-сценарийси билан «Ҳазрати инсон» романи дўстликни улуглашга бағишланган. Шундай экан, Сиз билан бўладиган суҳбат ҳам дўстлик устида бориши табиий.

— Ўзбек совет адабиётида дўстлик ҳақида ёзмаган, дўстликни улугламаган бирорта ҳам ёзувчининг топиш амри маҳол. У ёғини сўрасангиз, дўстлик таронаси анъаналари биз совет ёзувчиларига ўтмишнинг илғор адабиётидан мерос бўлиб қолган — Навоий, Муқимий, Фурқат ва Абайлар қонидан ўтган. Рус классиклари Пушкин, Лермонтов, Толстойларнинг ўзга эл кишиларига чуқур меҳр-муҳаббат, хайрихоҳлик билан тўлиб-тошган шоҳ асарлари бизни дўстликни улуглашга илҳомлантирган...

— Тўғри айтдингиз, дўстлик ҳам худди севги, Ватан каби адабиётнинг қадимий, шу билан бирга навқирон, илҳомбахш ва ҳаётбахш мавзуларидан. Аммо бу мавзу совет адабиётида алоҳида аҳамият касб этди. Бунинг маълум сабаблари бор. Ўтмиш алломалари ҳаминша турли миллатлар, халқлар, элатларнинг дўстликда, ҳамкорликда яшашини орзу қилар эдилар. Октябрь инқилоби шу эзгу орзунинг рўёбга чиқариш учун имконият яратиб берди. Иккинчидан, социализм биринчи бор тенги йўқ кўп-миллатли бир мамлакатда амалга оширилди. Коммунист-

тик партия катта-кичик миллатлар, халқлар, элатлар орасида иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан тенглик вужудга келтириш йўлида катта иш олиб борди.

— Бу йўлда жуда катта қийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келди. Подшо ҳукуматининг колониал сиёсати туфайли миллий масала мамлакатда жуда чигаллашиб кетган эди. Бу ҳақда Шароф Рашидов жуда яхши айтганлар. «Миллатчилик, — дейди у, — Туркистонда чекка ўлка аҳолисини жирканиш билан бегоналар деб атаган, рус бўлмаган миллат ва элатларни таъқиб этиш ҳамда қийнаш сиёсатини юргизган самодержавие ҳокимияти вакилларининг шовинизмига акс таъсир сифатида пайдо бўлган эди. Миллий туйғулар кишилар психикасининг жуда нозик ҳамда осонгина шикастланидиган торидирки, миллатчилар баъзан ундан фойдаланишга муваффақ бўлганлар».

— Шуниси муҳимки, ўзбек совет адабиётининг асосчилари совет ҳокимиятининг дастлабки кунларидаёқ интернационалистлар сифатида майдонга чиқди, миллатчиликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш олиб борди, халқлар орасидаги дўстликни улуғлади.

— Бу курашнинг бошида Ҳамза турди, Ҳамзанинг инқилобий шеърлари, драмалари пролетар интернационализмининг ўша йиллардаги юксак бадий ифодаси эди.

— Садриддин Айний ижоди ҳам шу жиҳатдан характерли; ёзувчи бир томондан, ўзбек-тожик халқларининг биргаликда кечган кунларини, машаққатли ўтмиш-ю, порлоқ истиқболнинг, социализмга келиш йўлини тасвир этиш, иккинчи томондан, ҳам тожик, ҳам ўзбек тилида баб-баравар асарлар ёзиш билан адабий дўстликнинг яхши намунасини кўрсатди. Маълум камчиликларидан қатъи назар А. Қодирий ўзининг «Ўтган кунлар» романида миллатларни, ҳатто бир халққа мансуб уруғ-элатларни бир-биринга гижгижлатиб беҳуда қонлар тўкилишига йўл очиб берган феодал хонлик тузумини аёвсиз

фош этади; «Меҳробдан чаён» романида эса ўзбек ва тожик йиғитлари орасидаги ҳамкорликни катта меҳр билан қаламга олади; худди ўша дўстлар мадади билан асар бош қаҳрамонлари Анвар ва Раъно оғир мушбатдан халос этилади, қардош руслар ихтиёридаги шаҳардан па-ноҳ топади...

— Дўстлик мавзун 30-йиллар адабиётида, Ойбек, Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, А. Қаҳҳор, Уйғун, Яшин асарларида ҳам ёрқин акс эттирилган эди. Аммо Улуғ Ватан уруши даврига келиб дўстлик мадҳи яна ҳам мағрурроқ, жанговарроқ янгради. Худди ўша йиллари яратилган Ғ. Ғуломнинг «Сен етим эмассан», Ҳ. Олимжоннинг «Россия», «Роксананинг кўз ёшлари» каби асарлари ҳақли равишда дўстлик гимни деб ном олди, адабиётимизнинг ифтихори бўлиб қолди. Улар ҳамон тилдан-тилга ўтиб, дўстлик давраларининг сеvimли қўшиғи бўлиб янграмоқда. Урушдан кейин яратилган дўстлик тароналарини санаб беришга ожизлик қиламан...

— Ҳақиқатан дўстлик ифода этилган асарларни санайман десангиз, яратилган жамики асарларни тилга олишга тўғри келади...

— Гарчи асарлар бевосита дўстлик темасига бағишланган бўлмаса ҳам, қардошлар оиласида яшаб ижод қилаётган адиб бу ғояни четлаб ўтиши мумкин эмас; қисқаси, дўстлик, интернационализм ҳозирги кунда ижодимизнинг асосий пафоси, лейтмотивини ташкил этади.

— Барча асарларни тилга олиш имкони бўлмаса-да, ҳозирги адабиётда дўстлик мавзунининг ифодасига алоқадор баъзи тенденциялар, характерли хусусиятлар ҳақида гапириш мумкин бўлар...

— Тўғри.

— Раҳмат ака, мени ҳозирги кунда ҳаммадан кўпроқ қардошларимиз ҳақида ёзилган асарларнинг ўзбек адабиётини бойитиши, қардошларимиз образининг талқини масаласи қизиқтиради.

Биз таъқидчилар дўстлик темасидаги асарларнинг гоъвий-бадний томони ҳақида умумий тарзда кўп гапирамиз-у, бу мавзу ўзбек адабиётининг ифодалар оламига нималар бергани ҳақида кам гапирамиз. Ҳолбуки қардошлар, ўзга халқлар ҳаётидан асарлар ёзиш, ўзга миллат вакиллари образини асарларга олиб кириш фақат адабиётнинг гоъ, мавзу доирасининггина эмас, бадний-таъсирий доирасини ҳам кенгайтиради.

— Бу гоъят қизиқарли, мароқли соҳа.

— Мана, қаранг. Дўстлик туйғуларини Ш. Рашидов публицистикасига бошқа асарларига ўхшамайдиган алоҳида руҳ, ўзига хос ритмика бахш этади. Миртемпрининг «Қорақалпоқ дафтари» орқали ўзбек шеърлятига қорақалпоқ шеърлятини эслатадиган ўзгача поэтик оҳанглар, ифодалар кириб келди. Ғ. Ғулумнинг қардошларга бағишланган шеърлярида, хусусан, «Қозоқ элининг улуғ тўйи»да ўзбек шеърлятининг анъанавий ифодалар олами жуда кўп янгиликлар билан бойинган. Улуғ шоирнинг умри охирида Афғонистон сафари таассуротлари асосида яратган шеърляри поэтик оҳангдорлик жиҳатидан аввалги шеърляридан фарқ қилади. Рамз Бобоҷоннинг «Ҳиндистон онаси» номли янги поэмасида хорижий шарқ мавзун шоирини ўзгача ифодалар сари етаклаган... Зулфиянинг «Мушоира»си, Ҳ. Ғулумнинг «Қитъалар уйғоқ» туркуми, Шухратнинг «Қавказ дафтари», Саид Аҳмаднинг «Чўл оқшомлари», У. Умарбековнинг «Уруш фарзанди», Ж. Жаббаров, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ғ. Нуруллаева каби шоирларнинг қардошларга бағишланган шеърляри ҳақида ҳам шу гапларни айтиш мумкин.

— Шундай хусусиятни элик, драматик асарларда ҳам кўриш мумкин. Комил Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» драмаси финалидаги картинани — туркистонлик қардошларнинг Ленин билан учрашувини эсланг-а. Картинада бир неча миллат вакиллари образи бор. Драматург уларнинг дили ва интилишларидаги интернационал кечинмалар, руҳий ҳолатларни кўрсатиш билан бирга, ҳар

бирнга хос бетакроп миллий характер белгиларини ҳам очиб беради.

— Мана шунинг ўзидек драматургиянинг, умуман миллий адабиётнинг ифодалар кўламини кенгайтиради. Бу фазилат прозада яна ҳам кенгроқ намоён бўляпти. «Ғолиблар», «Бўрондан кучли», «Чинор», «Дегрез ўгли», «Эрк», «Излайман», «Маззаанглар», «Муҳаббат» каби асарлар ва, ниҳоят, Сизнинг «Ҳазрати Инсон» романингиз шу жиҳатдан ўрганилса, ғоят ибратли хулосалар чиқариш учун имкон беради.

— Биз бундай илмий изланишларга хайрихоҳмиз, уларнинг натижасини сабрсизлик билан кутамиз.

— Қардошлар образининг талқини бобида ҳам ҳозирги ўзбек адабиётида қатор янги тенденциялар кўзга ташланяпти. Эслаб кўринг, аввал яратилган асарларда кўпинча қардошлар образи устоз, маҳаллий миллат вакилларига йўл-йўриқ кўрсатувчи тарзда берилар эди, кейинги пайтларда яратилган асарларда эса ўзгача манзарани кўрамиз, «Ғолиблар», «Бўрондан кучли» романидаги Пагодин билан Ойқиз ва Олимжон, «Давр менинг тақдиримда» асаридаги Борис билан Аҳмаджон, «Чинор»даги Мария билан Ориф, «Эрк»даги Максимич билан Саттор ва Розиялар ҳар жиҳатдан бир-бирларига тенг, шоир айтмоқчи, бири-бирнга шогирд, бири-бирнга устоз!

— Бу ўринда тарихийлик принципини ҳам унутмаслик керак. Инқилоб йиллари воқеаларини акс эттирувчи «Қутлуғ қон», «Опа-сингиллар» каби асарларда дарҳақиқат рус кишиси образлари билан маҳаллий аҳоли вакиллари орасида маълум тафовутлар кўзга яққолроқ ташланади. Уша йиллар аҳвол худди шундай эди, йиллар оша ўзбек халқининг маданий, сиёсий савияси ошди, биз қисқа муддат ичида қардошлар мададида ҳар жиҳатдан иттифоқимиздаги илғор миллатлар билан тенглашиб олдик.

— КПСС Марказий Комитетининг бош секретари Л. И. Брежнев республикамизга Халқлар дўстлиги орденини топширишга бағишланган тантанали мажлисда сўзлаган нутқида совет ҳокимияти йилларида бу ўлкада юз берган ўзгаришларни катта мўъжизалар деб атади. Яна у: «Ўтган йиллар мобайнида партия ўзбеклар диёрида том маънодаги ленинча маданий революцияни амалга оширди», — деди. Шубҳасиз, амалга оширилган ленинча маданий революция туфайли халқимиз маданий жиҳатдан исли кўрилмаган даражада ўсди, улғайди.

— Адабиёт ҳам бамисоли барометр каби халқ онги, маданий оламидаги ўзгаришларни, маданий камолотини образлар силсиласида қайд этиб боради.

— Адабиётимизда яна бир муҳим тенденция яққолроқ намоён бўляпти. Адибларимиз қардошлигимиз илдизларини, хусусан, рус-ўзбек халқлари орасидаги дўстлик, ҳамкорлик тарихини очишга катта эътибор берапти. Ойбекнинг «Улуғ йўл», А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар», М. Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча», Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим», «Наврўз» асарлари бу жиҳатдан характерли. Бизнинг дўстлик ҳақидаги қарашимиз пролетар интернационализмга асосланган, у чуқур синфий аниқликка эга. Мана шу туйғу инқилобдан аввалги ўтмиш ҳақидаги барча асарларда, жумладан Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим», «Наврўз» қиссаларида яхши ифодаланган. Ёзувчи ўтмишда икки хил Россия бўлганлигини — чекка ўлка халқлари учун турма саналмиш Чор Россияси билан бирга меҳнаткаш халқ учун таянч, нажоткор пролетар Россияси борлигини кескин бўёқларда бўрттириб кўрсатади, подшо амалдорларининг кирдикорини ғазаб билан фош этади, меҳнаткаш рус халқи вакилларини эса зўр ҳурмат-эҳтиром билан қаламга олади, уларни ҳақли равишда нажоткор деб атайди.

— Дўстлик бошга кулфат тушганда аниқроқ билинади; дўстлик, бу муқаддас туйғунинг ҳаётбахш кучи

устида гап борганда даставвал кўз олдимга ўзим бевосита гувоҳ бўлган Улуғ Ватан уруши ҳамда Тошкент эзиласи кунлари келади.

— Демак, Сизнинг «Сен етим эмассан», «Ҳазрати инсон» асарларингиз Улуғ Ватан уруши давридан олиб ёзилиши тасодифий эмас экан-да...

— Албатта.

— «Ҳазрати инсон» кенг китобхонлар оmmasига яхши таниш, адабий таъқид бу асарни муносиб баҳолади. Асар рус тилига таржима этилиб, аввал журналда, сўнг роман-газетада катта тиражда босилди, ўтган йили у алоҳида китоб бўлиб чиқди. Эндиликда у иттифоқ, қолаверса жаҳон китобхонлари қўлига етиб борди. Роман ёзувчилар союзи билан касаба союзлари уюштирган конкурс мукофотига сазовор бўлди... Булар Сизни қувонтирса керак?

— Яширмайман. Аммо мен учун энг катта мукофот китобхоннинг хайрихоҳлиги. Биласизми, асар рус тилида чиққандан кейин янги бир китобхонлар оmmasига дуч келдим. Иттифоқимизнинг турли шаҳар ва қишлоқларидан келаётган сон-саноксиз хатлардаги юрак сўзлари, хусусан, Олтой ва Украинада ўтказилган китобхонлар конференциясида айтилган илиқ гаплар мени ғоят тўлқинлантириб юборди. Табиб табиб эмас, дард тортган табиб, дейди халқимиз. Менинг янги китобхонларим аксарин «Ҳазрати инсон»да акс этган воқеаларга қаңдайдир дахлдор кишилар. Улар «Ҳазрати инсон»ни ўқиб, ўзларининг яқин ўтмишини қайта кўргандек бўлганини айтдилар, ўша оғир, даҳшатли кунларда норасидаларни ўз қаноти остига олиб, бир майизни қирқ бўлиб баҳам кўрган олижаноб Маҳкам акалар шаънига, бинобарин, ўзбек халқи шаънига битмас-туганмас ташаккурлар изҳор этадилар.

— Раҳмат ака, шу муносабат билан ёзувчи ва китобхон муносабати масаласида бир гапни таъкидлаб ўтсак, яъни ҳозирги вақтда қўлга қалам олган адиб фақат ўз

она тилидаги китобхонларингига эмас, ўзга миллат китобхонларини ҳам назарда tutиши шарт экан.

— Мен «Ҳазрати инсон», қолаверса «Сен етим эмасан» тажрибасидан бунга тўла ишонч ҳосил қилдим.

— Раҳмат ака, яна бир гап. «Ҳазрати инсон» реал ҳаётний факт асосида ёзилган; тошкентлик машҳур Шоаҳмад ака билан Баҳри опалар ҳаёти, жасорати романга материал қилиб олинган. Адабий танқидчиликда баъзан мавзунинг «катта» ва «кичик»лиги ҳақида баҳслар бўлиб туради, «Ҳазрати инсон» тажрибасидан келиб чиқиб шу баҳс ҳақида Сиз нима дейсиз?

— Қайси темани «катта», қайсиинисини «кичик» деб аташни билмайман-у, бир нарсани аниқ айта оламан; асар ўзингни ҳам, ўзгани ҳам, бинобарин, бутун халқни қизиқтирадиган, тўлқинлантирадиган ҳодисалар, муаммолар ҳақида ёзилгандагина китобхон қалбига йўл топаолади, «миллий қобиқ» доирасини ёриб, ўзга элларга қанот қоқади.

Биз ёзувчилар мавзунинг «катта», «кичиги» ҳақида баҳслашиб ўтирмай, реал ҳаётдаги жиддий, муҳим, тасвирга лойиқ жонли фактларни, диққатга сазовор муаммоларни дадил адабиётга олиб киришимиз керак.

— Тўғри айтдингиз. Баъзи ўртоқлар асар тақдирини мавзунинг «катта-кичиклиги» эмас, авторнинг маҳорати белгилайди, дейишади. Чехов бир ўринда, киноя билан, истасангиз кулдон ҳақида ҳикоя ёзиб беришим мумкин, лекин бу кимга керак, деган экан. Афсуски, ҳозир яратилган айрим асарлар мавзу заифлиги туфайли ҳам авторлар меҳнати беҳуда исроф бўлаётганини кўраётади.

«Ҳазрати инсон»га қайтайлик. Раҳмат ака, роман да ўндан ошиқ миллат вакиллари образи бор. Шу вақтга қадар яратилган проза асарларида яққил уч, нари борега тўрт миллат вакиллари илтироқ элар эли. Бир асарда ўндан ортиқ миллат вакили образини бериши, уларнинг ҳар бирида тегишли миллий белгиларни сақлаб қолиши,

уларга мос бўёқлар топиш ғоят мушкул иш. Бундай ижодий муаммони қандай ҳал этдингиз?

— Едингизда бўлса керак, бу муаммо фильмда бир-мунча «осон» кўчган эди. Бу жиҳатдан кинода имкониятлар кенгроқ, бу борада сценарий муаллифига режиссёр, оператор ва актёрлар мададга келади. Романда эса мушкулотни ҳал этиш бутунлай ёзувчининг ўз зиммасига тушади.

Фақат бу масалада эмас, бошқа соҳаларда ҳам кўп қийинчиликларга дуч келдим. Одатда аввал роман яратилар, сўнг роман асосида фильм ишланар эди, мен эса акс йўлдан юрдим — аввал фильм, сўнг роман. Дунёга машҳур бўлиб кетган фильмдаги ҳис-ҳаяжонни романга кўчира оламанми ёки йўқми, роман фильмининг шуңчаки такрори, фильм воқеаларининг насрий изоҳи бўлиб қолмасмикан, деган ташвишда эдим; роман чиққач, мени қийнаган жумбоқлар асосан ҳал этилганлиги аён бўлди.

— «Сен етим эмассан» — «Ҳазрати инсон» тажрибаси кино билан сўз санъати ўзларича мустақил, даҳлсиз, шу билан баробар иккаласи ҳам зарурий, яшашга ҳақли эканлигини тасдиқлайди.

— Мен ёзувчи сифатида кинодан кўп нарса ўргандим, айти пайтда беллетристика тамомила бошқа бир мустақил олам эканига амин бўлдим...

Романда турли миллат вакиллари образини беришга келсак, мен уларни турли-туман тилларда гапиртириб ўтирмадим, кинода сезилмаса ҳам, прозада бу йўл чиқмас экан, бунда бадий ижоднинг шартлилик принциpidан келиб чиқиб иш кўрдим...

— Бола табиятан интернационализмга мойил бўлади, турли миллатга мансуб болаларнинг тезда умумий тил топиб, иноқ бўлиб кетишини ҳаётда кўп кузатганмиз. Эҳтимол, болалар табиятидаги шу хусусият Сизга қўл келгандир.

— Жуда тўғри айтдингиз. Буни мен тажрибада кўрдим. Тўрт яшар певарам Зиёдулла икки йил Ҳиндистон-

да бўлганида инглиз тилини, озроқ ҳиндчани ҳам ўрганиб олибди. Ҳозир бемалол инглизча гаплашади. Гўдакларнинг тили ҳам, миллий удумларни ҳам тез ўзлаштириб олганларини Шоаҳмад акалар оиласида ҳам кўрганман.

— Дўстлик мавзуи поёнсиз, у ҳақда ҳар қанча гапирган билан гап тугамайди. Мангу, навқирон, ҳаётбахш, шу билан баробар бепоён бу мавзу ҳақида яна кўп гаплашамиз, ёзамиз...

МУНДАРИЖА

Гўзаллик билан учрашув	3
Ҳаёт каби абадий	7
Қаҳрамон — давр типи	31
Заминда яшаймиз, заминни ўйлаймиз	41
Сеҳрли туйғу сирлари	59
Ёзувчининг ахлоқий позицияси	86
Адабий ҳамкорлик ва реалистик анъаналар	96
Санъаткорнинг қўш қаноти	109
Фош этиш санъати	119
Пластик тасвир	128
Қалб ҳақиқати	137
Болаларнинг нафосат олами	158
Адиб иқдорномаси	166
Баркамол ижод якуни	176
Ижод ва ҳаёт муаммолари	183
Мангу, навқирон, ҳаётбахш мавзу	197

На узбекском языке

УМАРАЛИ НАРМАТОВ

ВСТРЕЧА С ПРЕКРАСНЫМ

Издательство «Еш гвардия» — Ташкент — 1976 г.

Редактор Эркин Миробидов

Расмлар С. Субҳонов

Расмлар редактори Қ. Алiev

Техн. редактор Л. Буркина

Корректор М. Ортиқова, Ш. Шоумарова

Босмахонага берилди 12/XII-75. Босмига руҳсат этилди 4/III-76 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босма листи 6,5. Нашр листи 9,09. Шартли босма листи 9,1. Тиражи 10 000. Шартнома № 56—74. Р—11112.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти—Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўлича Давлат Комитетининг 2-босмахонасида босилди. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44. Заказ № 26. Баҳоси 44 т. Қоғоз № 1.